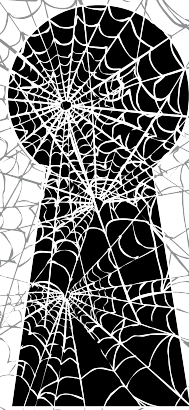

DAN PODJED

KRIZOLACIJA

znanstveno branje
o izoliranih ljudeh

Založba ZRC

Cankarjeva
založba

Ob temačnejših podobah ob srečanju s prihodnostjo so tu vselej tudi takšne, pri katerih se lahko do solz nasmejimo. In če velja grški pregovor, da lahko le tisti, ki mu solze sperejo oči, jasno vidi, potem je to tudi prijazno vabilo k branju te knjige.

dr. Peter Klepec, filozof

Neverjetno, kako hitro pozabimo slabe stvari in jih odmaknemo v temne prostore spomina, ne da bi jih sploh doumeli ali se iz njih kaj naučili. Knjiga te prostore jasno osvetli – in zato je v času, ko svet pestijo nove krize in oblike izoliranosti, izjemno pomembna.

dr. Tanja Roženberger, etnologinja

Podjed predstavi enega pomembnejših svetovnih procesov, ki vpliva tudi na slovensko družbo in ga nikakor ne smemo spregledati ali potlačiti.

dr. Boštjan Nedob, filozof

Iskanje novega, na splet priklopljenega, a od stvarnega sveta odklopljenega človeka se je začelo!

dr. Jernej Mlekuž, geograf, etnolog in antropolog

Dan Podjed k raziskavi vedno pristopi kreativno, v svojih knjigah pa ne dovoli, da bi bralca prevzeli dolgočasje, strah in malodušje. Zato me tudi krizolacija, o kateri zdaj piše, spomni na enkratno igrivost resnosti.

dr. Lana Peternel, antropologinja

Bili so kovidni časi, ko smo postali brezdomci v svojih domovih. Potem je nastopil čas (samo)izolacije sredi brezimnih drugih. In prihajajo časi, ki bodo še bolj združevali nezdržljivo. To je glavni refren Podjedove krizolacije.

dr. Rajko Muršič, etnolog in antropolog

Krizolacija je nepogrešljivo branje za vsakogar, ki ga zanimajo koristi in pasti življenja, v katerem dominira digitalno sporazumevanje.

dr. Lilijana Šprah, psihologinja

DAN PODJED

KRIZOLACIJA

Znanstveno branje
o izoliranih ljudeh

Krizolacija: Znanstveno branje o izoliranih ljudeh
Dan Podjed

Urednica	Ingrid Slavec Gradišnik
Recenzenta	Jernej Mlekuž, Boštjan Nedoh
Spremna beseda	Peter Klepec
Jezikovni pregled	Ingrid Slavec Gradišnik
Prevod povzetka	Irena Duša Draž
Ilustracija na naslovnici	Samira Kentrić
Prelom	Jernej J. Kropelj
Izdajatelj	ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje
Zanj	Saša Babič
Sozaložnika	Založba ZRC, ZRC SAZU, Cankarjeva založba Založništvo
Zanju	Oto Luthar, Alenka Kepic Mohar
Tisk	Grafika Soča, d. o. o.
Naklada	500 izvodov

Ljubljana 2024; prva izdaja, prvi natis; prva e-izdaja.

Za prosto dostopno spletno različico prve e-izdaje veljajo določila mednarodne licence Creative Commons CCBY-NC-ND 4.0: <https://doi.org/10.3986/9789610508656>

Knjiga je nastala s podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije, ki je sofinancirala raziskovalni projekt *Izolirani ljudje in skupnosti v Sloveniji in na Hrvaškem* (J6–4610) in raziskovalni program *Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika* (P6–0088).

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

ISBN 978-961-05-0864-9
COBISS.SI-ID 193472259

ISBN 978-961-05-0865-6 (PDF)
COBISS.SI-ID 193507075

VSEBINA

PREDGOVOR

Podobe krizolacije	9
Izgon motečih	10
Koristnost samote, škodljivost osamljenosti	12
Glava – poslednja trdnjava?	15
Znanost med resničnostjo in fikcijo	17

1 UVOD

Preobrazba med štirimi stenami	19
Človek, ki se spreminja v koralo	20
Simptomi novega načina življenja	21
Zemljani pod kupolami	25
Obdobje trajne krize	27
Atomizirano ali povezano človeštvo?	29
Nastanek novih hominidov	30
Stalna začasnost medprostorov	33
Vstanite, v krizolacijo zakleti	35

2 MEDČASJE

Zataknjeni v krizi	37
Antropološka fascinantnost medčasje	40
(Avto)etnografija med štirimi stenami	42
Čas je za še en krog	45

3 METODA

Biti tam na daljavo	49
Dnevnik v pravem pomenu besede	51
Etnografija pred zaslonom	53
Od umotvorov k strojetvorom	55
Vrnitev v sedanost med štirimi stenami	55
Izkušnja izolacije	58

4 TVEGANJE

Življenje na kocki, bivanje v kocki	61
Začetek kaosa	62
Izolacijska komora kot časovni stroj	63
Eksplozija čustev	65
Intermezzo o pomenu dotika	66
Prehod na višjo stopnjo	69
Oblak tveganja	71
Nora normalnost	73

5 NADZOR	
Družba na daljinsko upravljanje.	75
Od socialističnega do kapitalističnega modela nadzora	77
Meje kreditne ocene so meje sveta	79
Vzgoja pridnih državljanov	81
Varovanje otokov zasebnosti	84
6 SAMOTA	
Potovanje po svetu v samici	87
Razkošje v glavi	89
Nepričakovana odrešitev	91
Je dve in dve res pet?	94
Okorni koraki v svobodo	96
7 ZASLON	
Modrikasta svetloba na obrazu	99
Ko dom postane svet	100
In ko zaslon postane okno	101
Služba in ljubezen na daljavo	105
Glasnost tišine	106
Strah pred tujcem	108
Od jutra do večera pred zaslonom	110
Življenje kot znanstvena fantastika	111
8 ZAVETJE	
Zabojniško življenje.	113
Pretreseni od potresa	114
Paleta čokoladnih jajčk	115
Sprehod med zabojniki	118
Izolacija v institucijah	120
Zabojnik kot metafora	123
9 MISLI	
Izolirani v glavi	127
Penina v mehurčku	129
Skrivnosti v globinah samote	131
Pripomočki za brskanje po glavi	133
10 ODKLOP	
Digitalni samomor	137
Prihod novega kralja	138
Epistemski mehurčki	140
Poslednja kaplja čez rob	142
Preglavice z izbrisom	144
Digitalni eksodus	145
Bližnja srečanja tretje vrste	149
Iskanje nove baze	151

11 SKLEP	
Jutrišnji človek.	155
Tehnofevdanci in njihovi »podatniki«	158
Milijarderji v zakloniščih in na Marsu	160
Izolirani v času umetne inteligence	163
Izstop iz jeklene votline	164
Odklop	166
Homo insulatus	168
ZAHVALE	171
SPREMNA BESEDA	
Kriza, katakriza, krizolacija	173
Peter Klepec	
REFERENCE	193
POVZETEK	207
SUMMARY	209
STVARNO IN IMENSKO KAZALO	211

PREDGOVOR

Podobe krizolacije

Izolacija. Ob besedi se mnogi zdrznejo, posebej ob spominu na večtedenska zaprtja med štirimi stenami v medčasu let pandemije, torej od 2020 do 2022, ki smo jih morda prehitro pospravili v kolektivni spomin.¹ Ta knjiga pripoveduje tudi o tistem prelomnem času, predvsem pa o dolgotrajnejšem stanju osame, ko postajamo kakor brodolomci na samotnih otokih – vsak na svojem in vsak zase.

Beseda zveni srhljivo, moteče in predvsem samotno – in takšen je tudi njen izvir. Glagol »izolirati« pomeni »osamiti, ločiti« in tudi »onemogočiti kak odnos, stik s čim (ali kom)«, pridevnik »izoliran« pa pomeni, da je nekaj ali nekdo »osamljen; osamel; ločen od sveta in ljudi« (Verbinc 1974: 314). V 18. stoletju so izraz v angleščino in pozneje v druge jezike prenesli iz francoskega izraza *isolé*, torej »izoliran«, ki izvira iz italijanskega *isolato* in latinskega *insulatus* (OED 2023). Besedi pomenita, da je nekaj oblikovano kot otok, je ločeno od celine, samo(stojno), nepovezano.

Biti osamljen in zapuščen na samotnem otoku ne zveni nič manj neprijetno kakor biti izoliran, saj človek v osami stežka preživi, posebej če nima pripomočkov, vključno s komunikacijskimi, npr. pametnega telefona, s katerimi bi se povezal z drugimi. (A tudi telefon mu tam prav nič ne koristi brez mobilnega signala, napajalnika in delujoče vtičnice za električno.) »Noben človek ni otok, povsem sam zase; vsak človek je kos celine, del kopne zemlje,« je angleški metafizični pesnik John Donne leta 1624 zapisal v pesniški zbirki

¹ Za osvežitev spomina na vsakdanjik med pandemijo gl. knjigo *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020a).

Pobožnosti ob nepričakovanih dogodkih (Donne 1923), njegove verzje pa je v predgovoru k romanu *Komu zvoni* iz leta 1940 poobjavil pisatelj Ernest Hemingway (2005). Donnovi znameniti verzi in Hemingwayeva knjiga so postali mednarodni opomin, da smo vsi del celote, ki ji pravimo človeštvo. V osami ne moremo niti obstati niti obstajati, preživimo lahko le kot del skupnosti, ker nismo zgolj individuumi, temveč smo tudi – ali celo predvsem – *dividuumi*, torej deljene osebe, ki nas opredeljujejo drugi, mi pa nje (Strathern 1988, 2008). Brez njih ni nas, brez tebe ni mene – in seveda nasprotno.²

Izgon motečih

Za težavne posameznike je bil izgon od nakdaj najstrožja kazen; kaznovali so tiste, ki so ravnali proti skupnosti ali razmišljali drugače od večine, npr. moteče filozofe. Iz varnega zavetja *polis*a je bil tako izločen predsokratik Anaksagora, ki je živel v 5. stoletju pr. n. št., saj je trdil, da je Luna ustvarjena iz kamnin. Odvzeli so mu svobodo in ga obsodili zaradi svetoskrunstva ter ga izgnali iz Aten. Iz Sinope so stoletje pozneje izgnali Diogena, enega od začetnikov kinizma,³ pri čemer naj bi bil povod za izgon uničevanje denarja. Prav tako so iz Aten v 4. stoletju pr. n. št. zaradi domnevne brezbožnosti izgnali Aristotela. Pri omenjenih filozofih je bil formalni razlog za izgon vedno nekoliko drugačen, povod pa v vseh primerih očitno njihov značaj, ki se ni skladal s prevladujočimi normami. Izgnani pa so dejansko bili, ker so nenehno poudarjali za prepričanje večine sporne poglede, ki pa so se čez čas pogosto potrdili kot pravilni.

Mnogo pozneje, v 18. stoletju, so s podobno obrazložitvijo, a verjetno predvsem zaradi motečega značaja in prevratnih idej,

² Gerald Raunig (2016) predstavi nekoliko drugačno pojmovanje izraza *dividuum*, ki korenini že v antični filozofiji. S filozofijo *dividualnosti* skuša razložiti sodobne oblike produkcije in načine življenja – vključno z izkoriščanjem, podrejanjem in zaslužnjem – v času »strojnega kapitalizma« in »molekularne revolucije«.

³ Kinizem je antična filozofska šola; njeni zagovorniki so pogosto odkrito prezirali in javno zaničevali hlepenje po bogastvu, moči in ugledu.

izgnali razsvetljenskega misleca Jean-Jacquesa Rousseauja, za katerega je lokalni duhovnik presodil, da je utelesitev Antikrista. V 19. stoletju so se iz skupnosti ne le enkrat, temveč večkrat znebili tudi Karla Marxa, filozofa, političnega teoretika in avtorja znamenitega *Kapitala* (Marx 1961) in še spornejšega *Komunističnega manifesta* (Marx 2009). Ker je bil za tisti čas – in z mnogih vidikov celo za današnji – prekorenit, je moral zaradi aktivizma zapustiti najprej Prusijo, potem pa še Pariz, Bruselj in Köln, dokler ni našel zadnjega zatočišča v Londonu. Izganjali pa niso le filozofov, temveč tudi druge mislece, tako npr. avtorja relativnostne teorije Alberta Einsteina, ki je pred drugo svetovno vojno prebегnil v Združene države Amerike, fizika in oporečnika Andreja Dimitrijeviča Saharova, ki ga je Sovjetska zveza leta 1980 zaradi nasprotovanja vojaškemu posegu v Afganistanu izgnala v mesto Gorki, ter pisatelja in dobitnika Nobelove nagrade za književnost Aleksandra Isajeviča Solženicina. Ta je po drugi svetovni vojni zaradi pisem prijatelju, v katerih je bil kritičen do sovjetskega režima in tedanjega voditelja Stalina, končal v delovnem taborišču in o tej instituciji, ki je zaslovela pod imenom *gulag*, izdal znamenito delo *Otočje Gulag* (Solženicin 2007), leta 1973 natisnjeno v tujini. Izgona pa tudi po odsluženi kazni zanj še ni bilo konec. Po izpustitvi iz taborišča so ga najprej preselili v kazahstansko vas Birlik, ga potem izključili iz društva pisateljev, nakar je bil leto po izidu omenjene knjige izgnan še iz države. Azil je dobil najprej v Zahodni Nemčiji, nato v Švici in ZDA. V Rusijo se je vrnil šele leta 1994.⁴

Zaradi svojeglavega razmišljanja seveda niso bili le na udaru le moški, temveč tudi ženske. Hannah Arendt so iz nacistične Nemčije izgnali zaradi judovskega rodu in tudi zaradi protirežimskega pisanja in ostre kritike nacizma. V izgonu se je med letoma 1998 in 2007 znašla tudi pakistanska političarka Benazir Buto in v novejšem času Svetlana Tihanovska, protikandidatka Aleksandra Lukašenka

⁴ Za podroben življenjepis gl. Scammell 2021.

na predsedniških volitvah v Belorusiji leta 2020, ter Julija Navalna, vdova umorjenega ruskega aktivista in politika Alekseja Navalnega.

Kljub temu, da so bili omenjeni misleci, aktivisti, disidenti in umetniki izgnani in izolirani, so na tujem ali na samem protestirali in ustvarjali – in to so počeli morda celo intenzivneje, glasneje in bolje, kakor bi v skupnosti, ki jim je odrekla domnevno varno zavetje. V osami ljudje pogosto postanejo še kritičnejši in ustvarjalnejši, saj na svet pogledajo z drugačne perspektive, pri čemer nastanejo nove, pogosto udarnejše in prepričljivejše zamisli. Tako so med izolacijo zaradi kuge, ki je v srednjem in novem veku pustošila po Evropi, nastala številna prelomna znanstvena in umetniška dela. Če se William Shakespeare v strahu pred okužbo ne bi osamil, verjetno danes ne bi brali imenitnih dramskih del – *Kralja Leara*, *Macbetha* ter *Antonija in Kleopatre*. Če se med kugo ne bi osamil Isaac Newton, morda ne bi prišel do nekaterih prelomnih fizikalnih odkritij. Epidemija »črne smrti«, ki je v 14. stoletju pustošila po Evropi in pomorila skoraj polovico tedanjega prebivalstva na celini, je najbrž Giovannija Boccaccia potisnila v pisanje *Dekameron*a, zbirke novel, ki kot celota – seveda samorefleksivno – pripoveduje zgodbo o pripovedovanju zgodb o stodnevni izolaciji med epidemijo (Boccaccio 2003). Ugibamo lahko tudi, kaj bi se zgodilo, če Nikola Tesla ne bi bil leta 1879 izgnan iz Maribora zaradi kvartopirstva in klateštva (Perhavec 2020); morda bi bil svet prikrajšan za njegove izume in izvirne zamisli, ki jih je leta 1900 predstavil v poljudno-znanstveni razpravi *Problem povečevanja človeške energije* (Tesla 2021). Je bil izgon v njegovem primeru kazen ali nagrada?

Koristnost samote, škodljivost osamljenosti

Izolacija je lahko konstruktivna, saj podžge ustvarjalnost in inovativnost, ali pa destruktivna, ko spodbudi nostalgичno zatekanje k preživetim vzorcem. Prvi podobi izolacije pogosto pravijo samota, ki je običajno razumljena kot produktivno stanje, osamljenost pa

zna biti mučna, naporna in škodljiva tako za družbo kot tudi za posameznikovo zdravje in počutje.⁵ Socialna izolacija in osamljenost imata, kakor piše v poročilu Svetovne zdravstvene organizacije, resne posledice za fizično in duševno zdravje ljudi, kakovost življenja in pričakovano življenjsko dobo, njun vpliv na umrljivost pa je primerljiv z drugimi dejavniki tveganja, kot so kajenje, debelost in telesna nedejavnost (NASEM 2020; WHO 2021). Kaj pa druga podoba izolacije, torej samota? Ta je za mnoge mikavna, zanimiva, vznemirljiva. Iščejo jo med dopustom, ko se želijo izključiti na (ravno prav) samotnem otoku ali v odročni hribovski vasi ter tam v miru in tišini pozabiti na rutino in ropot vsakdanjika. Vse pogosteje si ljudje želijo osamitve tudi doma in v službi, saj njihovo zbranost v zavetju štirih sten nenehno kalijo najrazličnejši motilci, od potisnih sporočil na telefonu do obvestil o prispeli elektronski pošti. Izolacija v pozitivnem smislu in posledični odklop, mir, tišina in zbranost postajajo nedosegljivi ideali, ki jih v času pospešene digitalizacije ali digitalne preobrazbe ljudje vse težje dosežejo in so zanje pripravljene celo plačati in kupiti programe, s katerimi si zagotovijo nekaj miru, ko skušajo poglobljeno delati.

O teh problemih razpravlja vse več priročnikov, ki naj bi pomagali pri ustvarjanju »oaz miru« v hiperpovezanem svetu, s čimer bi se lahko spet zbrali in se osredinili na bistveno: delo, družino, prijatelje, prosti čas ... Eden od takšnih je *Digitalni minimalizem* (Newport 2022), ki že s povzetkom v oglasih zapeljuje bralca v odklop s skoraj idiličnim opisom tistih »privilegirancev«, ki se jim je v izolaciji posrečilo užiti samoto in doseči zbranost:

To so mirni, srečni ljudje, ki se lahko dolgo pogovarjajo z vami, ne da bi morali ves čas pogledovati na svoj telefon. Lahko se zatopijo v dobro knjigo, ročno delo ali lahkoten jutranji tek. Znajo se zabavati s prijatelji, ne da bi morali ves čas fotografirati dogajanje. Vedo,

⁵ O pozitivnosti in negativnosti samote in osamljenosti pišejo Olivia Lang (2016), Michael Harris (2017), David Vincent (2020).

kaj se dogaja po svetu, a s tem niso preobremenjeni. Ni jih strah, da bi karkoli zamudili, saj vedo, kaj njihovemu življenju prinaša smisel in zadovoljstvo.

»Vzemite svoje življenje nazaj v svoje roke in naj sodobne tehnologije služijo vam, ne vi njim!« je osrednje sporočilo te knjige, ki je natisnjeno na njenem ovitku.

Podobni temi se posveča knjiga *Ukradena pozornost*, v kateri Johann Hari (2022) opiše lastno spopadanje s pomanjkanjem zbranosti. Med drugim pojasni, kako se je brez telefona odpravil v samoto, da bi se zbral, a je po vrnitvi v domače okolje spet hitro zdrsnil v informacijski opoj. Ob anekdotičnih izpovedih in povzetkih raziskav Hari predstavi številne predloge, kako »ozdraviti neosredotočenost«, in to na ravni posameznika in družbe. Po vsebini in slogu je podobna še knjiga *Indistractable* (Eyal 2019), ki bi jo poslovenili v *Neraztreseni*. Avtor najprej pojasni, kako je ljudi pomagal prikovati pred zaslone z uspešnico *Hooked* (Eyal 2014), slovensko *Zabakljani* ali pravilneje *Zakavljani*. Knjiga je postala velika uspešnica v Silicijevi dolini in drugih svetovnih središčih razvoja tehnoloških rešitev, predvsem pa v podjetjih, ki so ljudi prikovala pred zaslone – med njimi tudi spletna družbena omrežja, kakršna so Instagram, Facebook in Twitter.⁶ Tehnološki »kavljji«, ki so nastali na podlagi Eyalovih zamisli, so tako učinkoviti, da se je še avtor pogosto ujel nanje, ko je gledal v zaslon in se nehal posvečati prijateljem in sorodnikom, med njimi celo lastni hčerki. Ko jo je nekega dne med klepetom vprašal, katero supermoč bi si izbrala, je prav tedaj po telefonu prejel potisno sporočilo in nanj skušal nemudoma odgovoriti. Medtem ko je še vedno strmел v zaslon, je hči zapustila sobo. Na postavljeno vprašanje mu ni odgovorila. Ko je ob takšnih okoliščinah ugotavljal, da je zaradi digitalnih trikov za pritegnitev pozornosti, ki jih je pomagal zasnovati, začel še sam

⁶ O tehnoloških pripomočkih kot pasteh in tudi o novodobnih »kavljjih«, ki jih nastavljajo razvijalci spletnih družbenih omrežij, gl. Seaver 2019.

izgubljeni stike z bližnjimi, je spisal priročnik *Neraztreseni* in v njem pojasnil, kako si »iztakniti kavelj«, s katerim podjetja ujamejo ljudi na pametne telefone in druge naprave. Skratka, nekoliko paradokсно je Nir Eyal najprej izdal uspešnico o tem, kako zvbati ljudi v past, nato pa še knjigo z nasveti, kako se rešiti iz pasti in znova poiskati mir, zbranost in samoto.⁷

Glava – poslednja trdnjava?

Kje smo torej sploh še lahko sami, če niti doma, med štirimi stenami, ne moremo več užiti samote? V digitaliziranem in globaliziranem svetu, po katerem sem in tja švigajo podatki, pogosto tudi v obliki obvestil in sporočil, je morda zadnje zatočišče, kjer je osamitev brezplačna, v glavi ali, natančneje, v domišljiji. In takšno fantazijsko pribežališče so tudi knjige. Tudi ta, ki jo berete, je začela nastajati v samoti in zaradi izolacije, in sicer med pandemijo covid-19, ko je postal diktat »Ostani doma« globalno pomembnejši kot kdaj koli prej v 21. stoletju. V mislih sem jo začel snovati že ob koncu leta 2019, torej v predkovidnem času, ko sem po medijih spremljal posledice požara v južnem delu Avstralije. Zaradi dima, ki se je takrat širil po deželi in vil po mestih, prebivalci niso več mogli ven, ostajali so v stanovanjih, na varnem. Zunaj zavetja doma so se pojavili le redki, npr. teniške igralke in igralci na prvenstvu v Melbournu, a tudi oni niso dolgo zdržali na prostem.⁸ Med požarom je zaradi opeklin in drugih posledic izgubilo življenje na desetine ljudi, na stotine pa jih je umrlo zaradi vdihovanja dima. Požar je še bolj kot ljudi, ki so se povečini lahko nekam zatekli, prizadel živali. V okoljski katastrofi je med junijem 2019 in februarjem 2020 poginilo na

⁷ Podobno »guruji« storilnosti in sreče najprej izdajo priročnik, kako srečno in uspešno delati več, ko pa se izrabijo in »izgorijo«, napišejo priročnik, kako delati manj, preprečiti izgorelost in v miru užiti srečo.

⁸ Kot so poročali mediji, je v Melbournu slovenska teniška igralka Dalila Jakupović po tem, ko je proti predstavnici Švice Stefanie Vögele v prvem krogu kvalifikacij že vodila, dvoboj predala zaradi napada kašlja in težav z dihanjem (Gruden 2020).

milijone ali celo milijarde živali, vključno s številnimi ogroženimi vrstami (Vernick 2020).

V času avstralske tragedije si nikakor nisem mogel zamisliti, da bo izolirano življenje med štirimi stenami postalo običajno in samoumevno že čez nekaj mesecev, ko se je po svetu skoraj čez noč razširila pandemija covida-19. Spomladi leta 2020 sem tako na daljavo in iz varnega doma spremljal, kako se zaradi »samoosamitve«, »socialnega distanciranja« in drugih ukrepov za zaježitev širjenja virusa SARS-CoV-2 spreminja globalna družba, in od blizu zaskrbljeno opazoval, kako se spreminja naša družina in kako se spreminjam sam. Dnevniške zapise o doživljanju izolacije sem sproti objavljal po spletnih omrežjih in nato sledil, kako so se drugi odzivali na »psihopatologijo vsakdanjega življenja« v času pandemije, če uporabim Freudov (2013) izraz. Lastne zapise in tuje komentarje sem precej rokohitrsko zbral in jih objavil v knjigi *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020a). Ko je izšla, sem vedel, da raziskovalno delo nikakor ni končano. Izolacija se mi je takrat zdela prekompleksna tema, da bi jo lahko spoznal zgolj s časovno omejeno avtorefleksijo, ki je spremljala globalno zdravstveno krizo. Tudi zato sem leta 2021, ko se je agonija s covidom-19 nadaljevala in ji ni bilo videti konca, začel zbirati zgodbe ljudi, ki so na lastni koži občutili skrajno izolacijo, bodisi zaradi pandemije ali zaradi drugih razlogov.

Med premišljanjem o ambivalentnosti izolacije in preučevanjem zgodb posameznic in posameznikov, ki so poudarjali tako negativne kot pozitivne vidike izoliranosti, sva leta 2022 s kolegico Lano Peternel iz Inštituta za družbena raziskovanja v Zagrebu sklenila temo nadrobneje raziskati. Zbrala sva raziskovalno skupino, v kateri smo pripravili projektni predlog in napovedali, da se bomo osredinili na izolirane ljudi in skupnosti v Sloveniji in na Hrvaškem ter skušali analizirati različne oblike izolacije, in to hotene in nehotene, prostovoljne in prisilne. Na podlagi raziskav v izoliranih skupnostih ter na zapuščeni, oddaljeni in degradirani območjih

smo nameravali ugotoviti, kako se oblikujejo izkušnje izoliranosti, ter pojasniti, kako različni tipi izolacije – od fizične in socialne do digitalne, infrastrukturne in ideološke – sooblikujejo izkušnje in vrednote ljudi ter njihov odnos do prostora in časa. Tako bi pojasnili ambivalence izolacije ter pokazali, zakaj v nekaterih kontekstih negativno vpliva na demografske in prostorske spremembe ter zakaj po drugi strani ljudje v iskanju boljšega življenja iščejo zatočišče v osamljenih krajih. Projektni predlog je bil sprejet, kar nam je omogočilo avtorefleksijo in partikularne izkušnje, ki so sicer osnova te knjige, razširiti s poglobljenejšim in večplastnim raziskovanjem v več krajih.

Znanost med resničnostjo in fikcijo

Dokončno potrditev, kako vznemirljiv je preplet izolacije in krize z znanstvenega zornega kota, sem dobil v začetku leta 2023, ko sem se po Ljubljani sprehajal z norveškim antropologom Thomasom Hyllandom Eriksenom. Nasmehnil se je in nejeverno zmajeval z glavo, ko sem obnavljal zgodbe ljudi, ki so doživeli izolacijo. Najnatančneje pa je prisluhnil pripovedi zapornika, ki je po čudnem spletu naključij obtičal v libijskem zaporu, in to v samici, potem pa se je na še nenavadnejši način rešil.⁹ »Kakšna zgodba,« je začudeno pripomnil, »o tem bi bilo vredno napisati roman.« Če Eriksen tako pravi, že mora biti res, sem si mislil med hojo proti priljubljeni kavarnici v mestnem središču, kjer sva nato v gneči in hrupu še naprej razpredala, kako in kje bi se v hiperpovezanem svetu človek sploh še lahko osamil.

Eriksenu takrat nisem omenil, da je sočasno s to knjigo dejansko nastajal še roman, ki predstavlja »vzporedno resničnost« vsebinam, obravnavanim z znanstvenim interesom. Zgodbe iz izolacije so se včasih zdele skoraj neverjetne, na nedoločljivi meji resničnosti in

⁹ Pripoved je objavljena v poglavju Samota.

fikcije, zato sem na podlagi nekaterih člankov in poglavij o tej temi, ki sem jih sproti objavljaj, ¹⁰ sklenil napisati dve knjigi, ki se lahko bereta vsaka zase, a sta dejansko neločljivo povezani: znanstvena obravnava temo z antropološkega vidika, fantastična pa v literarnem slogu predstavi sedanost – ali pa morebitno prihodnost – človeka, ki je obtičal med štirimi stenami in se z drugimi pogovarja na daljavo. Pomešani znanost in fantastika pa ustvarita »znanstvenofantastično« delo. Njegovi razsežnosti se prelivata podobno kot temno in svetlo v znak tao oziroma dao; ta je sestavljen iz jina in janga, temne strani, v kateri je svetla pika, in svetle strani, v kateri je kanček temnega.

V podobnem duhu se je v naslovu obeh knjig izolacija prepletla s krizo, pri čemer je nastala beseda *krizolacija*. Pri pripravi drugega projektnega predloga, ki sicer ni bil odobren za financiranje, a je zrasel iz raziskav o izolaciji, smo povezali besedi, ki sta se zdeli nadvse primerni za opis stanja, v katerem smo se znašli. Prisilno ali prostovoljno se namreč izoliramo (tudi) zaradi krize, med izolacijo pa njeno delovanje bolj občutimo – ali pa ga občutimo vsaj drugače. Zato je večji del te knjige – in tiste z enakim naslovom, a literarne obdelave – posvečen krizam in mnogoterosti njihovih podob, vključno s potlačeno pandemijo, ki je bila posredno vpeta v prvotni delovni naslov tega dela, tj. *Ostani doma*. Tik pred oddajo založbi pa sem si glede naslova premislil; zdel se mi je preveč »pandemičen« in zato omejujoč, krizolacija pa bolj odprta za različne interpretacije in premisleke o sedanosti in prihodnosti, tako znanstvene in empirične kot fantastične in domišljjske.

¹⁰ Uporabljena in predelana dela, ki so bila podlaga za to knjigo, so omenjena v Zahvalah na koncu besedila.

1 UVOD

Preobrazba med štirimi stenami

Skuham si kavo in dotočim mleko ter odnesem skodelico v dnevno sobo, kjer se znova zlekнем na kavč. Obmirujem napol leže napol sede, obdan z blazinami, ki me ščitijo pred hladom stene. Na glavo si nadenem slušalke in vključim aplikacijo za pomoč pri meditaciji s poslušanjem pomirjujoče glasbe, ki me med pisanjem zvočno odmakne od zunanjega sveta, npr. od smetarjev, ki priropotajo pod okno, in delavcev, ki s težkimi delovnimi stroji prenavljajo bližnje šolsko igrišče. Svetloba, ki skozi okno sije na tipkovnico, je ravno pravnjna, ne premočna ne prešibka. Temperatura v prostoru je idealna, ne zebe me in tudi vroče mi ni. Včasih – posebej poleti – se doma preveč ogreje, čeprav je večstanovanjska hiša, v kateri živimo, izolirana z debelo plastjo zaščitnega materiala. Ker toplotna izolacija v času podnebne krize očitno ne zadošča več, že nekaj časa mislim na nakup klimatske naprave. Tudi ta pride na vrsto, a letos še ne.

Edino, kar me moti pri delu, torej pri pisanju, je nadležna muha, ki se spreletava nad zaslonom in vsake toliko časa posedi na njem, dokler ne zamahnem z dlanjo in jo preženem. Tudi prej, med sestankom po Zoomu, mi ni dala miru. Pomislim, da je bilo verjetno videti čudno, ko sem se med pogovorom s projektnimi sodelavci na drugi strani zaslona, ki jih še nikoli nisem videl v živo, lopnil po čelu, da bi jo odgnal. In zdaj se je vrnila. Pustim jo, naj leze, saj je edino opazno živo bitje v sobi poleg mene in številnih lončnic, od katerih se ene bujno razraščajo in družno tiščijo k oknu, druge pa napol uvele osamljeno visijo s police. Dopoldne mi je na kavču ob nogah predel še maček, pred nekaj urami pa se je pretegnil, skočil

na tla in se splazil ven skozi loputo na vhodnih vratih. Pustil me je skoraj samega. Z muho in lončnicami.

Človek, ki se spreminja v koralo

Biti doma, med štirimi stenami. Na kavču, s sveže skuhanu kavo v bližini, prenosnikom v naročju, telefonom pri roki in slušalkami na glavi. Izoliran. Na mehkem, toplem in varnem. Ta idilična podoba ni več izjema, ki bi si jo privoščili zgolj med dopustom in koncem tedna, temveč postaja središče življenja za vse več ljudi. Misleči človek, *homo sapiens*, že dolgo ni več mobilni dvonožec, ki se je pred 200 tisoč leti potepal po savanah in korak za korakom osvajal celine. V nekem obdobju svoje evolucije je, očitno naveličan večnega strahu in trpljenja, obtičal doma in se v udobju bivališča začel spreminjati v sedentarno bitje, ki po načinu življenja nekoliko spominja na korale. Zatekel se je v »zaščitno lupino«, ki si jo je ustvaril, in se v njej skrnil pred grožnjami zunanjega sveta. S prijatelji, znanci in sorodniki se ta novi človek manj srečuje od blizu, v živo, več pa se sporazumeva na daljavo, po telefonu, računalniku in drugih napravah. Iz lastne lupine tako pokliče v drugo bivališče in ostaja v stiku s skupnostjo, ki jo spleta s podporo tehnoloških pridobitev.

Nekateri pospešen nastanek novega človeka, ki se je, opremljen s tehnološkimi pripomočki, umaknil med štiri stene in skrnil pred svetom, pripisujejo pandemiji iz leta 2020, ki je utečene navade v marsičem postavila na glavo. Dejansko pa so bili temelji za tak način življenja postavljeni že bistveno prej; očitno je bil potreben samo primeren sprožilec, da se je zgodila »velika preobrazba«, ki jo je že leta 1944 omenjal Karl Polanyi (2008) in o kateri se spet vse več razpravlja, med drugim v kontekstu t. i. digitalne preobrazbe. Besedna zveza ne opisuje le pospešenega sprejemanja novih tehnoloških rešitev, ki lajšajo poslovanje in delo, temveč napoveduje tudi vstop v novo obliko ekonomije, tj. digitalni, podatkovni oziroma nadzorni kapitalizem (Zuboff 2019), v katerem podjetja še bolj

kot doslej izrabljajo podatke o ljudeh in njihovi zasebnosti, da bi povečala lastni dobiček.¹¹ Gonilna moč te ekonomije pa je ravno spremenjeni človek, ki je večino časa doma, pred zaslonom.

Človek se je v prvem letu koronskega štetja, kakor bi lahko rekli času med pandemijo in po njej, spremenil podobno kot Gregor Samsa v znameniti Kafkovi noveli iz leta 1915. Glavni junak kratke zgodbe *Preobrazba* se je nekega jutra zbudil iz sanj in ugotovil, da se je spremenil v »velikanskega mrčesa« (Kafka 1961: 33) oziroma »pošastno žuželko«, kakor je zapisano v novejšem prevodu. »Kakor v oklepu je ležal na svojem trdem hrbtu,« opiše Kafka to nenavadno metamorfozo, »in videl, ko je malo privzdignil glavo, svoj rjavi, z zatrdelimi oboki prepasani trebuh, ki se ga je na vrhu le še za čas držala odeja, nared, da zdaj zdaj docela zdrsne na tla. Pred očmi mu je nemočno migotalo obilje nožic, klavrno tankih ob njegovi siceršnji velikosti« (Kafka 2008: 73). Podobno nenadna, nepričakovana ter tudi nenavadna in nekoliko gnusna – morda spominja na prizore iz Cronenbergove grozljivke *Muha* iz leta 1986 – je preobrazba, ki jo doživljamo v 21. stoletju in ni prizadela zgolj enega človeka, temveč se »okužba« hitro širi med ljudmi. Ima tri glavne simptome, ki niso značilni samo za sedanjost, temveč tudi prihodnost človeštva: prvi je življenje v zaprtih prostorih, drugi komuniciranje na daljavo in preživljanje časa pred zasloni, tretji pa strah pred okužbo.

Simptomi novega načina življenja

Kaj je mogoče povedati o omenjenih treh simptomih? Poglejmo najprej, kje se zadržujejo ljudje. Podatki o tem, koliko časa preživijo v zaprtih prostorih, so bili presenetljivi že v predkovidnem času. Obširna anketa, ki so jo v Združenih državah Amerike med več

¹¹ Izjemno veliko pozornosti je zbudila knjiga o »velikem ponovnem zagonu« *COVID-19: The Great Reset* (Schwab 2020), ki je izšla v prvem letu koronavirusne bolezni in je sprožila plaz teorij zarote, med drugim zato, ker je njen avtor Klaus Schwab tudi ustanovitelj Svetovnega gospodarskega foruma. Ta združba naj bi bila po mnenju nekaterih središče globalne konspiracije, zaradi katere nastaja »preobraženi človek« z novim načinom življenja.

kot devet tisoč respondenti izvedli med letoma 1992 in 1994, je pokazala, da so ljudje med štirimi stenami preživeli skoraj 87 % časa, od tega v stanovanju 68,7 %, v pisarni 5,4 %, v restavraciji 1,8 % in v drugih zaprtih prostorih 11 %, ob tem pa še 5,5 % časa v vozilih (Klepeis idr. 2001). Na prostem so po tej raziskavi preživeli zgolj 7,6 % časa. Novejša je analiza Googlovih podatkov iz 135 držav o gibanju oziroma zadrževanju v zaprtih prostorih med februarjem in junijem 2020; pokazala je, da so ljudje med pandemijo covid-19 – ne posebej presenetljivo – doma preživeli bistveno več časa kot v prejšnjih letih, manj pa na delovnem mestu. Avtorja podrobnejše analize podatkov domnevata, da se je mobilnost zmanjšala tako zaradi vladnih priporočil in ukrepov za zaježitev širjenja virusa kot tudi zaradi spremenjenih navad, ki so bile povezane s strahom pred okužbo (Sulyok in Walker 2020). Če se bo strah v podobnih krizah, ki bi nas utegnile prizadeti, ponovil ali celo stopnjeval, je mogoče predvideti, da se bosta zmanjšana mobilnost in zapiranje med štiri stene nadaljevali in bodo ljudje v prihodnje, če bo mogoče, več časa delali doma ter se ob podobnih zdravstvenih in drugih krizah več časa zadrževali doma, v domnevno varnem okolju, a tudi pod nadzorom kamer in drugih tehnoloških pripomočkov za evidentiranje delovnega časa.

Druga globalna težnja, ki jo je smiselno upoštevati pri razumevanju vsakdanjika, je povečanje časa, ki ga ljudje preživijo pred zasloni. Na to je opozoril Adam Alter v knjigi *Sužnji zaslona* (izv. 2017) in v njej obliko odvisnosti pripisal pametnim telefonom; v njihove zaslone so ljudje v povprečju gledali tri ure dnevno (Alter 2019). Ta čas se je po raziskavi eMarketer do leta 2019 še precej raztegnil, namreč na 3 ure in 43 minut in je pri odraslih tistega leta prvič presegel čas, ki so ga namenili gledanju televizije, tj. 3 ure in 35 minut (Zalani 2021). Raziskava, ki so jo leta 2020 izvedli v ZDA in Veliki Britaniji na vzorcu 4000 odraslih oseb, je opozorila na bistveno povečanje »zaslonskega časa« med t. i. *lockdownom* oziroma popolnim zaprtjem v času pandemije. V zaslone telefonov

in tablic so ljudje, ki so sodelovali v raziskavi, sicer v povprečju zrlji 4 ure in 33 minut dnevno, med zaprtjem pa se je ta čas raztegnil na 5 ur in 2 minuti; v zaslone računalnikov so prej gledali 4 ure in 54 minut, med zaprtjem pa 5 ur in 10 minut dnevno; televizijo so prej gledali 4 ure in 30 minut, med zaprtjem pa 5 ur in 9 minut; igre so na konzolah in drugih napravah igrali 3 ure in 12 minut dnevno, med zaprtjem pa se je ta čas podaljšal na 3 ure in 45 minut. Ugotovitev raziskave je bila tudi, da ljudje v Združenem kraljestvu preživijo kar 34 let svojega življenju pred zasloni – torej večino budnega časa (Vision Direct 2022). V ZDA je ta številka še višja, Američani pred zasloni v povprečju preživijo kar 44 let, kot je opozorila druga raziskava o tej temi. Junija 2020 je 62 % staršev najstnikov, starih med 14 in 17 let, poročalo, da so njihovi otroci od začetka pandemije dnevno porabili več kot štiri ure za elektronske naprave. Le 32 % staršev, ki so sodelovali v raziskavi, je navedlo, da so njihovi najstniki že pred pandemijo uporabljali elektronske naprave več kot štiri ure dnevno (Petrosyan 2022).

Omenjene raziskave nakazujejo pomembno spremembo v razumevanju vsakdanjika in življenja nasploh. Ker postajajo zasloni za mnoge glavna okna v svet, bi lahko opustili predstavo, da je tisto, kar ljudje spremljajo po zaslonu, t. i. navidezna resničnost, in tisto, kar se dogaja v fizičnem prostoru, dejanska oziroma resnična resničnost. Namesto preživete dihotomije bi morali dosledneje razpravljati o digitalnem in fizičnem prostoru, ki sta se neločljivo prepletla (Podjed 2010). Še več: od leta 2020 digitalna resničnost za mnoge postaja, kot kažejo tudi omenjeni statistični podatki, celo pomembnejša od fizične resničnosti, posebej če upoštevamo, da ljudje veliko večino budnega časa preživijo pred zasloni. Biti »odklopljen« od zaslona je očitno nenavadneje kakor biti »priklopljen« nanj, objava na omrežju pa postaja resničnejša in pomembnejša od izjave, izrečene od blizu, iz oči v oči.

Tretje dejstvo, zaradi katerega se družba spreminja, je strah pred okužbo. Zaradi tega so ljudje med pandemijo covid-19 presenetljivo

hitro spremenili utelešene prakse (gl. npr. Csordas 1990; Low 2003; Muršič 2006; Pezdir 2008), o katerih je antropolog Marcel Mauss razpravljal že v prvi polovici prejšnjega stoletja. V eseju o telesnih tehnikah iz leta 1934 je opisal, kako se ljudje od zgodnje mladosti od staršev, učiteljev in vrstnikov učijo, kako neko gibanje ali dejanje – od hoje do teka in plavanja – opravijo pravilno, dokler ga ne začnejo izvajati samodejno, prakse pa v tem procesu tako ponotranjijo, da postanejo del njihovega *habitusa* (Mauss 1996).¹² Med pandemijo se je ta habitus, vključno z zbirom rutiniziranih praks, presenetljivo hitro razsul; ljudje so zaradi ukrepov za zaje-zitev širjenja virusa in napotkov, da je treba ostati doma, razgradili stare in razvili nove telesne tehnike, ki jih prej skoraj niso poznali: odpiranje vrat s komolcem, pozdravljanje s trkom pesti, potiskanje nakupovalnega vozička z dvema prstoma, sezuvanje čevljev brez dotikanja ... Tehnike so se v času pandemije spremenile tudi pri bežnih in redkih medsebojnih stikih v živo: objeme, poljube in rokovanje je pogosto nadomestil pozdrav od daleč, z dvignjeno roko, ali drug način izražanja naklonjenosti na daljavo, dotikanje pa je nadomestilo izogibanje (Podjed 2020a: 25). Mnoge prakse, ki so se pojavile v nastajanju »kovidne krajine«, so bile regulirane, spremljane, nadzorovane. Pokazalo se je, da so se različni refleksi covida-19 – od bioloških, moralnih, družbeno-kulturnih do psiho-loških – morda najjasneje izrazili prav v nastajajočih in izginjajočih praksah (Chao 2023).

¹² Marcel Mauss je v eseju o telesnih tehnikah navedel precej nenavadnih in zabavnih primerov iz lastne kakor prakse drugih. Opisal je, npr., kako so v njegovem času plavalci postopno opustili navado goltanja vode, ki so jo brizgali iz ust, pri čemer so posnemali ladje na parni pogon (Mauss 1996: 205), kakšna je bila privzgojena ženska hoja pri maorskih deklicah, ki so jih matere nenehno karale in opozarjale, če niso izvajale *onioi*, tj. zibanja z boki (nav. delo: 20). Mauss je zbral bogat repertoar tehnik in dejanj, ki so privzgojena in se jih ljudje naučijo: od dojenja in spanja do plesanja, prehranjevanja, telesne nege in tudi spolnega občevanja. Skratka, uporaba telesa je po Maussovem mnenju »delo kolektivnega in individualnega praktičnega uma«, ki se spreminja s posnemanjem, vzgojo in upoštevanjem konvencij (nav. delo: 207).

Strah pred okužbo se ni kazal le v pozdravih in povečani medosebni razdalji, temveč tudi pri rokovanju s stvarmi, pridobljenimi iz domnevno nečistega sveta onkraj štirih sten, npr. s hrano in drugim blagom, ki so ga trgovci dostavili na dom. Utrjevanje takšnih praks in še kakšnih novih je pričakovati tudi v prihodnje, posebej ob zavedanju, da smo med pandemijo covid-19 dokončno zaživel v družbi, ki je tveganje postavila v središče obstoja. Zamisli o družbi tveganja, o kateri je razpravljal sociolog Ulrich Beck (2009), so postale del vsakdanjika, telesne tehnike, ki so nastale med zdravstveno krizo, pa so ljudje ponotranjili. Tisto, kar je zunaj doma, so ljudje še bolj kakor prej začeli razumeti kot nevarno, nečisto, ter spoznali, da je bolje ostati zaprt na varnem. Pa četudi to ni nujno res. Skratka, pravilo »ostani doma«, ki v simbolnem smislu pomeni biti na varnem, je postalo gradnik posodobljene habitusa.

Zemljani pod kupolami

Družboslovci in humanisti niso bili prvi, ki so razpravljali o družbi tveganja, spreminjanju navad med krizo in življenju v zaprtih prostorih, ki zaznamuje in preoblikuje ljudi. Nastanek nove družbe, v kateri se posameznik boji odprtih prostorov in drugih ljudi, je sredi 50. let prejšnjega stoletja napovedal že Isaac Asimov, sicer profesor biokemije na Univerzi v Bostonu, ki je bil med najplodovitejšimi pisci znanstvenofantastičnih del, saj je napisal in uredil več kot 500 knjig in ob tem odposlal še približno 90 tisoč pisem.¹³ Med najbolj poznanimi deli iz njegovega bogatega opusa je serija romanov o robotih, t. i. robotska trilogija, ki se začne z delom *Jeklene votline* (Asimov 1986a, izv. 1953), nadaljuje z *Golim soncem* (Asimov 1986b, izv. 1956) in sklene z *Roboti jutranje zore* (Asimov 1987, izv. 1983).

¹³ Čeprav je bil Asimov po izobrazbi biokemik, je bil po razmišljanju in dejanjih humanist, a ne v akademskem, temveč predvsem v ideološkem in idejnem smislu. Leta 1984 je celo prejel priznanje za humanista leta (angl. *Humanist of the Year*), med letoma 1985 in 1992 pa je bil častni predsednik Ameriškega humanističnega združenja, ki se od nastanka leta 1941 zavzema za širjenje humanističnih in ateističnih vrednot.

V prvem delu se detektiv Elijah Baley med reševanjem skrivnostnega primera spopada s strahom pred odprtim prostorom. Agorafobija pa ni njegov osebni strah, temveč je dejansko kolektiven. Asimov si je namreč zamislil, da bodo Zemljani čez približno tri tisočletja živeli nagneteneni v mestih, vkopanih v zemljo in pokritih z ogromnimi kupolami. Zaradi prenaseljenega planeta naj bi bilo bivanje v zaprtih prostorih – poleg kolonizacije drugih planetov – edina rešitev za trajnejše preživetje človeštva. Na Zemlji bi po pisateljevi viziji namreč živelo osem milijard ljudi, kar je približno trikrat več kot v času, ko je izšel prvi del trilogije. Če sodimo po številu prebivalstva na Zemlji in načinu življenja, kakor ga je opisal Asimov, v takšni prihodnosti vsaj deloma že živimo.

V nadaljevanju trilogije *Golo sonce* se pripoved premakne na Solarijo, drug planet, ki ga je osvojilo človeštvo. Solarijci so drugačni od Zemljanov, saj ne prenesejo gneče. Pravzaprav sploh ne sprejemajo srečanj v živo in se od blizu srečujejo le izjemoma, npr. zaradi spolnih odnosov, sicer nujnih za nadaljevanje vrste, a jih opravljajo brezčutno, rutinsko in z gnusom ter niti najmanj zaradi užitkov, sproščanja in povezovanja. V strahu pred prenaseljenostjo planeta vzdržujejo stalno število prebivalcev, ki jih je samo 20 tisoč. Za vsakega od njih skrbi več tisoč robotov, ki jim pomagajo pripravljati hrano in pospravljati razkošna bivališča. Za medsebojno komuniciranje uporabljajo nekakšne holograme, s katerimi se oseba z druge strani planeta vizualno premakne v dom druge osebe in se ji tako prepričljivo približa, čeprav dejansko ostane doma, na varnem – podobno kot to Zemljani današnjega časa počnejo prek Zooma, Skypa, Teamsov in drugih digitalnih pripomočkov za vizualno in zvočno komuniciranje na daljavo.

Transformacija na našem planetu je dejansko prepletla obe Asimovi viziji, tisto z Zemlje in ono s Solarije: vse več ljudi se vse bolj zapira med štiri stene in v zaprtih prostorih preživi večino časa, kar pa ne pomeni, da ljudje zaradi nagnetenosti v mestih in bivališčih živijo bližje drug z drugim in so bolj povezani. Dejansko se, fizični

bližini navkljub, pogosteje povezujejo na daljavo in sporazumevajo s »pametnimi« napravami – telefoni, tablicami in računalniki, ki delujejo podobno kot roboti na Solariji – ali pa ljudje služijo napravam in njihovim snovalcem. V bistvu postajajo zaradi tehnoloških pripomočkov vse bolj osamljeni, hkrati pa si domišljajo, da so skupaj, kot je to poudarila Sherry Turkle v knjigi s povednim naslovom *Alone Together*, v kateri analizira vpliv informacijskih in komunikacijskih tehnologij na družbo (Turkle 2011). Obe težnji, torej biti na varnem, izoliran in v zavetju, ter pred zaslonom, povezan z drugimi, sta se združili in zaznamovali življenje med krizami.

Obdobje trajne krize

Življenje med krizami? V množini? Seveda. Ali pa med eno krizo, ki se je razvlekla v nedogled in se izraža v različnih podobah – okoljski, finančni, politični, zdravstveni, energetske, ideološki in še kakšni drugi krizi. To je namreč naslednja osrednja podmena te knjige: zdi se namreč, da ne živimo več v normalnosti, kakor smo jo poznali v preteklosti, temveč smo s pandemijo covid-19, vojnam v Ukrajini, Gazi in drugod po svetu, naravnimi katastrofami in drugimi prelomnimi dogodki, ki se v 21. stoletju vrstijo drug za drugim, vstopili v obdobje »permanentne liminalnosti« (Szokolczai 2018), »trajne krize« (Klepec 2019), »polikrize« (Henig in Knight 2023) oziroma »permakrize« (angl. *permacrisis*), ki jo je slovar Collins celo izbral za besedo leta 2022 in jo definiral kot »daljše obdobje nestabilnosti in negotovosti, zlasti tisto, ki je posledica serije katastrofalnih dogodkov« (Collins 2023). Tako smo očitno (znova) v času, ko se uresničuje izjava Theodorja W. Adorna, ki je že leta 1956 v razpravi z Maxom Horkheimerjem dejal, da je svetovna situacija slabša kot kadar koli in da prvič živimo v svetu, ki si ga ne moremo niti zamišljati več boljšega (Adorno in Horkheimer 2011).¹⁴

¹⁴ Kognitivni psiholog in zagovornik evulucijske psihologije Steven Pinker se s takšnim stališčem ne strinja in razlaga, da je svet, v katerem živimo, bistveno boljši, kakor je bil, in

Kaj pa če je omenjena permakriza zgolj občutek, ki se pojavi zaradi nelagodja ob naglih tehnoloških in drugih spremembah? Mogoče je celo, da človeštvo nikoli ni živelo v »normalnosti«, kriza pa je že od začetka človeške vrste edino normalno stanje, le da je zdaj to očitneje kot v preteklosti zaradi bliskovitega prenosa informacij po svetu, vključno z najrazličnejšimi teorijami zarot, ki podpihujejo plamteči občutek krize in negotovosti. Kakor koli, v nadaljevanju bo razvidno, da »permakrizno stanje« ustreza tako nekaterim državljanom (ali pa se jim to vsaj dozdeva) kakor tudi vladam v različnih družbeno-političnih ureditvah, od najtotalitarnejših do bolj demokratičnih. Tisti, ki tičijo doma, so za režime manj nevarni, v dobi nadzornega kapitalizma pa je mogoče njihove podatke bolje izrabiti, posebej če večino budnega časa preživijo pred zasloni. Ljudje nikakor ne ostanejo doma samo zaradi tega, ker bi tako želela oblast, temveč so v to vse pogosteje primorani zaradi dejanskih nevarnosti in groženj v okolju, zaradi katerih postaja marsikod po svetu življenje zunaj varnega bivališča podobno nepredstavljivo kakor na Zemlji, kot si jo je zamislil Asimov. V romanih sicer ni podrobneje pojasnil, zakaj so se ljudje sploh poskrili v »jeklene votline« in pokrili mesta z neprepustnimi kupolami, a predstavljamo si lahko, da je bilo ozračje preonesnaženo ali pa so bile zunanje temperature neznosne.¹⁵ Napovedi strokovnjakov, še posebej opozorila Mednarodnega panela za podnebne spremembe kažejo, da je nekaj podobnega pričakovati v ne posebej oddaljeni

postaja celo vse boljši (Pinker 2011); po njegovem mnenju smo v dobi novega razsvetljenstva (Pinker 2018). Nekaj podobnega je v knjigi *Faktografija* pojasnil tudi Hans Rosling, ki je v omenjenem delu in tudi v svojih nastopih TED Talk z grafi precej prepričljivo pokazal, da gre svetu dejansko »na bolje«. Da bo prihodnost bistveno boljša, kakor kaže v sedanosti, sta napovedala tudi Peter H. Diamandis in Steven Kotler v knjigi *Abundance*, kar bi lahko prevedli kot *Obilje* (Diamandis in Kotler 2012). V njej visokoteleče napovesta, da bodo na Zemlji v kratkem zadovoljene in celo presežene osnovne potrebe vseh ljudi, revščina in pomanjkanje pa bosta spuhтели.

¹⁵ Podobne razmere, ko človeštvo zaradi nepoznanega vzroka živi v ogromnih zakloniščih pod zemljo, opisuje tudi serija romanov *Silos* (izv. *Silo*), ki so izšli v letih 2011–2013, napisal pa jih je Hugh Howey (2014). Na njihovi podlagi je nastala tudi istoimenska televizijska serija, ki so jo začeli predvajati leta 2023.

prihodnosti (IPCC 2021, 2023). Če se uresničijo najbolj črni scenariji, bo treba zavetje pogosteje iskati v stavbah, ki bodo varovale pred ekstremnimi temperaturami in naravnimi pojavi, kot so viharji, poplave in požari, ki vse pogosteje divjajo tudi v krajih, kjer je bilo to nekdanj nepredstavljivo.

Atomizirano ali povezano človeštvo?

In kaj se bo zgodilo, če bodo ljudje v zaprtih prostorih delali, spali, preživljali prosti čas, se izobraževali in družili na daljavo? Kakšna družba bo nastala med krizo, ki bi se lahko raztegnila v neskončnost? Ena možnost je, da se bo atomizirala in razpadla na prafaktorje; vsak bo poskrbel zase in morda še za svojo osnovno »molekulo«, torej ožjo družino ali zvezo s prijateljem, za druge pa mu ne bo mar. Tako bi se uresničila legendarna izjava nekdanje britanske premierke Margaret Thatcher, ki je v intervjuju za revijo *Women's Own* dejala, da ljudje težave vse pogosteje prelagajo na družbo, ki dejansko ne obstaja. »Nobene takšne reči ni!« je pribila tedanja predsednica vlade. »Obstajajo samo posamezni moški in ženske in obstajajo družine in nobena vlada ne more ničesar storiti sama, temveč le prek ljudi, ki pa morajo najprej poskrbeti zase« (Thatcher 1987).

Bolj optimistična možnost je, da bo v trajni krizi, ki se bo morda nekoč celo končala, nastala čvrstejša, zmernejša in vzdržnejša globalna skupnost. Podobno je premišljal James Lovelock, avtor znamenite hipoteze Gaja, s katero je skušal pojasniti, da sta življenje na Zemlji in sam planet neločljivo povezana dela celote, ki vplivata drug na drugega in s sistemom povratnih zank uravnavata podnebje – podobno kot termostat. Lovelock je od 70. let prejšnjega stoletja, ko je z mikrobiologinjo Lynn Margulis predstavil hipotezo (Lovelock in Margulis 1974), ki je mnogim sprva zvenela prenaivno, nerealno in predvsem neznanstveno, opozarjal na pregrevanje planeta zaradi čezmernih izpustov toplogrednih plinov. Po desetletjih opozarjanja, med katerimi so se izpusti povečevali, je priznal, da so podnebne

spremembe neustavljive, človeštvo pa se mora pripraviti na težavno pot v prihodnost. Knjiga, ki ima v naslovu prav to besedno zvezo, namreč *Težavna pot v prihodnost* (2017), pa vendarle ni povsem črnogleda. Lovelock, očitno nepopoljšljivi optimist, v njej pojasni, da moramo preobrazbo, ki jo doživljata tako človeštvo kot planet, razumeti kot naporen, a lep proces, v katerem nastaja solidarnjša družba. Po njegovih napovedih bo v prihodnosti na Zemlji živelo bistveno manj ljudi kot danes, bodo pa zato enotnejši.

Lovelock v naslednji knjigi opisuje obdobje, ki ji daje naslov: *Novacen* (2021). Novacen bo predvidoma sledil antropocenu, v katerem je človeštvo postalo glavna geološka sila, ki spreminja planet. V tem delu je še eksplicitnejši, saj trdi, da bo v ne tako oddaljeni prihodnosti človeško inteligenco postopno nadomestila umetna inteligenca oziroma »hiperinteligenca«, kakor ji sam pravi, in celo ob predstavitvi tega scenarija deluje pomirjujoče. Zagotavlja namreč, da bi morali biti veseli in ponosni, da smo zasnovali novo obliko življenja, ki ne temelji več na ogljiku kakor človeško telo, temveč na siliciju in drugih materialih, iz katerih je zasnovano čipovje. Novo življenje bomo verjetno vzljubili, saj ga bomo imeli za svojega potomca, ni pa nujno, da nas bo tudi umetna inteligenca imela tako rada, kakor imamo mi svoje starše. Morda bomo na poti v prihodnost res izumrli kot vrsta *homo sapiens*, torej kot misleči človek, a bomo hkrati ustvarili novo obliko življenja – mislečo napravo.

Nastanek novih hominidov

Nekaj podobnega trdi zgodovinar Yuval Noah Harari (2017), ki napoveduje postopno prevlado »podatkovne religije« – pravi ji *dataizem* – in zlitje človeške in umetne inteligence v eno bitje. Novi človek, *homo deus*, bo spojen z računalnikom, njegove fizične in umske zmogljivosti pa bodo bistveno presegle zmogljivosti današnjega človeka. Morda se bo celo, če v mislih stopimo korak dlje, človeški um dokončno premaknil na digitalno platformo in tam živel večno,

kakor napoveduje futurolog Ray Kurzweil, ki je od leta 2012 zaposlen v Googlu kot direktor inženirstva. Po njegovih napovedih naj bi se »tehnološka singularnost«, ki označuje zgodovinski trenutek zlitja človeka in računalnika oziroma združitve človeške in umetne inteligence, zgodila najpozneje leta 2045 (Kurzweil 2005).

Kakšna prihodnost torej čaka človeka? Sam menim – in poudarjam, da gre pri tem bolj za ugibanje kot za prognozo, utemeljeno izključno na znanstvenih dejstvih –, da si bodo ljudje v prihodnosti dejansko nadgradili umske in telesne zmogljivosti, si podaljšali življenje tako s prehranskimi dodatki kot tehnološkimi vsadki ter svoj obstoj bolj prepletli s stroji. Predvsem o slednjem skoraj ni dvoma, saj smo že zdaj »kiborgi«, če parafraziram Donno Haraway (1999), s telefoni v rokah in zasloni pred nosom. To pa še ne pomeni, da bodo kmalu vsi postali »nadljudje« (Nietzsche 1984), kakor trdita guruja transhumanizma Harari in Kurzweil. Prav nasprotno: delitve med ljudmi bodo med digitalno preobrazbo, ki se pospešeno dogaja, predvidoma bistveno večje kot v preteklosti. Nekateri posamezniki, kakor tisti, ki v nebo vzletajo z zasebnimi »penisoidnimi« raketami, s kakršno se je v vesolje junija 2021 povzpел Amazonov ustanovitelj in solastnik Jeff Bezos,¹⁶ bodo dejansko podaljšali svoja življenja, se priključili neposredno na računalnike in se morda nekega dne celo razglasili za božanstva. Večina ljudi pa bo ostala trdno na Zemlji, z nogami v blatu. Namesto da bi si um nadgrajevali, jim ga bodo naprave sproti prečiščevale in jim pomagale oblikovati umetne spomine ter sprejemati odločitve. Še več časa bodo ostajali doma in se gibali manj kot doslej, zato se bo začelo spreminjati tudi njihovo telo. V varnem zavetju in osami bodo še več delali na daljavo in z

¹⁶ Oblika rakete Blue Origin, s katero je Jeff Bezos poletel v vesolje, je sprožila številne razprave. Mnogi so v njej uzrli »antropomorfno« podobo (Cantor 2021), in sicer velikanski penis (Dessem 2021). Čeprav je bilo ob takih poletih bogatašev v nebo videti, kakor da za vedno zapuščajo Zemljo, pa je v njihovih vizijah prihodnost morda ravno nasprotna: sami bi raje ostali na Zemlji, delavce pa bi poslali v nebo. Bezos je tako predlagal, da bi s procesom, ki mu pravi »veliki obrat« (angl. *the Great Inversion*), tovarne preselili v orbito, s čimer bi se Zemlja znebila bremena onesnaževanja, postala bi planet, ki bi bil prijetnejši za bivanje. Delavci bi planet zapustili, premožnejši pa bi živeli v novonastalem »raju« (Aboy 2016).

vsako sekundo pred zaslonom prispevali drobec k bogastvu tistih zgoraj, med oblaki, in to fizičnimi in digitalnimi.

Nastanku novega človeka, ki je kontrapunkt homo deusa, kakor si ga je zamislil Harari, je posvečena ta knjiga. Nekoč sem mu pravil kovidni človek, latinsko *homo covidensis*, saj je bila pandemija covida-19 po mojem mnenju sprožilni moment, ki je – seveda ne genetsko, temveč zgolj v družbeno-kulturnem smislu – prispeval k oblikovanju pokornega, delavnega, pridnega in ne pretirano mislečega človeka, primerljivega s tistim iz romana *Krasni novi svet* Aldousa Huxleyja (2016, izv. 1932). Ko razpravljam o novem človeku pa – glasno poudarjam in dvakrat podčrtam –, se nikakor ne pridružujem zagovornikom svetovne zarote, po kateri skrivna klika »iluminatov«,¹⁷ »reptilijanov«¹⁸ ali drugih skrivnostnih skupin ali celo bitij z neznanega planeta načrtno snuje svet in družbo po svoji meri in skrivaj kuje načrte, kako ljudi zaslužniti pred zasloni in jih poneumiti, potem pa se bo v najhujši krizi poskrila po luksuznih zakloniščih ali si poiskala nov življenjski prostor na Marsu in drugih planetih.¹⁹ Iskreno verjamem, da – morda za koga na žalost – v ozadju ni skrivnega, vseobsegajočega in veličastnega načrta, velikaši, ki vlečejo niti, pa obstajajo kvečjemu v romanih, filmih in domišljiji teoretikov zarote (prim. Grušovnik 2022). Morda pa je od vsega še najsrhljivejše, da v zakulisju ni vélikega načrta in da se v nove načine življenja podajamo bolj ali manj prostovoljno, samodejno in nepremišljeno, pri čemer v zameno za občutek varnosti in udobja sprejemamo tudi stalni nadzor, ki v času krizolacije postaja »nova normalnost« (Szokolczai 2022).

¹⁷ Iluminati so bili v 18. stoletju skrivna združba v bavarskem Ingolstadt, v novejšem času pa jih je z romanom *Angeli in demoni* oživil in populariziral pisatelj Dan Brown (izv. 2000, slov. prev. 2005), po katerem so leta 2009 posneli istoimenski film s Tomom Hanksom v glavni vlogi.

¹⁸ Anketa, ki so jo leta 2013 izvedli v ZDA, je pokazala, da 4 % registriranih volivcev verjame, da svetu vlada skrivna sekta človekolikih kuščarjev, ki so se neopazno prebili v vse družbene pore (PPP 2013).

¹⁹ O takšnih fantazijah multimilijarderjev, katerih bogastvo temelji na zbiranju in analizi podatkov z digitalnimi tehnologijami, razpravlja Douglas Rushkoff (2022).

Kdo pa so akterji tega nadzora? Kakor bom skušal pojasniti predvsem v sklepnem poglavju, so to finančne elite, ki bogatijo na račun novega načina življenja pred kamerami, zasloni in v zaprtih prostorih. Njihovo bogastvo se kopiči pri trgovanju s podatki, ki se zbirajo s stalnim nadzorom po spletnih omrežjih, ki so prepredla svet, in vsenavzočih kamerah ter s sledenjem po globalnem navigacijskem sistemu GPS, s čimer se ljudje lažje orientirajo na prostem in se brez njih vse težje znajdejo ter se ugodneje in varneje počutijo doma (Podjed 2019).

Stalna začasnost medprostorov

Tisti, ki ostajajo doma, pa dejansko niso povsem na varnem, temveč nanje prežijo nove nevarnosti, med katerimi je tudi samota – ali pa so to drugi ljudje. Človek med štirimi stenami seveda ni nujno zares sam, četudi se počuti osamljen. V zaprte prostore se lahko med krizo zateče z družino ali sostanovalci, s katerimi preživlja čas drugače kakor v nekdanji normalnosti. Med pandemijo covid-19 se je npr. pokazalo, da lahko stalna navzočnost partnerke ali partnerja bistveno vpliva na razmerja med njima in pogosteje vodi v ločitev (Ellyatt 2022). V izolaciji in osami je bilo tudi več primerov družinskega nasilja kot v preteklosti, ko so bili otroci pogosteje v šoli, torej na varnem, starši pa na delovnih mestih (gl. npr. Katz idr. 2021). Biti skupaj torej nujno ne pomeni imeti boljših odnosov z bližnjimi.

Med štirimi stenami je omejeno tudi gibanje, kar vpliva na krne-nje človekovih fizičnih sposobnosti. Da bi to preprečili, se nekateri znajdejo in si doma namestijo sobno kolo ali tekoči trak, po katerem gonijo ali tečejo, a se ne premaknejo nikamor. Te naprave so torej izvrsten simbolni prikaz sodobnega načina življenja, pri katerem se ljudje trudijo napredovati, a ne pridejo nikamor. S podobnim gibanjem brez premikanja naprej je povezana tudi sodobna mobilnost. Tudi takrat, ko se ljudje premikajo zunaj svojega doma, so pogosto negibni in v zaprtem prostoru – v avtomobilu, vlaku ali avtobusu.

Zasebna vozila so pogosto podaljški doma oziroma medprostori, v katerih preživijo skoraj 6 % časa za dnevne poti med domom in službo (Klepeis idr. 2001). Ti prostori so za nekatere zatočišče, saj jim omogočajo sprostitev, premor in odklop ter sproščene pogovore s sopotniki, za druge pa so mučilnice, v katerih trpijo v skrotovičenem položaju in se potijo ob nadležnih pogovorih z družinskimi člani in drugimi sopotniki.

Posebni medprostori so tudi zabojniki, obravnavani v posebnem poglavju te knjige. Veliki zaboji z večplastnim pomenom so morda celo osrednji simbol sedanjega časa. Z njimi pripotuje blago od daleč iz tujine, in to na ogromnih čezoceanskih ladjah, in pride do bivališč. Ko ljudje stvari porabijo in jih zavržejo, postanejo smeti, ki znova končajo v zabojniku in naposled na smetišču.²⁰ V zabojnikih se torej prevažajo stvari in smeti, postanejo pa tudičasna bivališča, ki jih postavijo za žrtve potresov, poplav in drugih naravnih nesreč. Njihova »začasnost« lahko postane dolgotrajna ali celo stalna. Iz improviziranih bivališč je pogosto težko izstopiti, v njih pa je sčasoma tudi težko (pre)živeti. Zabajniki niso zgolj metafora za propad, siromaštvo in atomizacijo družbe; so tudi tisto, kar v obliki mobilnih hišic ljudi tako privlači, da so pripravljeni za bivanje v pločevinastem bivališču plačati stotine ali celo tisoče evrov na teden, pri čemer dopustniška izolacija v zabojniku postane podoba skrajnega užitka. V vsakem primeru je zabojnik izvrstna metafora za homogenizacijo, standardizacijo in komodifikacijo, torej poblagovljenje sodobnih načinov življenja in sveta nasploh. Sveta, ki je nenehno v krizi in v katerem postajajo ljudje vse bolj izolirani, čeprav so si fizično morda celo blizu.

²⁰ O tem, kako je zabojnik preoblikoval svet, piše Marc Levinson (2006).

Vstanite, v krizolacijo zakleti

Ob doslej zapisanem se morda zdi, da je podoba izoliranega človeka, ki se v času trajne krize zapira v zabojnike, in to v dejanskem in prenesenem pomenu, izjemno pesimistična – ali pa je temačna vsaj za večino ljudi na svetu, ki so ali bodo obtičali v takšni ali drugačni različici krizolacije. A to ni nujno res. Knjiga z različnimi primeri pokaže, da lahko človek pretrga sponse, ki ga pripenjajo na bivališča in pred zaslone, in se poda na prosto – podobno kakor si je to drznil detektiv Elijah Baley v Asimovi viziji prihodnosti. Po nekaj sprehodih na prostem, ki so bili zanj psihično izjemno naporni, je prišel do pomembnega spoznanja. Posvetilo se mu je, da sta si oba planeta, Zemlja in Solarija, po načinu življenja precej podobna, četudi so mesta v prvem natrpna, drugi pa je redko poseljen. Življenje ljudi na obeh namreč obvladuje inačica agorafobije, torej strahu pred odprtim in javnim prostorom ter množico. Baley je ta strah skušal večkrat premagati, tako da je stopil na prosto in ob tem celo izgubil zavest. A je vztrajal in poskušal znova in znova.

Tako lahko, menim, svet onkraj štirih sten znova spozna tudi spremenjeni človek in spotoma odkrije homo sapiensa v sebi, ki morda še ni izginil, temveč se je le potuhnil. Še vedno lahko pretrga sponse, s katerimi je priklenjen pred zaslon, po katerem spremlja odseve dejanskega sveta. Še vedno lahko izstopi iz medprostora in medčasa krizolacije, pogleda proti nebu ter uzre resničnost, namesto da kot zapornik v znameniti Platonovi alegoriji o jami gleda le sence sebe in drugih na steni (Platon 1976).

Lahko pa seveda ostane doma, pred zaslonom, na varnem.

2 MEDČASJE

Zatakneni v krizi

Januarja 2020 je kazalo, da se je začelo še eno običajno, normalno leto – z vsemi nenormalnostmi vred. Svetovni mediji so poročali o izstopu Združenega kraljestva iz Evropske unije, o požarih, ki so pustošili po Novem Južnem Walesu in Virginiji v Avstraliji, ter o uradni obtožbi zoper tedanjega ameriškega predsednika Donalda Trumpa in njegovi morebitni razrešitvi. Slovenski mediji so se posvečali preglasticam manjšinske vlade, ki se je postopoma razkrajala, dokler ni ob koncu meseca njen predsednik odstopil. Izbruh skrivnostne »pljučnice« na Kitajskem je bil v novicah že omenjen (gl. npr. AFP 2020), a še ni postal glavna novica, ki bi zasedla naslovnice.

Že po dveh mesecih je bil položaj povsem drugačen: naslovnice časopisov, revij in spletnih medijev ter uvodne minute televizijskih in radijskih poročil je zasedel virus. Svetovna zdravstvena organizacija je 11. marca razglasila pandemijo covid-19, dan pozneje je sledila Slovenija in objavila odredbo, v kateri je pisalo, da se »razglasi epidemija nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19)« (UL RS 2020). Odredba, ki je začela veljati ob 18. uri, je pretresla utečene navade, hkrati pa tudi možnosti za etnografsko terensko delo. Če so raziskovalke in raziskovalci načinov življenja želeli do ljudi, so se morali zateči k novim in hkrati starim pristopom, vključno z raziskovanjem na daljavo kot – pogojno rečeno – sodobni različici »foteljske antropologije«, torej načina antropološkega raziskovanja, ko antropologi in etnologi prosijo svoje »namestnike« na terenu, naj zberejo podatke zanje, ali pa preučujejo kulturne specifikke na podlagi vprašalnic, ki so jih izpolnjevali lokalni pisarji (Podjed in Muršič 2021).

Za to razpravo je bistveno, da se je v začetku leta 2020 začel krizni čas, ki se je nepričakovano razvlekel na dolgi dve leti. V krizi, ki ni bila samo zdravstvena, temveč tudi gospodarska, medijska in morda kar splošna ali vseobsegajoča, je začel čas teči drugače, prostor pa se je za številne ljudi v Sloveniji in po svetu skrčil, v nekaterih primerih celo na štiri stene bivališča, med katerimi so ostajali tako posameznice in posamezniki kot družine in druge skupnosti.²¹ To poglavje je zato namenjeno obravnavi liminalnega stanja med pandemijo; nanj skušam pogledati retrospektivno ter s časovnim – in seveda tudi kritičnim – odmikom razumeti, kako takšne »vmesne« situacije vplivajo na ljudi in družbo. Pri tem se zdi posebej pomemben fenomen *medčasa* (angl. *meantime*), torej vmesnega časa, v katerem se siceršnja temporalnost bodisi raztegne bodisi skrči, v vsakem primeru pa se spremeni v nekaj novega, kvalitativno drugačnega.²²

Posebej pomembno je vprašanje, kako na oblikovanje in dojetje medčasa vpliva eden od dveh delov skovanke »krizolacija«, namreč kriza – po slovarski definiciji »neugodno, težko rešljivo stanje« (Fran) in tudi »odločilni trenutek ali stanje« oziroma »(odločilni) preobrat«

²¹ Omenjene »štiri stene«, med katerimi so bili ujeti ljudje med pandemijo, so v kontekstu tega besedila predvsem metafora za uradne in neuradne omejitve gibanja, ki so jih nekateri upoštevali in se več zadrževali v svojih bivališčih, medtem ko drugi ukrepov niso sprejeli in so ravnali po svoje, ne glede na morebitne sankcije. Ukrepi za zaježitev pandemije – od omejitev gibanja in zaprtja šol do uporabe mask in obveznega testiranja – tudi niso bili univerzalni, temveč so se med državami precej razlikovali ter vplivali tako na širjenje virusa kot počutje ljudi in njihove odzive, vključno s protesti v nekaterih državah (OSCE/ODIHR 2020). V Sloveniji so bili ukrepi predvsem v letih 2020 in 2021 razmeroma strogi; mednje sta sodila tudi omejitev gibanja na občine in policijska ura, kot so ljudje in mediji poimenovali omejitve gibanja med 21. in 6. uro, ki jo je slovenska vlada 20. oktobra 2020 sprejela s posebnim odlokom. Na ta ukrep so se kritično odzvali številni državljani in tudi nekateri pravniki, ki so razpravljali, ali so ukrepi pretirani ali celo neustavni (npr. Flander 2021).

²² Za podrobnejšo antropološko analizo časa in medčasa gl. zdaj že klasične razprave, ki so jih objavili Johannes Fabian (1983), Nancy D. Munn (1992) in Alfred Gell (2001), novejši pregled pa precej temeljito predstavi Danaé Leitenberg (2023). O medčasu ter predvsem vmesnosti in čakanju poglobljeno razpravljajo tudi avtorice in avtorji zbornika, ki sta ga uredili Adeline Masquelier in Deborah Durham (2023). Pri premisleku o razvoju koncepta je pomembna že klasična razprava zgodovinarja Jacquesa Le Goffa (2008, izv. 1984) o nastanku vic kot vmesnega časa in kraja med smrtjo in poslednjo sodbo.

(Verbinc 1974: 389; Tavzes 2002: 629), ki se lahko pojavi bodisi v družbi ali podjetju bodisi pri posamezniku. Beseda sicer izvira iz starogrškega poimenovanja za ločevanje, razločevanje, izbiro, sodbo, spor in podobno, v 15. stoletju pa so z izrazom začeli poimenovati prelomno točko pri napredovanju ali nazadovanju bolezni oziroma življenjsko pomembno in pozneje v splošnejšem pomenu odločilno stanje, ko mora nastopiti sprememba na boljše ali slabše (Online Etymology Dictionary 2023).

Kriza je s svojimi posebnostmi povezana tudi s »klasičnimi« antropološkimi spoznanji, saj spominja na vmesno od treh faz obredov prehoda, ki jih je na začetku 20. stoletja opisal folklorist Arnold van Gennep (1977; izv. 1909), in sicer so to ločitev (separacija), prehod (tranzicija oziroma liminalna faza) in ponovna vključitev (inkorporacija oziroma reintegracija). Van Gennepovo tridelno shemo je v drugi polovici prejšnjega stoletja nadgradil antropolog Victor Turner (1974) ter v razpravi o strukturah in protistrukturah razširil idejo obredov prehoda s konceptom liminalnosti ter pojasnil, zakaj za skupino ljudi v »vmesnem stanju« veljajo drugačna pravila kakor za druge člane skupnosti. Van Gennepov in Turnerjev model pri razlagah medčasa uporabljam v nekoliko drugačnem smislu, kakor sta v rabi pri razlagah obredov prehoda, pri katerih sta cilj in namen spremembe jasna, saj simbolno zaznamujeta vstop v novo življenjsko obdobje glede na družbeni položaj. Pri spremembah med krizami transformacija ponavadi ni vnaprej načrtovana ali uglašena, kakor se pogosto dogaja v fazah obredov prehoda. Nasprotno: kriza je (navadno) nenačrtovana, nepripravljena, zaradi tega tudi nestrukturirana. Spremembe, ki jih povzročijo in jih nekateri spretno izrabijo sebi v prid, pa bolj kot na sistematično restrukturiranje realnosti spominjajo na »vrtinec«, ki spremeni uveljavljeno doživljanje časa in prostora ter premeša stalno in nestalno, normalno in nenormalno. Pomembno je še, da po turbulentnem času splošne »vrtoglavice« (Knight 2021) krize sploh ni nujno konec. Nelagodno vmesno stanje se lahko podaljšuje v nedogled, podobno kot so v azilne domove in

centre za pridržanje »začasno« nameščeni prebežniki in migranti, njihova agonija pa se lahko razvleče v mesece in leta negotovosti in »regulirane začasnosti« (Zavratnik in Cukut Krilić 2018).

Antropološka fascinantnost medčasa

Omenjeno »reguliranje začasnosti« je bilo značilno tudi za pomlad leta 2020, ko so bili sprejeti odloki in druga pravila za omejitev gibanja zaradi pandemije. Razmere so bile očitno vznemirljive za številne antropologinje in antropologe, ki so obtičali med štirimi stenami ter počeli nekaj, kar so mnogi v preteklosti kritizirali (gl. npr. Holt 2003); šlo je za refleksijo lastne izkušnje osamljenosti, samote in izolacije v času »popolnega zaprtja«, »samoizolacije« oziroma »karantene«.²³ Med njimi je bila tudi Linda M. Whiteford, antropologinja z Univerze v Južni Floridi in raziskovalka družbenih vidikov nalezljivih bolezni. Za to razpravo sta posebej zanimiva začetek in konec njenega besedila, v katerih mestoma poetično in predvsem samorefleksivno opisuje, kako v samoti nastaja njen prispevek:

S svojega balkona opazujem mirno morje v zalivu Tampa in gledam značilno arhitekturo muzeja Salvadorja Dalíja, prazno parkirišče gledališča Mahaffey ter balkone in verande v St. Petersburgu na Floridi. Nikjer pa ne vidim ljudi. Tih je. Zdi se, da celo psi spoštujejo »samoizolacijo«, ki se je tudi sama držim. Pandemija covida-19 je to jutro kot lajtmotiv strahu, ki visi v zraku: je ponavljajoča, a ni niti vidna niti tiha. Živim v prostoru, kjer se virus še ne zdi resničen, a vem, da je in bo kmalu postal otipljivejši. Ob tem občutim nenavadno negotovost. Ostajam v samoizolaciji, upoštevam vsa priporočila, ki jih lahko, a vem, da najhujše šele prihaja. To mi daje čuden občutek moči in nemoči, ki skušata hkrati vplivati na moje ravnotežje.

²³ Na začetku leta 2020 je bilo še precej pojmovnih zmešnjav, kakšna je razlika med pristopi pri osamitvi, razlike med omenjenimi izrazi pa mnogokrat nejasne.

Ravno ta »neuravnoteženost« mi daje zagon in mi gre hkrati na živce. V njej se kaže kontrast med lepoto okolice s palmovimi listi in bugenvilijami ter zavedanjem, da milijoni ljudi izgublajo službe in nimajo niti zdravstvenega zavarovanja niti upanja za prihodnost. To je ta neresničnost jutra, ko sedim za računalnikom kot že toliko let prej in spet razmišljam o pandemiji in o tem, kako sedanja ni podobna nobeni drugi od tistih, ki sem jih raziskovala ali o njih poučevala. Tokratna je brez primere. (Whiteford 2020: 7)

V nadaljevanju primerja položaj z izbruhom kolere v 90. letih prejšnjega stoletja, ki ga je raziskovalno spremljala, in predstavi nekatere pristope, ki bi jih lahko uporabili med pandemijo, od opolnomočenja za aktiviranje lastne tvornosti in oblikovanja primernih pristopov za sledenje širjenja virusa do angažiranja skupnosti. Zadnji odstavek v članku je spet poetičen, refleksiven, avtoetnografski, bralca pa vrne v njeno trenutno stvarnost in medčasje, v katerem se je ujela – ali pa so jo ujeli v njem. Opiše namreč, kako se zunaj večeri, ona pa je še vedno na balkonu, pred računalnikom in se še naprej »socialno distancira«. Pisanje, ki ga doživlja ne le kot avtoetnografsko analizo situacije, temveč tudi kot terapijo, nekoliko blaži občutek, da jo pandemija spravlja iz ravnotežja, saj jo s historičnega vidika razume kot enega izmed mnogih trenutkov v zgodovini človeštva, ki so zamajali družbene temelje in presekali čas. »Njen obseg je nedvomno brez primere,« pripomni na koncu, »vendar družbeni razkoli, ki jih razgalja, niso novi. Ravno tako pa ni nova človeška sposobnost spreminjanja« (Whiteford 2020: 9).

V podobnem slogu je svojo izkušnjo z začetka pandemije predstavila avstralska antropologinja Genevieve Bell (2020), ki je prav tako poudarila občutja ob prehodu iz starega v novi čas, pri čemer se je – sklicujoč se na van Gennepa in Turnerja – posvetila temporalnosti v treh fazah obredov prehoda. Tudi njena naracija je nekoliko poetična in predvsem zelo osebna. Pisanje začne s sporočilom, ki ga je sredi februarja 2020 iz Canberre poslala prijateljici v Portland v ZDA in

poudarila, da ne ve, ali bi jo moralo skrbeti zaradi neznanega virusa, ki se je začel širiti po svetu. Nato navede niz intimnih sporočil, ki sta si jih izmenjali in v njih pisali o domačih zalogah hrane in o tem, da je v veleblagovnicah začelo zmanjkovati toaletnega papirja. Ne poroča pa zgolj o lastnih tegobah, temveč premišlja, kako izogibanje stikom vpliva na raziskovalke in raziskovalce, ki so se začeli spreminjati v »foteljske antropologe« (Stocking 1983; Friedman 2005; prim. Podjed in Muršič 2021), ki pa niso sprejemali zgolj informacij »od zunaj«, torej od svojih informatorjev na daljavo, temveč so opisovali še lastne zgodbe o udobnih oblačilih, koronskih pričeskah in bradah, receptih za kruh z drožmi, utrujenosti zaradi Zooma, izzivih starševstva med delom na domu, pomembnih in nepomembnih službah, nasilju med štirimi stenami, osamljenosti, socialnem odmikanju, razmerjih na daljavo, zaščitni opremi, smrti, upanju, strahovih, praznih ulicah ... Predvsem pa so se, kot piše, številni raziskovalke in raziskovalci posvečali nenavadnemu minevanju časa, ki je bodisi skokovito švignil mimo ali pa se je razvlekel v nedogled.²⁴

(Avto)etnografija med štirimi stenami

Retrospektivno je to pisanje zanimivo, saj skoraj dobesedno povzema moja opažanja iz knjige *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020a). Zapise sem začel pripravljati peti dan po razglasitvi pandemije, ko sem se prvič odpravil v bližnje nakupovalno središče in ugotavljal, kako se je vsakdanja dejavnost, kakršna je nakupovanje, tako rekoč hipoma spremenila. Kupci so se v veleblagovnici vedli nenavadno, saj jih je skoraj polovica nosila rokavice in obrazno

²⁴ Poleg Linde M. Whiteford in Genevieve Bell so o doživljanju časa med pandemijo in liminalnosti pisali tudi Helle Samuelsen in Lea Paré Toé (2021) ter Nicole Torres (2022). Leta 2020 so se v drugem zvezku 28. letnika revije *Social Anthropology* v krajših prispevkih, objavljenih v rubriki Forum, skoraj vsi avtorji in avtorice posvetili prav temporalnosti v času covida-19 in liminalnosti pandemije (npr. Andits 2020; Comaroff 2020; Olma 2020; Rethmann 2020; Salazar 2020).

masko, premikali pa so se kot »molekule plina« in skušali ostati »čim bolj vsaksebi«, zato se v trgovini še pogledali niso, kaj šele ogovorili (Podjed 2020a: 13). V nadaljevanju sem opisal še, kako sem si po prihodu iz trgovine skušal pod tušem z vročo vodo sprati in nato z brisačo zdrgniti s kože nevidne viruse.

Vse, kar je bilo zunaj, onkraj štirih sten, se mi je v tistih dneh zdelo nevarno, zato sem z družino več časa preživel doma in pogosto premišljal o času – in z njim povezanim dolgčasom. Osmi dan izolacije sem se razpisal o tem, kako sem v osnovni šoli cenil dolgčas, saj mi je raztegnil počitnice v nedogled, nato pa sem se ga začel očitno bati in zavračati trenutke, ko čas obstane. Ob tem sem pripomnil, da se med pandemijo nisem ustavil le sam in moja družina, temveč je zastal ves svet; modroval sem, kako bi se med dolgočasenjem lahko zamislili nad sabo in svetom in morda prišli do recepta za boljšo družbo (Podjed 2020a: 20). Podobno sem razmišljal enajstega dne izolacije, ko sem ob pogledu skozi kuhinjsko okno opazil, da se je na bližnjem šolskem igrišču naselila smrdokavra, torej ptica, ki jo redko uzremo v urbanih središčih. Ob opazovanju ptice, ki si je mesto našla na zaklenjenem igrišču, obdanem z visoko ograjo, mi je znova na misel prišlo medčasje oziroma brezčasje, ki me je spomnilo na postapokaliptične filme, v katerih začne porušene zgradbe preraščati zelenje, v nišah, ki so bile nekoč namenjene ljudem, pa si prostor najdejo živali. Ob koncu zapisa sem dodal še premislek o času in postanku na poti v prihodnost, ki ponuja »priložnost, da za hip postanemo in premislimo o lastni prihodnosti«, in nam omogoča, da si »v miru ogledamo kraje in bitja, ki jih imamo pred nosom, a jih med hitenjem prezremo« (Podjed 2020a: 29).

Podobnih vprašanj, povezanim s časom in medčasjem, sem se dotaknil tudi v naslednjih zapisih. Med drugim sem se spraševal, kakšen bo svet čez pet let, torej »leta 5 p. kor[oni].« (Podjed 2020a: 71), in v zapisu z naslovom »23 dni samote« ugotavljal, da smo doma izgubili nadzor nad časom, saj nismo več vedeli, koliko časa je minilo, odkar so razglasili pandemijo in je obveljalo pravilo »ostani

doma«, ki so ga kot nekakšen svetovni slogan, ki naj bi povzel duh časa in opozoril na bistveno, oglaševali po veleplakatih in razglašali po medijih. Takole sem si skušal odgovoriti na vprašanje, koliko časa smo v izolaciji:

Bolj ko sem razmišljal, bolj se mi je odgovor zdel podoben oceni nizkih temperatur, ko piha močan veter: dejansko je 23 stopinj pod ničlo, zdi pa se nam, da je minus 50. Podobno je s karantenskimi dnevi: občutek za čas je čudno iztirjen. Danes, na primer, je sobota – to vem, ker sem preveril na koledarju. Kljub temu naše dejavnosti niso bistveno drugačne kot ob torkih ali četrtnih. Če hočemo ujeti delovne in šolske zadolžitve, jih nekaj prenesemo na konec tedna, ob delovnih dnevih pa se prosti in delovni čas podobno pomešata. (Podjed 2020a: 78)

V nadaljevanju sem pojasnil, da se je utečena formula osmih ur dela, osmih ur spanca in osmih ur rekreacije, ki jo je na začetku 19. stoletja zasnoval družbeni reformist in socialist Robert Owen, dokončno razsula (prim. Crary 2023, kjer piše, zakaj kapitalizem potrebuje in zahteva nenehen delavnik). Spraševal sem se, kako naj sploh definiram dele dneva, če pa se med kuhanjem pogovarjam na daljavo s sodelavci, namesto da bi pisal in raziskoval, pa se posvečam razkuževanju hrane, ki so nam jo dostavili na dom, in spotoma še avtoetnografiji. Poudaril sem še, da mi v izolaciji čas mineva podobno kot med dopustom v apartmaju, pa ne zato, ker bi imel premalo dela, temveč ker sem si ga v takšnih razmerah po neumnem naložim preveč, nakar visokoleteče obljube samemu sebi »skopnijo med nenehnimi nakupi, pripravo hrane, čiščenjem ter drugimi nujnimi opravili« (Podjed 2020a: 80).

Na 27. dan izolacije je nastal zapis z naslovom »Pavza«, v katerem se je znova v središču znašel čas. V njem sem premišljal o premorih v gledaliških predstavah, ki so včasih povednejši od besed, zvokov in podob. Ob tem sem pripomnil, da »solza v očeh ali nasmešek

v tišini povesta več kot tisoč besed«, nakar sem se znova obrnil k premoru, ki smo ga doživljali med pandemijo. Omenil sem, da lahko med »dolgo pavzo«, kot sem opisal medčasje, iznajdemo nove načine komuniciranja, ustvarjanja in raziskovanja, ki bodo ohranili tišino in premore, pa četudi mučne in dolgečasne. »Prav povezovanje smisla in nesmisla, dolgčasa in zabave, hitrih in počasnih trenutkov,« sem pripomnil ob koncu, »je namreč bistvo predstave, ki ji pravimo življenje. Namesto da pritisnemo na tipko za hitro prevrtavanje, se spleča občasno pritisniti na pavzo in življenje v celoti izkusiti« (Podjed 2020a: 104).

Čas je za še en krog

Do konca svojih zapisov sem še večkrat omenil čas in komentiral, kako čudno mineva. Zapisal sem, da »[n]a domu otroke šolamo pet tednov, zdi pa se mi, da je minilo bistveno več časa« (Podjed 2020a: 134), in v čisto zadnjem zapisu, ki je nastal na 36. dan karantene, navedel, kakšne spremembe sem opazil pri sebi in drugih v medčasu, od tega, da sem se prenehal rokovati z ljudmi, do tega, da smo doma prodali avtomobil in se dokončno znebili svojega vozila, saj je prav med pandemijo postal prej breme kot koristen pripomoček. Precej poveden je sklepni odstavek poslednjega zapisa, ki govori o trajni krizi in normalizaciji nenormalnosti:

Namesto da razumemo pandemijo predvsem kot vojno in krizo, jo je bolje razumeti kot normalen pojav, ki je za nekaj časa prekinil navidezno ravnotežje v svetu in družbi. In ravno med takšnimi prekinitvami, ki so nujne, se zgodijo najzanimivejše in najpomembnejše reči. Takšne, ki jih je vredno pogledati od blizu in jih zapisati. (Podjed 2020a: 142)

Pred objavo zapisov v knjižni obliki sem spisal še predgovor z naslovom »Zastoj« in se v njem posvetil krožnosti časa. Pripoved

sem začel z vožnjo v dežju po cesti, očitno v času, ko smo še imeli avtomobil. Opisal sem, kako sem mlajšega sina peljal k tASTU in tašči v varstvo, med vožnjo pa prislunil skladbi skupine Dan D, ki prepeva: »Čas bo zacelil svet, čas bo pomlajšal ta planet. In ko naju ne bo, ostalo bo rožnato nebo ...« Med simbolno vožnjo v prihodnost sem nato retrospektivno, torej s pogledom v »vzvratno ogledalo« časa, skušal pogledati, kaj vse se nam je zgodilo v medčasju, in ugotavljal, kako je virus postal osrednja medijska tema. »Virus SARS-Cov-2 je vplivnežem odščipnil prostor in nam odžrl čas,« sem ob tem pripomnil, »hkrati pa je ponudil priložnost, da se ustavimo in premislimo, kaj pravzaprav potrebujemo in česa si želimo« (Podjed 2020a: 9). Omenil sem še, kako mi je med karanteno zaradi zapisov, ki sem jih ustvarjal in objavljaj po omrežjih, iz rok vse bolj polzel čas, ki sem ga – nekoliko sebično – nameraval porabiti zase – za branje in sprehode v naravo ter tudi za družabne in intimne dejavnosti – za namizne igre, kuhanje zdravih jedi za domače in romantične večere v osami. Zgodilo pa se je nasprotno, saj sem obtičal pred zaslonom in »pisal predvsem o tistem, kar se mi je pletlo v glavi« (nav. delo: 11). Ob koncu uvodnega zapisa, ki je nastal nazadnje, sem se vrnil k premoru, prekinitvi oziroma zastoju in ga primerjal s prizorom v prometu, ko se prižge zelena luč, vozila pa v gneči še vedno stojijo. Tudi ko sem prišel na cilj, sem ugotovil, da se tam začne nova pot, torej nazaj proti domu, podobno kakor so to zapeli Dan D v pesmi, ki je igrala po radiu: »Čas bo rekel stop, čas je za še en krog, čas je za še en krog ...« (nav. delo: 12).

Medčasje, ki ga simbolizira sklenjen krog, je mene in številne druge raziskovalke in raziskovalce načinov življenja očitno spodbudilo, da smo se zazrli vase in v lastne navade in prakse. Hkrati pa smo se znašli v nenavadni dilemi: kako v medčasju, ki smo ga preživljali med štirimi stenami, priti do ljudi? Kako naj bomo z njimi, če pa moramo ostati doma? Ena od rešitev se je pokazala v napravah z zasloni, ki smo jih v medčasju mnogi imeli pogosto pred nosom, torej v pametnih telefonih, računalnikih in drugih komunikacijskih

pripomočkah, ki omogočajo pogled v tuja življenja. Da bi na daljavo prišli do ljudi, pa se bomo najprej navidezno mimo zasnove te knjige, ki obravnava sedanji čas in tukajšnji prostor, kjer koli že to je, odpravili daleč od doma in nazaj v času, in sicer na otočje v Pacifiku na začetku 20. stoletja, ko je tam obtičal slavni antropolog. Tam je bil z drugimi, a hkrati izoliran in osamljen – podobno kakor bi doživel brodolom in ostal na samotnem otoku.

3 METODA

Biti tam na daljavo

Biti ali ne biti tam? V času, ko se privajamo na življenje pred zasloni, postaja to osrednje vprašanje v antropologiji, torej v vedi, ki je že vsaj stoletje obsedena z idejo, da je sobivanje z ljudmi v lokalnem okolju, kjer poteka raziskava, ključ vrat, ki vodijo do skrivnosti vsakdanjika. Med začetniki raziskovalnega pristopa, ki mu pravimo opazovanje z udeležbo, je bil britanski antropolog poljskega rodu, Bronisław Malinowski, ki je zaslovel s knjigo *Argonavti zahodnega Pacifika* (Malinowski 2017, izv. 1922), ki postala eno izmed najvplivnejših antropoloških del. Opozoril je namreč, da je skupnost in navade treba spremljati od blizu, če jih želiš dejansko spoznati. Treba je, skratka, »biti tam«.

Kako pa je raziskovalec prišel »tja«? Ko se je začela prva svetovna vojna, se je Malinowski, sicer rojen leta 1884 v Krakovu na Poljskem, odpravil iz Anglije najprej v Avstralijo in nato v tedanjo Papuo, ki je danes del Papue Nove Gvineje. Odprava naj bi trajala približno pol leta, a se je zaradi vojne razvlekla na več let. Ker se ni mogel vrniti v Anglijo, se je leta 1914 najprej odpravil na otoka Woodlark in Mailu,²⁵ med letoma 1915 in 1918 pa se je napatil še na nekaj večmesečnih raziskovalnih odprav na Trobriandske otoke – in prav te so zakoličile njegov način raziskovanja in dejansko tudi antropologijo kot vedo, katere izhodiščni koncept je pogosto še vedno oditi na tuje, poiskati neznane skupnosti in spoznati njihove navade.²⁶

²⁵ O tem piše odličен poznavalec življenja in dela B. Malinowskega Michael W. Young (1988).

²⁶ Za podrobnejšo biografijo gl. Young 2004.

Malinowski se je v tujem in neznanem okolju sprva počutil kot član posadke, ki so ga brez izkušenj in opreme prisilno izkrcali na neznanem otočju, saj ni imel nikogar, ki bi mu pri raziskovanju pomagal, in ničesar, kar bi mu bilo v oporo. Poznal ni niti lokalnih šeg in navad niti jezika domačinov. Občutke in spomine na izoliranost, ki je bila v marsičem podobna brodolomu, je v enem uvodnih poglavij knjige strnil takole:

Dobro se spominjam dolgih obiskov vasi v prvih tednih in občutka neobgljenosti in obupa, ki se me je polotil po številnih trdovratnih, a jalovih in ponesrečenih poskusih, da bi navezal pristen stik z domačini in dobil kaj terenskega gradiva. Imel sem obdobja malodušja, ko sem se zakopal v branje romanov, tako kot kdo, ki se v napadu tropске depresije in dolgočasja zateče k pijači. (Malinowski 2017: 32)

Korak za korakom je potem odkrival, kaj počnejo domačini, spoznaval navade na oddaljenem melanezijskem otočju in med drugim opisal potek medotoškega obrednega obdarovanja *kula*. Kljub temu pa se ga je – kot je razbrati med vrsticami knjige – med »samoizgonom« iz lastne skupnosti še nekajkrat polotila »tropska melanholija«, če uporabim besedno zvezo, ki se je znašla v naslovu nepozabne knjige Blaža Ogorevca (1998). Tožilo se mu je po družbi »sebi podobnih ljudi«, kar je reševal, kot pripoveduje, s samotnimi sprehodi, po katerih se je vrnil v družbo domačinov, ki so ga odrešili osamljenosti (Malinowski 2017: 34). Če sklepamo po nasvetih enega od »praočetov« antropologije (Eriksen in Nielsen 2013: 46–67), so bili prav občutki izoliranosti, osamljenosti in samote osrednjega pomena za spoznavanje vsakdanjika in ritualov v neznanem družbeno-kulturnem okolju.

Dnevnik v pravem pomenu besede

Skoraj tako vznemirljivi kot Malinowskijeva znanstvena odkritja, ki jih je popisal v času svojega življenja, pa so bili za znanstveno in širšo javnost njegovi zasebni in precej intimni dnevniški zapisi, ki jih je druga žena, Valetta Swann, po njegovi smrti pregledala in jih pomagala urediti za objavo leta 1967. Z zapisi, ki so v knjižni izdaji naslovljeni *Dnevnik v pravem pomenu besede* (izv. *A Diary in a Strict Sense of Term*), smo dobili pogled v zakulisje raziskave na oddaljenem otočju in spoznali, kaj je antropologu rojilo po glavi med septembrom 1914 in marcem 1915, ko se je še spoznaval s Papuo ter prvič potoval na otok Mailu, ter med septembrom 1917 in julijem 1918, ko je bil drugič na Trobriandskih otokih.²⁷

V dnevniških zapisih se je Malinowski nenehno pritoževal čez domačine in pogosto tarnal zaradi zdravstvenih težav, ki se jih je skušal znebiti z injekcijami arzenika, uživanjem antimalarika kinina in jemanjem kokaina, ki je takrat še veljal za pretežno neškodljiv anestetik in zdravilo zoper najrazličnejše tegobe. V zapisih je vsaj petdesetkrat omenil svojo mamo, ki jo je očitno močno pogrešal. Pogosto je bil tudi v zadregi sam pred sabo, ko se je zalotil, kako razmišlja o ženskah in pozablja na svojo zaročenko, kakor v odlomku, v katerem je sklenil napraviti red v življenju:

Postaviti moram sistem specifičnih formalnih prepovedi: ne smem kaditi, ne smem se dotikati ženske s skritimi erotičnimi nameni, ne smem psihično izdati E. R. M., se pravi, spominjati se svojih prejšnjih odnosov z ženskami ali razmišljati o prihodnjih ... Ohraniti moram svojo esencialno notranjo osebnost v vseh težavah in nihanjih: nikoli ne smem žrtvovati moralnih načel ali bistvenega dela, da bi »ugajal« drugim in se prepustil družabnemu *Stimmung* itn. Moja glavna naloga zdaj mora biti: delo. *Ergo*: delaj! (Malinowski 1989: 268)

²⁷ Vmesni čas od leta 1915 do 1916 v dnevniku ni opisan – ali pa morda zapisov niso našli.

Podobno ga je za lastno moralnost skrbelo tudi v tem odlomku dnevniskega zapisa:

Moralna načela: nikoli si ne smem dovoliti zavedanja, da imajo druge ženske telesa, da kopulirajo. Sklenil sem tudi, da se bom pri romanih izogibal liniji najmanjšega odpora. Zelo sem zadovoljen, da nisem spet začel kaditi. Zdaj moram doseči to še glede branja. Lahko berem pesmi in resne stvari, vendar se moram absolutno izogibati pogrošnim romanom. In *moral* bi brati etnografska dela. (Malinowski 1989: 249)

Na živce pa ni šel le sam sebi, temveč so se mu pogosto zdeli nadležni tudi domačini, za katere je nekajkrat uporabil oznako »zamorci« (angl. *niggers*). Mir in zbranost mu je posebej pogosto kalil osebni pomočnik Ginger, ki bi ga »z veseljem pretepel do smrti« (Malinowski 1989: 279).

Odziv na objavo dnevnika je bil zaradi številnih rasističnih in šovinističnih opazk pretežno negativen, in to tako v splošni javnosti kot tudi v antropoloških krogih. Anonimni recenzent literarne revije *The Times Literary Supplement* je knjigo opisal kot »zelo dolgočasno ponavljanje banalnosti« (nav. po Malinowski 1989: xxii), antropologi in antropologinje pa so se zgražali predvsem zaradi etnocentričnosti in egocentričnosti »mističnega junaka« vede, ki je skoraj lastnoročno postavil njene temelje (Levine 1985). Ker je bil legendarni raziskovalec prikazan v slabi luči in ga je svet spoznal kot »zamorjenega hipohondričnega narcisa, obsedenega s sabo«, kakor je v recenziji knjižne izdaje dnevnika zapisal Clifford Geertz (nav. po Raymondu Firthu, ki je napisal predgovor k drugi izdaji dnevnika; Malinowski 1989: xxvi), je temna senca ob objavi dnevnika obveljala za celotno antropologijo, predvsem pa za pristop, ki temelji na načelu »biti tam«.

Zasebni dnevnik pa je prav zaradi predstavitve banalnosti iz zakulisja tudi kronski dokaz, da je raziskovalec dejansko bil *tam* in

dokončno prelomil s foteljsko antropologijo, kakor danes nekoliko slabšalno imenujemo raziskovanje »na daljavo«. Na ta način so se še v 19. stoletju zanašali drugi »praočetje« vede, med katerimi morda najbolj poznana Edward Burnett Tylor in James Frazer. Njihovo delo si zato, ker niso razumeli pomembnost koncepta »biti tam«, pogosto zamišljamo kot manjvredno in znanstveno neustrezno, saj se po stereotipnih in pogosto zmotnih predstavah niso sami podajali na oddaljen teren, ker naj bi bilo to prenevarno in preumazano opravilo, nevredno njihovega ugleda in stanu. Namesto tega so – vsaj domnevno – poslali na pot »informatorje«, da so se pogovarjali z ljudmi, sami pa so samo še zbirali in interpretirali podatke v udobju lastnega doma (več o tem v Podjed in Muršič 2021).

Etnografija pred zaslonom

Ob sedanjem načinu raziskovanja se nekoliko neupravičeno zdi, da je bilo načelo »biti tam« morda nenavadna anomalija v razvoju antropologije, saj so raziskovalke in raziskovalci vse pogosteje v foteljnih ali na stolih, za mizami in pred zasloni ter od daleč spremljajo, kaj počnejo ljudje. Da bi se pogovarjali z njimi, ni več treba pripraviti beležnice in svinčnika, zložiti terenskih oblačil nahrbtnik, se posloviti od družine ter se odpraviti na drugo stran sveta in tam trpeti zaradi malarije in drugih bolezni. Dovolj je, da se udobno namestijo na kavč s prenosnikom v naročju, se ob pravem času priključijo na telekonferenčni sistem in se z ljudmi na drugi strani zaslona pogovorijo o njihovem načinu življenja.

Način raziskovanja pred zaslonom in na daljavo je dejansko že nekaj časa sestavni del antropološkega raziskovanja, ki postaja vse hibridnejše, pri čemer se komuniciranje v fizičnem in digitalnem prostoru vse bolj prepletata (Podjed in Muršič 2021). Z ljudmi pa raziskovalke in raziskovalci ne prihajajo v stik le prek računalnikov, temveč tudi s telefoni, tablicami in drugimi komunikacijskimi napravami. Z nekaj domišljije si je mogoče predstavljati, kakšna bo

antropologija v prihodnosti, ko med obvezno opremo za terensko delo ne bodo več sodili sandali in kapa s platnenim ščitnikom za zatilje ter trda podlaga, ki raziskovalcu na terenu olajša risanje in zapisovanje opažanj. Namesto stereotipne tropske čelade (Strang 2009: 1) si bo raziskovalka na glavo morda nadela čelado za dostop do digitalne resničnosti in se priključila neposredno v skupnost, ki jo preučuje. Če bo želela, bo lahko to počela samo v spodnjem perilu, zleknjena v domači postelji. Vsa njena opažanja se bodo samodejno shranila v zvočnih, slikovnih in video zapisih, prepisi pogovorov pa se bodo ustvarjali sami.

Če se bo antropolog vendarle odpravil na teren, med ljudi, pa bo morda videti kot robotski policist Alex James Murphy, ki je bil junak filma *Robocop* iz leta 1987 v režiji Paula Verhoveena. Junakovo filmsko telo je bilo nadgrajeno s kovinskimi deli, ki so okrepili njegove ude in mu dali nadnaravno moč, na glavi je imel čelado, s katero je v hipu pridobil informacije o tem, kaj se dogaja v njegovi okolici, in z zmogljivimi senzorji zaznal nasprotnike. O tem, kako se je človek prepletel s strojem, je govoril tudi slogan filma: »Pol človek, pol robot. V celoti policist.« Kaj če postaja takšen preplet naprave in človeka tudi antropolog? Že zdaj si težko zamislimo terensko delo brez naprav, kot so telefoni in računalniki, ki olajšajo zapisovanje podatkov. Kako bo potem v prihodnosti, ko bodo ljudje imeli zaslone ne le nenehno pred nosom, temveč bodo ti dejansko pritrjeni na njihove obraze ali pa bodo podatki do njih prihajali prek vmesnika med človekom in napravo, podobnega tistemu, ki ga od leta 2016 razvija podjetje Neuralink v lasti milijarderja Elona Muska. Takšen vmesnik, ki spominja na mnoge znanstvenofantastične vizije, vključno s filmom *Matrica* in romanom *Nevromant* (Gibson 1997), bo lahko predvajal podatke neposredno v vidni center možganov, hkrati pa bo pomagal zapisati slušne in vidne informacije, ki bi si jih sicer morali zapomniti, a bodo namesto tega za nadaljnje procesiranje shranjene na trdem disku (Podjed 2023b).

Od umotvorov k strojetvorom

Stopimo v fantaziji še korak naprej. Zakaj bi sploh potrebovali človeka, ki gre na teren, ko pa lahko to počnejo naprave same? Že zdaj lahko programi, podprti z umetno inteligenco, precej uspešno klepetajo z ljudmi in razpravljajo o najrazličnejših temah. In že zdaj Googleva spletna orodja vedo o načinih življenja morda več, kakor vedo ljudje sami. Zakaj ne bi torej v maniri foteljskih antropologov iz 19. stoletja poslali na teren »klepetalnih robotkov«, torej programov za interakcijo z ljudmi, ki jim v angleščini pravijo *chatbots*? Ti bi lahko zbrali bistveno več informacij, in to sočasno na več lokacijah. Tako bi bil dosežen še korak naprej v večkrajevni etnografiji (Hannerz 2003), pri kateri je bistvo v sledenju neki temi na različnih lokacijah, v različnih družbeno-kulturnih okoljih.

Zakaj bi se ustavili tu? Zakaj ne bi vsaj v mislih naredili še naslednjega koraka? Morda se bodo samodejni (ro)boti na drugi strani srečali s svojimi vrstniki, ki bodo zastopali ljudi v preučevani skupnosti. Morda bodo ti skoraj v hipu izmenjali informacije o načinih življenja, digitalni raziskovalci pa bodo nato odhiteli naprej. Raziskava bo tako opravljena v bežnem trenutku, rezultate pa bo potem analiziral in interpretiral program ter jih podobno kot zdaj ChatGPT, ki temelji na obsežnih jezikovnih modelih, zapisal v obliki znanstvenega članka ali celo knjige. – In kdo, mimogrede, lahko zagotovi, da je to besedilo *umotvor*, kot pravimo človeški stvaritvi, in ne *strojetvor*, torej plod umetne inteligence?²⁸

Vrnitev v sedanost med štirimi stenami

Bo tudi antropologija doživela trenutek »singularnosti«, kakršnega je za tehnološki razvoj napovedal Ray Kurzweil (2005)? Morda. A verjetneje se zdi, da bo človek – kakršen koli že bo – ostal v

²⁸ Beseda »strojetvor« je bila na natečaju *Beseda leta*, ki ga vodi Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, razglašena za novotvorjenko leta 2023.

središču vede, ki se imenuje po človeku. Vsekakor pa bo ta veda v prihodnje morala še bolj kakor danes upoštevati, kako se spreminjata svet in družba ter kakšen *anthropos* nastaja. Če ljudje preživijo pred zasloni večino budnega časa, je neustrezno in celo zmotno govoriti o »navidezni resničnosti« v digitalnih okoljih, o čemer še vedno poslušamo. Življenje pred zaslonom in na zaslonu, npr. objavljanje po spletnih omrežjih in udeležba v večigralskih igrah, je namreč vsaj tako resnično kot tisto, kar se dogaja med ljudmi v prostoru. Izpustiti ta del življenja kot nepomemben zaradi njegove »virtualnosti« je zato seveda nesmiselno in tudi raziskovalno neustrezno.

Še več: etnografija na daljavo ima lahko številne prednosti, ki so se morda najočitneje pokazale med pandemijo covid-19, ko smo se antropologi znašli v nenavadni zadregi: nadaljevati smo morali svoje delo z ljudmi, hkrati pa smo se jim morali izogibati, da bi preprečili mogočo okužbo z virusom. Kaj torej storiti? Biti ali ne biti tam? V času tega samospraševanja je nastala omenjena knjiga *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020a), v kateri sem opisal, kaj se zgodi z raziskovalcem, ki ne more več na teren. Leta 2020 sem se tako najprej posvetil raziskovanju lastnih doživljanj sveta in družbe, ki sem jo spremljal predvsem na daljavo, po zaslonih. V letu 2021 sem se raziskovanja lotil sistematičneje in na omrežjih objavil vabilo, v katerem sem pojasnil, da me zanima, kaj se zgodi, če so ljudje dolgo časa izolirani in živijo med štirimi stenami. Namenoma nisem jasneje definiral, kaj pomeni »dolgo časa« in »med štirimi stenami«, saj sem želel, da se ljudje sami prepoznajo in oglasijo, in to z različnimi izkušnjami. Pripisal sem še, da iščem ljudi v različnih krajih po svetu, ki so zaradi lastne odločitve ali krizne situacije doživeli dolgotrajno izolacijo doma ali drugje v zaprtih prostorih. Ob vabilu sem v duhu spletnega časa pripisal še dva ključnika (angl. *hashtag*) – #stayhome in #ostanidoma, ki sta bila zelo pogosta po omrežjih v času prvega leta pandemije.

Odziv je bil presenetljivo dober. V nekaj dneh se je oglasilo ducat ljudi, s katerimi sem se najprej pogovarjal po sistemu za pošiljanje

neposrednih sporočil po omrežjih, npr. po Facebookovem Messengerju, potem pa še po Zoomu ali drugem telekomunikacijskem orodju za videoklice. Vsaka od pripovedi, od katerih so se nekatere razvlekle v večmesečno dopisovanje, je do mene prišla na zaslonu, s pogovorom na daljavo. Najprej sem imel v zvezi s tem nekaj zadržkov, saj se mi še vedno ni zdelo, da sem z ljudmi govoril povsem zares. Občutek sem imel, da je pogovorom manjkalo nekaj fizičnega, taktilnega; motilo me je, da smo bili skupaj zgolj virtualno, navidezno in da si nismo prišli blizu, kar naj bi bil cilj etnografskega terenskega dela – postati del skupnosti in spoznati ljudi v celoti. Po ponovnem ogledu in poslušanju videozapisov s posnetki sogovornic in sogovornikov pa sem se sprijaznil, da sem bil nedvomno *tam*, torej v medprostoru, ki ga ustvarjamo z interakcijo. In znova se je potrdilo, da je nujno treba pretresti koncept »biti tam« ter ga morda zamenjati z »biti tedaj« (Podjed in Muršič 2021). Biti skupaj v času, pa četudi na daljavo, je posebej v medčasu vsaj tako pomembno za spoznavanje izkušnje drugega človeka kot biti skupaj fizično, od blizu.

Z vsemi od omenjene dvanajsterice ljudi, ki so mi odgovorili, sem se nekaj časa dogovarjal po sistemu za spletni klepet, kakršen je omenjeni Messenger, nato pa sem uskladil čas za srečanje na daljavo ter opravil poglobljenejše in daljše pogovore, ki sem jih posnel, jih nato analiziral in skušal spoznanja vtakati v to knjigo. Že med analizo pa sem ugotavljal, da ne bom mogel podrobno predstaviti vseh zgodb, ki sem jih zbral. Zato sem sklenil, da postavim v ospredje zgolj nekatere, pogovori z drugimi pa bodo podlaga za splošnejši opis vsakdanjika v izolaciji. Kdo so torej tisti »izoliranci«, ki so se – s svojimi tegobami in radostmi vred – znašli v poglavjih te knjige? Eden od njih je plesalec in koreograf iz Srbije, ki je zaradi težav z imunskim sistemom moral ostati izoliran več mesecev. Njegova izkušnja, povezana s pomanjkanjem dotika in sočutja v bolnišničnem okolju, se preplete s pripovedjo direktorice centra starejših občanov, ki je izolacijo spoznavala prek izkušenj varovancev njihove institucije in jim pomagala zagotoviti stik s svojci tudi med zdravstveno krizo.

Ekstremno izkušnjo izolacije mi je predstavil umetnik, rojen v Tuniziji, ki so ga v Libiji v času Gadafijevega režima ujeli med fotografranjem judovskih spomenikov in ga po zaslišanju strpali v samico, kjer je v izolaciji preživel več mesecev, in to z zmedenimi občutki o prostoru in času. Iz tujine se je oglasila še Poljakinja, ki se je v času popolnih zaprtij med pandemijo preselila v stanovanje staršev in tam ostala več mesecev, ne da bi s kom spregovorila od blizu. V podobni vlogi se je znašel plesni ustvarjalec, ki se je v osami zakopal v pretekle travme, se poglobil v lastne miselne procese in skušal znova odkriti sebe. Izolacija se je tudi pri njem prepletla s krizo, iz katere je prišel spremenjen, drugačen.

Izkušnja izolacije

Raziskava, ki je podlaga za to knjigo, seveda ne temelji zgolj na peščici zaslonskih pogovorov z ljudmi, med katerimi so nekateri postavljeni v ospredje, drugi nekoliko bolj v ozadje, vsi pa kažejo podobe izolacije v krizi. Ti so bili zgolj izhodišče za nadaljnje raziskovanje, deloma pa so postali glavne osebe druge knjige, ki ni utemeljena na znanosti, temveč na fantastiki. Pomemben del raziskovanja, kako življenje v zaprtih prostorih in pred zasloni pa tudi v drugih kontekstih, ko so posamezniki in skupnosti dlje časa osamljeni, vpliva na človeka in družbo, je potekal še v raziskovalnem projektu o izoliranih skupnostih, ki smo ga začeli izvajati leta 2022. V njem smo predvideli obravnavo različnih vidikov izolacije, od fizične in socialne do digitalne, ter ugotavljali, zakaj je izolacija po eni strani srhljiva, po drugi pa tudi privlačna. Zakaj npr. lahko kraj, ki je skoraj odrezan od sveta in iz katerega so se domačini že desetletja izseljevali, postane izjemno mikaven za turiste? In zakaj je avtonomna cona, ki jo v zapuščenem objektu razglasi skupina aktivistov, tako vabljiva za mlade? Kako postane nekaj, kar je v svoji izoliranosti neprivlačno, kakor npr. zabochnik za namestitev žrtev

potresa ali druge naravne katastrofe, nenadoma magnetno privlačen v obliki mobilne hišice na morski obali?

Poleg izsledkov omenjene raziskave pa poglavja, ki sledijo, predstavljajo tudi lastno izkušnjo z izolacijo, ki sem jo prvič doživel zgodaj in o kateri sem že poročal v *Antropologiji med štirimi stenami* (Podjed 2020a: 126–128). Kot šestletnik sem v prvem razredu osnovne šole namreč obležal doma, v izolaciji. Takrat sem zaradi neustreznega zdravljenja škrlatinke dobil vnetje srčne mišice, zaradi česar sem imel predpisan strog počitek, stikov s sošolci in prijatelji pa zaradi možnosti nove okužbe takrat nisem smel imeti. Tistega časa v osami se, zanimivo, skoraj ne spomnim. Je pa gotovo ta dogodek vplival na moj način življenja in dojemanje sveta ter pustil posledice do danes. Še zdaj mi je kdaj neugodno iti ven, kar je za antropologa posebej nadležno, hkrati pa vem, da je zunaj svet, ki ga lahko spoznam le tako, da stopim čez prag navidezne varnosti in se podam v neznano. Če to seveda smem storiti.

4 TVEGANJE

Življenje na kocki, bivanje v kocki

Na daljavo – kako pa drugače – sem se sredi leta 2021 pogovarjal z Markom (njegovo pravo ime naj ostane skrito), ki običajno stanuje v Beogradu, a je bil v času najinega pogovora v Novem Sadu. Z njim me je povezal prevajalec, ki mi je sporočil, da pozna moškega iz tujine, ki bi mi lahko predstavil svojo nenavadno zgodbo o izolaciji med krizo in osebni krizi zaradi izolacije. Sogovorniku sem se, ko sva se uskladila za srečanje po Zoomu, ogledal iz domače kuhinje: v razvlečeni majici sem sedel za mizo, za mano pa se je, kar sem ugotovil šele ob ponovnem ogledu posnetka, videl del nastlane shrambe, v kateri je gorela luč. Na drugi strani je sedel moj sogovornik v vojaškozeleni majici brez rokavov, da so se na posnetku razločile mišice na njegovih rokah in srebrnkasti verižici, ki sta mu bingljali okrog vratu. Mil obraz, ki sta ga obdajali beli žici slušalk, je bil nasprotje robate podobe telesa: velike rjave oči, polne ustnice, temna brada in brki, kratko prstriženi lasje. Blag je bil tudi njegov glas, posebej v primerjavi z mojim, ki se je občasno pretvoril v vpitje, verjetno zaradi podzavestnega vtisa, da je treba govoriti glasneje, če je sogovornik daleč.

In kakšna je Markova zgodba? Povedal mi je, da dela kot koreograf, a ima izobrazbo s področja plesa in antropologije. Z uprizarjanjem umetniških plesov se ukvarja v gledališču, dela pa še kot pedagog, dramaturg in občasno raziskovalec. Je samostojni umetnik, nikjer ni redno zaposlen in je tako iz prve roke seznanjen s prekarnostjo in stalnim tveganjem na poklicnem področju. Z antropološkimi temami se ukvarja predvsem skozi koreografijo, saj ga

zanima, kako povezati družbene fenomene in ples. Poleg tega, da je plesalec, gledališčnik in prekarec, je imunokomprimitirana oseba, saj ima redko prirojeno obliko motnje, ki so mu jo diagnosticirali v zgodnjem otroštvu, zaradi te pomanjkljivosti pa njegov organizem ne proizvaja protiteles. To je ob prekarnosti še drugi razlog, da je bil že pred pandemijo covid-19 zaradi nenehnih zdravstvenih problemov vajen živeti v trajni krizi.

Začetek kaosa

Zaradi šibkega imunskega sistema je Marko dovzetnejši za virusne in druge okužbe. Tako se je s koronavirusom okužil že marca 2020, prav na začetku pandemije. »Tokrat se je začel ta kaos,« je razložil v pogovoru, »saj je imel moj organizem veliko težav pri obrambi pred korono.« Njegova zgodba o kaotičnem letu je z medicinskega vidika precej kompleksna. Zaradi zdravstvenega stanja se mu je bolezen večkrat ponovila, vsako ponovitev pa je spremljala huda pljučnica, značilna za covid-19. Do ponovitev je prišlo v nekaj fazah, in sicer med marcem in decembrom 2020. V tem času je bil trikrat hospitaliziran, skupaj pet mesecev – prvič in drugič po dva meseca, tretjič pa še mesec. Med zdravljenjem je njegov organizem šel, kot je pojasnil, skozi avtoinflamatorni proces, zaradi česar se je infekcija podaljševala. Ker telo ni proizvajalo protiteles, se ni moglo znebiti virusa. Čeprav se je na nekatere terapije dobro odzval, se je bolezen ponovila, vsakič ko je prenehal z zdravljenjem. Zdravniki so ob tem celo razmišljali, da se je dejansko vsakič znova okužil, a se, kot meni sam, skoraj zagotovo ni. Pozneje so namreč ugotovili, da je bil virus v njegovem telesu očitno več mesecev, zaradi česar se je bolezen ponavljala v valovih.

In kako se je bolezen – in posledična izoliranost – sploh začela? Zbolel je, ko je bil v Srbiji razglašen prvi primer covid-19. Takrat je šel k zdravniku in pomislil, ali se je morda okužil s korono, a so to možnost najprej izključili. Tako so ga že takoj na začetku začeli

napačno zdraviti, saj so bili testi na virus SARS-CoV-2 negativni. Zaradi zdravstvenega stanja so mu zdravniki priporočili, naj ostane doma, in napotka se je strogo držal. Povedal je, da se mu v prvem mesecu izolacija niti ni zdela nenavadna ali tuja, saj je bil tega vajen iz preteklosti, ko je kdaj zbolel. Namesto da bi šel ven, je delal predvsem po spletu, na daljavo, dom pa je postal v tem času osrednji prostor za kreativno raziskovanje in razmišljanje o telesu, ob čemer je ustvaril več videoposnetkov in jih javno objavil po omrežjih. Vse to je počel na začetku marca 2020, ko je tudi v Srbiji veljalo strogo popolno zaprtje. Po Markovem spominu so bili takrat ljudje »kolektivno v strahu« in so strogo spoštovali pravila.²⁹ Po tem prvem mesecu izolacije se je pri njem razvila resna pljučnica, zaradi katere so ga sprejeli v bolnišnico, in to na oddelek, kjer je bil zaradi imunokompromitiranosti že prej deležen terapije. Namestili so ga v sobo, v kateri prej ni nikoli ležal več kot dve, tri ure, kolikor so trajale njegove terapije. »Neverjetno se mi je zdelo, da sem v tako veliki sobi nenadoma ves čas sam,« je povedal. Po protokolu sta vanjo lahko vstopili samo zdravnica in medicinska sestra, prepovedali pa so mu celo obisk stranišča. V sobi za šest ljudi z enim umivalnikom, ki ga je uporabljal za higieno, je bil tako večino časa v osami. Ker je bil utrujen od bolezni, je večji del dneva preležal, kar je bila po njegovih besedah še vedno »normalna situacija«, le da ni smel biti v stiku z nikomer od zunaj. Najbolj nenormalno obdobje njegove izolacije se je tedaj šele nakazovalo.

Izolacijska komora kot časovni stroj

Ker zaradi omejenih bolnišničnih kapacitet ni mogel ves čas zasedati sobe za šesterico, so ga premestili v »znamenito stekleno škatlo«, kakor je rekel izolacijski komori s presojnimi stenami, v kateri je bilo prostora le za posteljo in stol. Ko se je spominjal izkušnje iz

²⁹ Ko so se ukrepi pozneje zaostri, so se začeli upirati, sistem strogih pravil pa je v dobru meri propadel.

medprostora in medčasje omenjene komore, je občasno pomolčal in se prijel za glavo. »Sploh ne vem, kako naj to pojasnim,« je pripomnil, ko se je trudil opisati, kaj je doživljal. Nato je razložil, da nikoli prej ni ležal v postelji v takšni »kocki«, medtem ko je bilo v bližini še pet takšnih komor, v katerih so bili prav tako izolirani drugi ljudje. Ko se je počutil slabo, je izoliranost še nekako sprejemal, ko pa se mu je počutje izboljšalo, je začel prostor dojemati drugače. »Vizualno je doživetje takšnega prostora grozno,« je pojasnil med pogovorom. Postelja, na kateri je ležal, je bila stara, vzmetnica pa zdelana. »Tam se vse zdi umazano,« je dodal, »omet se kruši, povsod je prah, kovinski deli stola in postelje so zarjaveli ...« Zdelo se mu je, kot da se je vrnil v leto 1984, torej na začetek epidemije aidsa, pri čemer se je spraševal, koliko ljudi je v takšnih škatlah obtičalo še v času Jugoslavije in pozneje Srbije ter v njih umrlo zaradi aidsa, hepatitisa in drugih nalezljivih bolezni. »V takšnih trenutkih sem razmišljal, da je covid-19 neke vrste novi aids,« je pripomnil in dodal, da se med bivanjem v kocki nikakor ni mogel otresti temačnih misli. Posebej stresno je bilo spoznanje, da so zbolele tudi nekatere medicinske sestre, ki so prej skrbele zanj. Ena od njih je bila celo v komori poleg njegove in se tam borila za življenje. »Dejstvo, da ljudje cepajo kot jaz, je bilo čustveno težko sprejeti,« je pripomnil.

V njegovi bližini so ljudje tudi umirali, npr. petindvajsetletna mati samohranilka. V bližnji komori je umrl moški v štiridesetih letih, sicer dejaven športnik in med drugim maratonec, njegova žena pa je preživela – in Marko jo je pozneje bodril skozi steklo, ko je predelovala čustveno naporno situacijo. Med bivanjem v kocki se je na lastne oči prepričal še, da nekateri pridejo iz izolacije in se potem vanjo spet vrnejo, saj si očitno niso povsem opomogli ali pa so znova zboleli. Ob takšnih opažanjih ga je vzdrževala izjemna energija zdravstvenih delavcev, predvsem medicinskih sester, ki so pred njegovimi očmi »padale in se pobirale« ter se vzajemno spodbujale in si pomagale. Prav solidarnost med njimi in pacienti mu je pomagala, da je sproti predeloval težaven položaj.

Eksplozija čustev

Po enomesečnem bivanju v izolaciji je kazalo, da mu terapija – vključno s prejemanjem krvne plazme prebolewnikov – pomaga pri ozdravitvi. Vse je že kazalo, da ga bodo odpustili, a dva dni pred načrtovanim odhodom so se mu simptomi ponovili, zato je moral ostati še mesec dni v komori, kjer je še naprej dožvljal večplastnost izoliranosti. V osamljenosti in samoti se je soočal s svetom v lastni glavi in vprašanji, ki so ga morila, občasno pa se je skozi prosojno pregradno steno, ki ga je ločevala od zunanjega sveta, pogovarjal z zdravniki in skušal razumeti razlage njegovega zdravstvenega stanja. Te so ga potem še dodatno obremenjevale, saj je premišljeval, ali nima ob covidu-19 morda še raka ali kake druge zahrbtne bolezni.

Po dveh mesecih v komori so ga končno poslali domov. Tam je najprej deset dni prihajal k sebi, nakar se mu je zdravje spet poslabšalo, simptomi so se ponovili in znova so ga poslali v bolnišnico ter ga namestili v sobo s štirimi posteljami. Tudi tam je bil še vedno sam, k njemu je prišlo malo zdravnikov in samo ena medicinska sestra, hrano so mu prinašali k vratom. V takšni obliki hospitalizacije je ostal še dva meseca. Njegovi glavni komunikacijski sredstvi v tistem času sta bila telefon in računalnik, pri čemer mu je bilo predvsem po telefonu bistveno lažje komunicirati, kadar se je počutil izjemno slabo, ko pa se mu je počutje izboljšalo, se je po Skypu in Zoomu pogovarjal s prijatelji in sodelavci, vključno s tistimi, ki so ga ob krajšem bivanju na domu poklicali in povabili k novemu umetniškem projektu, v katerem naj bi sodelovala peterica izvajalcev. Pritrdil je, da bo sodeloval, v pričakovanju seveda, da se mu bo stanje izboljšalo, a se je dejansko poslabšalo. Kljub temu se je lotil pisanja besedila, ki so ga potem izvedli v gledališču. »Tako sem poleg vsega, kar se mi je dogajalo, napravil še to,« je ponosno pripomnil. In prav to umetniško delo, med nastajanjem katerega je prebral številne knjige in zapise o covidu-19, mu je po njegovih besedah pomagalo, da se je izvlekel iz depresivnih misli, ki so ga oblegale.

V osami Marko torej ni bil povsem sam. Na daljavo so se mu ves čas oglašali številni drugi ljudje, ki jih je srečal tudi med bivanjem v Nemčiji, in to celo tisti, ki ga niso videli več kot desetletje. Kljub njihovi podpori pa je v medčasu neznosno pogrešal dvoje: najprej je pogrešal gibanje, predvsem brezciljno hojo, in drugič, pogrešal je dotik in objem, saj se ga v izolaciji ni nihče dotaknil, razen z gumi-jasto rokavico ali med vbodom medicinske igle v telo.³⁰ V mesecih v izolaciji se je znašel tudi v nekaj nesoglasjih, ki so bila povezana z birokracijo in predpisi. Tako npr. ni vedel, kako si izboriti terapije, do katerih sicer ne bi imel dostopa, in kako bi prišel do pogovora s strokovnjaki za infekcijske bolezni. V enem takšnih pregovarjanj z vodjo oddelka, kamor so ga namestili, je dobil napad anksioznosti in začel jokati. Takrat je, kot pravi, »eksplodiral«. Med čustvenim izbruhom ga je nemudoma podprla medicinska sestra, ki je tedaj pristopila k njemu in ga objela, pri čemer ni pomislila na možnost, da bi se lahko okužila. Ta »razredna razlika«, kot jo je poimenoval, se mu je zdelo »neverjetno simbolična«; ugotovitev, kam in h komu sodi, je bila dejansko eno glavnih spoznanj njegovega bivanja v medčasu.

Intermezzo o pomenu dotika

Od Marka, ki se je v Srbiji znašel v izolacijski komori in tam trpel zaradi »brezstičnosti«, sledi kratek preskok v Slovenijo, in sicer k Nini (tudi to je ime za ta zapis), ki več kot dve desetletji živi v manjšem slovenskem kraju. V času najinega pogovora, ki je potekal približno takrat kakor tisti z Markom, je bila stara nekaj manj kot štirideset let. Na mojo objavo pa je odgovorila, ker je zbolela za covidom-19 in obtičala med štirimi stenami. Med pogovorom

³⁰ Pri omembi dotika in objema je posebej poudaril odtenske teh dejanj. Ko se nekdo bori za življenje, po njegovem potrebuje tolažilni dotik in objem, ob tem pa je tudi objem upanja, da bo vse v redu. Eno je torej tolažilni objem, nekaj drugega pa empatični dotik, ki človeka iz objekta spremeni v subjekt.

o njenem življenju v času pandemije, ki jo je preživljala predvsem doma in na delovnem mestu, se je pokazalo, da je njena izkušnja za raziskavo izoliranosti in osamljenosti mnogo pomembnejša, kakor je sprva kazalo. Nina je namreč direktorica doma za starejše, in to z bogatimi izkušnjami, saj je v njem najprej delala kot strežnica in pozneje postopno napredovala, zamenjala več delovnih mest, od animatorke, inštruktorice in tajnice do vodstvenega položaja. Med delom z različnimi funkcijami je do podrobnosti spoznala tako stanovalce doma kot tudi delovanje ustanove in je zato kot direktorica lahko hitro ukrepala med zdravstveno krizo, ki je najbolj ogrozila prav starejše. Povedala je, da so v prvem valu pandemije v domu izvedli številne ukrepe, da se stanovalci različnih oddelkov niso družili in da jih svojci niso prepogosto obiskovali, hkrati pa so jih skušali ohraniti povezane vsaj na daljavo in brez neposrednega stika. Jasno ji je bilo, da »ni hujšega kot odtegnitev od človeka, ki ga imaš rad«. V napornih mesecih dela v kritičnih razmerah je prišla do spoznanja, da bi mnogi starejši v njihovem domu celo »raje umrli kot ostali brez stika«. Zato so takoj po razglasitvi pandemije in uvedbi ukrepov za zaježitev širjenja virusa SARS-CoV-2 v domu omogočili telefonske pogovore in videoklice, s katerimi so se oskrbovanci lahko povezali s svojci in prijatelji ter na daljavo poklepetali z njimi. Družinske člane so še povabili, naj pridejo pod balkone in okna doma, da so se lahko na varni razdalji pogovarjali s sorodniki, in zasnovali »združevalnik«, v katerem so se oskrbovanci in obiskovalci pogovarjali in celo dotaknili: pri službenem vходу v dom so pritrdili presojno plastično folijo, ki je bila tako tanka in lahka, da so prek nje ljudje na eni in drugi strani pregrade lahko začutili dotik in tudi toplino dlani (prim. Douglas 2021, kjer piše o zagotavljanju »varnega dotika« dementnim varovancem skrbstvenih ustanov v času pandemije).

In zakaj se je dotik, ki so ga zagotovili z »združevalnikom«, zdel Nini tako pomemben, da je skušala na vsak način poskrbeti zanj? »Pri starejših je še večja potreba po stiku in dotiku,« mi je razložila

in dodala, da »podobno kot dojenček hrepeni po ljubezni staršev, tudi starostnik hrepeni po dotiku«. Težava je, da so starostniki že sicer deležni manj dotikov, občutek prikrajšanosti pa se je v času pandemije povečal zaradi prepovedi in omejitev obiskov. Prišlo je do nenavadnega protislovja: ker so bili stiki omejeni, je bilo obiskov v domu več kot prej. Ko so med pandemijo analizirali število obiskov, so ugotovili, da jih je bilo največ prav v času strogih ukrepov, saj so svojci takrat očitno dobili občutek, da morajo nujno videti starše in stare starše, pogosto tudi zaradi strahu, da bi zamudili zadnji pogovor in stik z njimi.

Nina je v času ukrepov identificirala več tipov varovancev. Prvim je bilo malo mar za virus in se ga niso bali, oziroma so to vsaj trdili, ter so šli – ali pa bi si vsaj želeli iti – kamor koli in bi se, če bi bilo mogoče, družili s komer koli, saj stikov niso želeli zamuditi. Drugi so se nadvse bali okužbe in morebitne smrti. V tretji skupini so bili prebivalci doma s hujšo obliko starostne demence, niso se zavedali niti možnosti okužbe niti nevarnosti in krize. Prav zanje so bili najmučnejši redni in rutinski posegi, kakršno je bilo testiranje za okužbo s paličico, ki so jo vtaknili v nos ali žrelo, da so z njo odvzeli bris.

Kot sem izvedel v telefonskem pogovoru, ki sva ga imela z Nino dve leti in pol po prvem srečanju na daljavo, so občutek izoliranosti in osamljenosti pri dementnih stanovalcih doma skušali omiliti tudi po koncu pandemije. Nepokretne so s posteljo prepeljali na prosto, pod bližnje drevo, kar je mnogim od njih veliko pomenilo. Med stanovalci doma pa so bili – in so še vedno – tudi mnogi takšni, ki niso želeli iz svoje sobe, med drugim zato, da jih ne bi kdo od znancev videl v slabem psihofizičnem stanju. In kako so pomagali njim? Psihiatrinje so Nini svetovale izdelavo mobila, premične skulpture, ki se jo običajno obesi pod strop. Dejansko so ga potem izdelali za eno od stanovalk, ki je dolge mesece predvsem molčala, in to na podlagi življenjske zgodbe. Pri njenih sorodnikih so poizvedeli, katere stvari, ljudje in dogodki so ji največ pomenili. Izvedeli so, da je imela rada konje, da ji je mož pogosto prinašal vrtnice in da je rada

hodila na kavo s prijateljicami. Ko so ji mobil s takšnimi podobami, vključno s fotografijo, na kateri sta skupaj z možem, pritrtdili nad posteljo, je bolnica oživela in se vidno razvedrila. S posnetka, ki ga je poslala Nina, je razvidno, da je gospa začela stegovati roke proti premičnim figuricam in podobam, ki so krožile nad njeno glavo, in ponavljati: »Joj, kako je lepo!«

Motivacijski pripomoček ji je pomagal, da je z besedami izrazila čustva v dvojni izolaciji: tisti v sobi in oni v lastnem telesu.

Prehod na višjo stopnjo

Vrnimo se k Marku in njegovim čustvom. Kaj se je zgodilo po omenjenem emocionalnem izbruhu v izolacijski komori, ko ga je z dotikom in objemom potolažila medicinska sestra? Po štirih mesecih z dvema dolgima hospitalizacijama so za Marka končno domislili terapijo, ki je vsaj približno delovala. Takrat so začeli domnevati, da se je njegovo stanje dovolj izboljšalo, da bi ga lahko spustili domov, v »polizolacijo«, tako je opisal novo različico vmesnosti. Jeseni leta 2020 je tako začel postopno znova delati in se vračati v gledališče. Nato pa se je skoraj čez noč virus v njegovem telesu spet aktiviral in znova se je znašel v kocki na infekcijski kliniki. Med tretjo daljšo hospitalizacijo in vrnitvijo v staro situacijo je spet začel razmišljati o tem, da je covid-19 morda oblika virusne bolezni, podobna aidsu, ki ga bo v sebi nosil za vedno in ne bo nikoli več zares ozdravel. V tem, zanj najkritičnejšem času, ko je že skoraj obupal in se sprijaznil s trajnostjo lastne krize, so naposled našli primerno kombinacijo zdravil, ki so ustavila delovanje virusa. »To sem lahko ugotovil tudi brez testa, saj sem videl, kako globoko lahko vdihnem,« je pripomnil. »In to spoznanje se mi je zdelo neverjetno.«

Ob zadnji izoliranosti od siceršnjega družbenega dogajanja je začel razumeti nekaj, čemur pravi »anti-antropocentrični koncept«, tj., da je nehumano dejansko inkorporirano v humano. Spoznavati je začel, da ni več zgolj plesalec, koreograf, oseba, posameznik, temveč

je v bistvu »multituda različnih nehumanih reči in bitij in tokov«, ki so onkraj človeka. Od tedaj ljudi ne dojema več samo kot človeška bitja, temveč so ti zanj »konstrukcije drobnih tokov, ki se pretakajo po telesih«, vključno z njegovim. »Ugotovil sem še, da sam kot človeško bitje nimam skoraj nobenega nadzora več nad vsem, kar se pretaka po meni,« je pripomnil, ko je skušal razložiti, kako se je predružačilo njegovo dojemanje sebe.

Čeprav sta bili osamitev in fizična izločitev iz družbe zanj izjemno travmatični, je na nenavaden način zaradi vsega, kar se mu je dogajalo v medčasu, tudi srečnejši, saj mu je izolacija pomagala utrditi podobo resničnosti, ki je bila od nekdanj nekoliko drugačna kakor pri večini ljudi že zaradi njegovega zdravstvenega stanja. Njegov organizem je bil namreč nenehno v »posebni situaciji«, ta pa se je v času pandemije samo potencirala. In zdaj? »Nisem več isti človek,« je brez omahovanja odgovoril na vprašanje. Ljudi ga je bolj strah kot prej, saj ve, da utegne biti ponovna okužba zanj usodna, hkrati pa se vsak dan znova skuša prisiliti, da je v družbi, da dela in se druži, da ne ostaja predolgo pred zaslonom in v zaprtih prostorih. »Počutim se kot v računalniški igri,« mi je zaupal ob koncu pogovora ter razložil, da se trudi ves čas nositi zaščitno masko, ko je med ljudmi, a to zaradi dela v gledališču ni mogoče. Nenehno razmišlja še, kdo ga lahko okuži in s kom se lahko sestane, saj povsod vidi tveganje. »Zdi se mi,« je dodal, »da name ves čas prežijo nevarnosti, in včasih imam občutek, da sem v lanskem letu prešel na višjo stopnjo igre. Mogoče je to, kar se mi je zgodilo, višja stopnja obstoja.« V »igri«, ki jo je omenil, pa ni jasnih pravil. Maske se ne da nositi povsod in podobno se ni mogoče ves čas odmikati od ljudi. Poleg tega mora vsak mesec še vedno v bolnišnico, da prejme terapijo, a tudi tam se lahko okuži. V takšni kompleksni igri je po njegovem mnenju težko zmagati, zato je zanj »vsak dan nova stopnja«, ki je seveda težja od prejšnje.

Oblak tveganja

Iz Markove pripovedi je razvidno, da sta negotovost in tveganje osrednja pojma, ki opredeljujeta njegovo življenje, in to ne samo v medčasju pandemije in krize, temveč tudi prej in potem. Njegovo življenje dejansko govori tudi o razmerah v svetu, ki se vse bolj potencirajo. Družbo tveganja, zaznano v prejšnjem stoletju, smo očitno ponotranjili in se z njo vse bolj identificiramo. Oznako sta v 90. letih 20. stoletja popularizirala Anthony Giddens (1991) in Ulrich Beck (2009, izv. 1992), in ne po naključju prav takrat. Aprila 1986 je stabilnost in predvidljivost »bipolarnega« sveta, ki je bil domnevno uravnotežen med zahodnim in vzhodnim blokom, stresla nesreča v jedrskem reaktorju v Černobilu. Radioaktivni oblak se je iz tedanje Sovjetske zveze razširil čez Evropo in povzročil strah med prebivalstvom, ki je po medijih spremljalo, kako se po kontinentu širi nevidna grožnja. Kot je izvrstno prikazala nadaljevanca *Černobil iz leta 2019*, je odvracanje pozornosti od radioaktivne nevarnosti razmere zgolj poslabšalo. »Ni krasno, ni pa strašno,« je najslovitejši citat iz nadaljevanke; postal je spletni mem, s katerim so ljudje skušali ustvarjati iluzijo normalnosti ob ekstremnih dogodkih, vključno s pandemijo. Domnevno so to besede Anatolija Djatlova, namestnika glavnega inženirja elektrarne, ki je nadzoroval preskus njenega delovanja in še potem, ko se je položaj nenadoma poslabšal, nadrejenim zagotavljal, da je vse v redu, čeprav seveda ni bilo. Nevidna radioaktivna grožnja, ki je po nekaterih razlagah prispevala celo h koncu vzhodnega bloka, se je razširila najprej nad ukrajinsko mesto Pripjat, nato pa nad vso Ukrajino in druge tedanje sovjetske republike (Estonijo, Latvijo, Litvo in Belorusijo) in države vzhodnega bloka (Romunijo, Madžarsko, Poljsko, Vzhodno Nemčijo, Češkoslovaško idr.). Železna zavesa radioaktivnega oblaka seveda ni ustavila, saj je potoval čez Jugoslavijo in Finsko ter se razširil po Zahodni Nemčiji, Avstriji, Italiji, Švici, Franciji, Belgiji, Nizozemski, Združenem kraljestvu ... Širjenja ni ustavila niti informacijska

blokada; nasprotno: govornice o skrivnostnem sevanju, ki se širi iz Sovjetske zveze, so se zaradi blokade še okrepile in potovale od države do države celo hitreje od nevidnega oblaka tveganja.

Podobno, torej v obliki govoric, se je na začetku leta 2020 po svetu začela širiti nevidna in neotipljiva grožnja, ki je vplivala na Markovo življenje. Razširila se je informacija o smrtonosnem virusu, zaradi katerega se je ustavilo življenje v kitajskih mestih, predvsem v Vuhanu. Svet so obkrožile šokantne podobe ljudi, ki so stali v vrstah pred trgovinami, med njimi pa so zijale nekajmetrske vrzeli. Ampak to je bilo daleč stran, na Kitajskem, dokler prvih primerov covid-19 niso odkrili v Italiji. Grožnja se je še vedno zdela dovolj daleč, na drugi strani meje, dokler se ni približala in prišla pred vrata. Ravnanje ljudi na Kitajskem se je hitro normaliziralo, vzdrževanje razdalje med nakupovanjem in drugimi opravki oziroma »socialno distanciranje«, kakor so označili vrzeli v vrstah, je postalo nekaj običajnega. Vsakdanja je postala tudi uporaba zaščitnih mask, zaradi katerih so se še leta 2019 nekateri posmehovali azijskim gostom na dopustu v turističnih krajih. Nepričakovano hitro so se spremenile celo telesne tehnike, za katere bi pričakovali, da so globlje usidrane, npr. rokovanje in objemi ob srečanjih. Namesto tega so se prijatelji, znanci in sorodniki začeli pozdravljati od daleč, z dvigom roke, se suvati s komolci ali trkati s stisnjeno pestjo, da bi se izognili stisku dlani. Skratka, habitus, o katerem je pred stoletjem razpravljal antropolog Marcel Mauss (1996) in sem ga omenil v prvem poglavju, se je skoraj čez noč spremenil zaradi nevidne grožnje, ki pa se ni širila v obliki radioaktivnega oblaka, temveč kot viralni in informacijski oblak, ki je brez težave prehajal meje in se zažrl v vse pore življenja ter postal, če se spet sklicujem na Maussa, »totalno družbeno dejstvo«. S tem izrazom je skušal opisati pojave v družbenem življenju, v katerih se prepletajo religiozne, pravne, moralne, politične in ekonomske institucije. To je torej tisto, kar je vsenavzoče in v vsakem položaju, pa četudi nekako v ozadju, ter obvladuje družbo. Je nekaj, česar ne moremo povsem spregledati, odmisлити ali zanemariti. V to pa se

je preobrazil tudi virus SARS-CoV-2, ki se je kljub mikroskopski majhnosti znašel na naslovnica revij in časopisov, se kot animacija vrtel pred voditelji informativnih oddaj na televiziji, se širil po omrežjih v viralnih posnetkih in podobah, memih, in postal del vsakdanjih pogovorov. »Koliko je novih primerov?» je bilo skoraj tako samoumevno vprašanje, izrečeno mimogrede kakor v predkovidnem času vljudnostno vprašanje o vremenu ali počutju. Negotovost je tudi zaradi takšnih rutinskih vprašanj, ki so normalizirala, banalizirala in povsakdanjila tveganje, postala normalno stanje, ki se je raztegnilo v nova medčasa ob drugih krizah.

Nora normalnost

V letih 2022 in 2023, ko sta virus SARS-CoV-2 in bolezen covid-19 postopno izginila z naslovnice, kriza še ni spuhela, do težko pričakovane »nove normalnosti«, ki so jo mnogi napovedovali na začetku pandemije, pa čudežno ni prišlo (Kanbur 2021). Namesto tega so prišle nove krize, med katerimi so nekatere postajale očitne že v predkovidnem času, a so bile bolj kakor manj prezrte, npr. podnebna kriza, ki je avgusta 2023 vplivala tudi na naravno katastrofo v Sloveniji, ko so poplave in plazovi povzročili ogromno škodo, druge pa so bile nove, kakor vojna v Ukrajini in z njo povezana energetska kriza ter grozljiva humanitarna katastrofa v Gazi. Ob trajni krizi, torej stalnem izrednem stanju in nenehni liminalnosti, ko za nekatere skupnosti v Evropi in drugod po svetu čas teče na nenavaden način in se razteguje in krči kot elastika, se znova spomnimo na Marka in njegovo neskončno agonijo, ki se dejansko ni začela s covidom-19, temveč že bistveno prej, ko se je moral spoprijemati s svojimi zdravstvenimi težavami in nato še z zaposlitvenim statusom. Trajna kriza je v bistvu osrednja metafora njegovega življenja, spopadanje z virusi in drugimi patogeni pa normalnost. In Marko je s svojo zgodbo dejansko metafora za družbo, v kateri živimo. Biti na preži je namreč postalo normalno stanje,

prav tako pričakovati, da se bo zgodilo nekaj, kar ogroža zdravje in dobro počutje – ali pa počutje naših potomcev. Trajna kriza je, skratka, nova normalnost.

Ob tem se lahko vprašamo, ali je sploh še smiselno razpravljati o medčasu kot posebnem oziroma izrednem času, ki je nekakšen »vrinek« v siceršnjo linearnost in zveznost »normalnega časa«. Znova bi se morali vprašati še, ali ni dveh temeljnih pojmov, ki sta zaznamovala pandemijo, torej »kriza« in »izolacija«, bolje združiti v enega – in mu reči *krizolacija*. In morda bi morali ob tem začeti razmišljati tudi, da je medčasje glavna analitična prvina, ki postaja med rednim izrednim stanjem, torej med krizolacijo, pomembnejša od siceršnjega časa, nenehna »vrtoglavica«, o kateri razpravlja Daniel M. Knight (2021), pa je morda tista zelena in iskana »nova normalnost«. Ob vseh teh premislekih pa bi tudi v antropologiji ter nasploh v družboslovju in humanistiki verjetno lahko medčasje – vključno z metodološkimi posebnostmi pri njegovi obravnavi in dostopanjem do ljudi na daljavo – poglobljeneje obravnavali ter s tem pojmom nadgradili klasične koncepte vede, vključno z liminalnostjo; ta se lahko, kakor sem skušal prikazati v tem poglavju, med trajno krizo, ki postaja temelj »nove normalnosti«, raztegne tako, da ji ni videti konca.

Kdo ve, morda pa bi lahko večnemu izrednemu stanju lahko rekli tudi »nora normalnost«, saj pridevnik »nor« v slovarju ni le zgolj nekdo, ki je »duševno bolan« in »neumen, nespameten«, temveč je lahko tudi takšen, ki »presega navadno mero«. Če mere ni več oziroma če je povsem fluidna, potem nora normalnost postane vseobsegajoča. Tudi zato je smiselno biti pozoren in spremljati tuje norosti in napake, dosežke in presežke.

5 NADZOR

Družba na daljinsko upravljanje

Nadvse pozorni so v skrbi tudi starši, ki jih včasih opazujem skoz kuhinjsko okno. Stanujemo namreč ob šolskem igrišču in spremljam lahko, kaj počnejo otroci pred golom, ter se ob tem spomnim, kako so se tam blizu igrali v leseni hišici s plastičnim toboganom, pred časom, ko so igrišče obnovili, pa so jo podrli. Kdo ve, morda je bila v duhu družbe tveganja prenevarna za igro, saj bi lahko otrok padel z igrala. Bolj zaskrbljujoče od drčanja otrok in obmetavanja s peskom se zdi, da so v bližini pogosto starši, ki z enim očesom zrejo v zaslon telefona, da prebijejo čas, z drugim pa pogledujejo proti potomcu. Otroci tako niso sami, vedno jih nekdo gleda, nadzoruje.

Podobno je spremljanje otrok v šolo. Tudi sam sem svoje tri pospremil vsaj do šolskega praga, in to ne le prvi dan pouka, temveč do dopolnjenega sedmega leta. Najbolj bizarno pa je, da živimo tik ob šoli: do šolske zgradbe je približno deset metrov hoje, do šolskih vrat morda sto, pri čemer otroci ne prečkajo nobene ceste in na poti ni nobenih nevarnosti. A kljub temu tja niso smeli sami.

In kaj se zgodi, ko so otroci dovolj stari in predvidoma samostojni? Tudi tedaj pogosto ne gredo sami v šolo, saj jih starši zaradi družbe tveganja, v kateri za vogali domnevno nanje čakajo kriminalci, na cesti pa avtomobili, opremijo z napravam. Njihovo pot v šolo spremljajo s pametnimi telefoni, sledilnimi zapestnicami in posebnimi obeski, ki locirajo otroka s satelitskim sledenjem GPS. Še več: z aplikacijami, kakršne so FindU, Eyezy, Life 360, Find My Kids in Family Safety, se lahko umeri »digitalni električni pastir«, torej

določi navidez varno območje, ki ga otrok ne sme prestopiti, npr. v krogu 500 m od doma. Če otrok nevidno mejo prestopi, prejmejo starši ali skrbniki potisno obvestilo in potem neubogljivega potomca nemudoma pokličejo. Seveda ne vprašajo, kje je, saj je to vidno na zaslonu, temveč ga samo še okarajo, zakaj se podaja v neznano, in mu naročijo, naj se nemudoma vrne na varno.

Starši ne nadzorujejo zgolj gibanja, temveč tudi dosežke otrok. Po aplikaciji, kakršna je eAsistent, so z njihovimi ocenami in vzgojnimi ukrepi seznanjeni skoraj nemudoma, včasih celo prej, kakor zanje zve otrok. Poleg tega lahko na domače računalnike namestijo programe, s katerimi omejujejo digitalne prestopke in »gibanje« zunaj varnega območja na spletu. Otroke tako zavarujejo še pred digitalnimi virusi, kiberkriminalci in nadlegovalci ter vsem drugim, kar čaka nanje v digitalnem okolju.

Zaradi takšnih tehnoloških rešitev, ki postavijo mejo med varnim in nevarnim, se življenjski prostor simbolično spreminja v »nevidno kocko«, podobno tisti, v kateri se je znašel Marko. Čez mejo otroci lahko pogledajo, prestopiti pa je ne smejo. In kakšne so dolgotrajnejše posledice? Zaradi nenehnega nadzora in omejevanja gibanja mladi ponotranjijo nevidno oko, ki jim sledi, kamor koli gredo, hkrati pa začnejo izgubljeni zaupanje vase in tudi v svoje starše ali skrbnike, učitelje in druge »nadzornike« (Rooney 2010). Biti nenehno viden je že normalno stanje v »družbi spektakla«, kot jo je poimenoval filozof Guy Debord (1999). Še več: po novem je vidnost celo institucionalizirana in nujna, da so otroci in trajneje državljani bolj pridni. Kdor je viden, je namreč tudi priden. In priden je, sploh v nekaterih okoljih, splošni ideal. A o tem več ob koncu poglavja. Najprej pa poglejmo, kako so pridni državljani nastajali nekoč in kako se jih v presojno kocko prestavlja danes.

Od socialističnega do kapitalističnega modela nadzora

»Tovariši, vedeti moramo vse!« Geslo pripisujejo Erichu Mielkeju, dolgoletnemu vodji vzhodnonemškega ministrstva za državno varnost, bolj znanega pod zloglasno okrajšavo Stasi, ki je morda bolj kot katera koli državna institucija po drugi svetovni vojni uresničevalo zamisel, da je treba imeti vpogled v vse, kar se dogaja na državnem ozemlju – in še v čim več tistega, kar se godi onkraj njegovih mej (Bruce 2003; Weber in Auerbach 2014). Stasijevci so tako desetletja vestno zapisovali, kaj ljudje počnejo na cesti in v zasebnosti lastnih stanovanj. Opažanja in prisluhi so se kopičili v arhivih, ki so bili razkropljeni po celotnem ozemlju države, ki je ni več, saj je spuhnela po imploziji socialističnih sistemov v vzhodni Evropi ob koncu 80. in na začetku 90. let prejšnjega stoletja. Sesutje države, obsedene s popisovanjem načinov življenja, je spremljalo prav uničevanje dokumentacije z zapisi o načinih življenja, ki so jih leta dolgo kopičili, potem pa večino v kratkem času uničili, preden bi prišli v roke prevratnemu ljudstvu, ki je skušalo med spremembo sistema vdreti v Stasijeve prostore v Vzhodnem Berlinu in drugih mestih. Takrat so velik del arhivskega gradiva zažgali ali razrezali, s čimer so prikrili tudi svoje vrtanje v vsakdanjik državljanov Vzhodne Nemčije.³¹

Kakšen pa bi bil Stasijev arhiv, če bi približno milijardo papirjev z zapisi, ki jih je do danes ostalo za kar 111 km, zložili v fascikle in jih postavili v regale, postavljene drugega ob drugem v eni sami stavbi? Takšna arhivska stavba bi bila ogromna. Njene stranice bi namreč merile približno 140 x 140 m, kar je primerljivo z nogometnim stadionom. Stavba pa bi bila še vedno palček v primerjavi z nekim drugim arhivom, katerega enormnost je razkril žvižgač Edward Snowden, ki je bil zaposlen v National Security Agency

³¹ O srhljivih posegih te institucije v zasebnost piše Anna Funder (2005), Katja Hoyer (2023) pa predstavi kronološki pregled nastanka Vzhodne Nemčije in večplasten pogled na vzhodnonemški vsakdanjik.

(NSA), ameriški varnostni agenciji, katere delovanje je podrobno razkril v knjigi *Trajna evidenca* (Snowden 2020) in v njej med drugim opisal, kako so lahko s sistemom XKeyscore pogledali pod prste skoraj komur koli na svetu in preverili, kaj je oseba zapisala z računalnikom. Mediji so poročali, da bi tajna agencija, za katero je delal Snowden, v svojem digitalnem arhivu v Utahu lahko že leta 2013 shranila pet zetabajtov podatkov, kar je – če prevedemo v nekoliko razumljivejše enote – pet milijard terabajtov (Berkes 2013). In če smo še konkretnješi, je to pet milijard trdih diskov z enim terabajtom spomina, kakršni se pogosto vgrajujejo v računalnike. Še vedno pa so to zgolj imaginarne številke, ki si jih težko zamislimo. Kakšen bi bil potem arhiv, če bi ga v celoti natisnili na papir in natisnjene liste vstavili v fascikle ter jih zložili na police arhivskih omar? Izračun pokaže, da bi bil takšen arhiv bistveno, ampak res bistveno večji od Stasijevega; raztezal bi se na 19 tisoč m². Vzhodnonemški arhiv bi bil, če bi ju postavili enega ob drugem, kot zrno graha v primerjavi z ameriško »goro podatkov«: če bi zgradili arhiv NSA, bi zavzel kar 17 milijonov km². Bil bi torej bistveno večji od Evrope, ki meri 10,5 milijona km², vanj pa bi lahko strpali milijardo Stasijevih arhivov.³²

Digitalni zemljevid družbenega sveta ne nastaja samo v arhivih tajnih agencij, kakršna je NSA. Ustvarja se tudi v arhivih podjetij, kot so Google, Meta, Amazon, Alibaba in Tencent, torej tistih za »velikim požarnim zidom«, kakor pravijo kitajskemu sistemu podatkovnega (samo)omejevanja. Ta zemljevid je očitno večji od dejanskega družbenega sveta, saj v svoji enormnosti družbo v celoti prekriva, in to tako v sedanjosti kot tudi v preteklosti in prihodnosti. Zdi se, da se tako uresničuje kratka zgodba, ki jo je napisal argentinski pisatelj in soustvarjalec magičnega realizma Jorge Luis Borges.

³² Za vizualno primerjavo gl. Falkvinge 2013 in Lyon 2014, ki pišeta o socialnih implikacijah digitalnega arhiva NSA. Prim. še Curry 2015, ki pravi, da so podatki o arhivih obeh institucij dejansko neprimerljivi. Izračun namreč izhaja iz predpostavke, da je v enem arhivskem regalu 60 fasciklov s skupno 30 tisoč listi papirja, kar ustreza približno 120 megabajtom podatkov (OpenDataCity 2013).

Osrednji lik pripovedi je geodet, ki mu je kralj naročil, naj izdela najpodrobnejši zemljevid kraljestva. Zemljemerec je napotek vzel resno, morda celo peresno, in pripravil zemljevid v razmerju ena proti ena, torej v dejanski velikosti, ki je prekril celotno kraljestvo (Borges 1998).

Meje kreditne ocene so meje sveta

Komu oziroma čemu koristijo najnatančnejši digitalni zemljevidi? Med drugim je njihova funkcija nadzorovanje razmer v digitalnih »kraljestvih«, npr. na spletnih omrežjih, kakršni sta Facebook in Instagram, ter na Googlu, s katerim si mnogi pomagajo pri orientaciji v fizičnem prostoru. Uporaba digitalnih zemljevidov je najpomembnejša, da pridejo ljudje s čim manj težavami od ene do druge točke v prostoru, pri čemer so seveda nenehno vidni, saj jim sledi digitalno oko.

Na Kitajskem so skušali nadzorovanje še izpopolniti s sistemom družbenega razvrščanja, ki nastaja na podlagi posameznikove »kreditne ocene«. Izhodiščna zamisel sistema je bila, da ima vsak državljan številčno oceno, ki ovrednoti, kako upošteva v državi veljavne predpise in norme. Ocena je odvisna od različnih dejavnikov. Pri prvem npr. po plačilih z aplikacijami, kakršni sta WeChat in AliPay, spremljajo, kaj državljan kupuje: če kupuje cigarete in alkohol, se ocena zniža; če si pogosto privošči zelenjavo in sadje, mu zraste. Drugi dejavnik je poravnava dolgov, npr. redno plačevanje položnic in odplačevanje finančnih kreditov: če oseba položnice ne plača do predpisanega roka, ji ocena pade; če čaka predolgo, ji pade še bolj. Tretji element skupne ocene so navade, ki jih spremljajo tudi pametne kamere: če pešec prečka cesto pri rdeči luči, se lahko na digitalnem panoju ob prehodu za pešce pokaže opozorilo, da ga bo to naslednjič stalo točko ali dve; če pa se na cesti vedno ravna po predpisih, mu ocena zraste. Četrty element, ki vpliva na kreditno oceno, je način komuniciranja: če nekdo po omrežju slabo piše o predsedniku, se

mu ocena samodejno zniža, morda ga na domu celo obišče policija; če pa uporabljaja aplikacijo, ki se imenuje »Izvrsten govor: Ploskaj Ši Džinpingu« in je namenjena »ploskanju« predsedniku s tapkanjem po zaslonu pametnega telefona, se mu bo ocena zvišala.³³ Peto merilo za višino ocene so razmerja: nižje so ocene oseb, s katerimi se posameznik družijo, bolj bo padla tudi njegova skupna ocena – in nasprotno, seveda. Zato ni pomembno le, kaj počne posameznica ali posameznik, temveč tudi, s kom se družijo. Ocena ni namenjena le posameznikovemu vpogledu v lastno »pridnost«, temveč določanju, kaj lahko v življenju stori. Če mu ocena pade, ne more več dobiti vizuma za vstop v državo Evropske unije, če se še bolj zniža, pa ne prejme več niti vizuma za Singapur. Ko ocena pade pod določeno vrednost, ne dobi več stanovanjskega kredita in vozovnice za vlak ali pa celo ne more več vpisati otrok v izbrano šolo, temveč primerno šolo izbere država. Meje kreditne sposobnosti torej določijo, kako dobro – ali slabo – bo kdo živel (Podjed 2019: 62–64).

V knjigi *Vidni* sem primerjal družbene kredite z delom distopične serije *Črno ogledalo* (izv. *Black Mirror*), ki so jo predvajali po Netflixu (Podjed 2019: 61–62). V delu z naslovom *Padec na nos* (izv. *Nosedive*) bi si junakinja Lacie rada kupila luksuzno stanovanje, in to v svetu, kjer ljudje delijo svoje dogodke z očesnimi implantanti in mobilnimi telefoni ter ves čas vrednotijo dejanja z ocenami med ena in pet. Popust pri nakupu pa bo dobila le, če se njena ocena dvigne s 4,2 na vsaj 4,5. In kako se ocena določi? Laciejina dejanja ocenjujejo sodelavci, opredeljujejo jih taksisti, ki jih oceni tudi sama – podobno kot v sistemu za najem avtomobilov Uber. Določi pa se tudi na podlagi njenih povezav in prijateljstev; več ko veljajo njene zveze, višja je njena ocena. Tudi zaradi tega se sklone udeležiti poročne zabave prijateljice Naomi, ki je z oceno 4,8 visoko na

³³ O tehnološkem nadzornem sistemu, ki mu pravi »operacijski sistem za diktaturo«, podrobno poroča Kai Strittmatter v knjigi *We Have Been Harmonized* (2019). Med drugim je ob opisu aplikacije za »ploskanje« predsedniku omenil, da so ljudje hitro odkrili, da tapkanje ob neobičajnih urah prinaša več točk, zato so se zbužali sredi noči in tapkali po zaslonu.

lestvici, med povabljenici pa bi znali biti – tako pričakuje Lacie – še številni drugi z nadpovprečnimi ocenami. Njena pot na zabavo se nepričakovano zaplete, ko jo zaradi incidenta na letalu kaznujejo z odvzemom točke; tako lahko ob prihodu na letališče najame le star in počasen avtomobil, ki se kmalu pokvari. Avtoštop je takrat edini način, da pride pravočasno na zabavo. Ko se ji to že skoraj posreči, ji prijateljica Naomi sporoči, naj raje sploh ne pride, saj bo s slabo oceno pokvarila razpoloženje in drugim znižala ocene. Lacie, ki je že povsem razjarjena, se slavlja vseeno udeleži in tam nastopi s pripravljenim govorom ter povzroči hkrati še škandal, ko skuša obglaviti lutko iz cunj, ki sta jo z Naomi naredili v otroštvu. Zaradi neprimerne vedenja jo svatje slabo ocenijo, njena ocena pade pod ena, zaradi česar jo strpajo v zapor. Tam ji odvzamejo mobilno napravo in odstranijo še očesne implantante. V sklepnem prizoru je glavna junakinja za rešetkami, iz njenih ust izbruhne plaz psovk, ki jih z užitkom izmenja s sojetnico v sosednji celici. Ker ni več pod nadzorom in je zunaj kreditnega sistema, je Lacie končno svobodna, četudi ni prav nič »pridna« – ali je celo »malopridnica«.

Vzgoja pridnih državljanov

Kaj sploh pomeni, da je nekdo priden? »Priden bodi in vse pojej, pa te bodo imeli ljudje radi!« Tako mi je kot otroku zabičala stara mama, če nisem pojedel kosila. Beseda »priden« je, kot sem pisal v predgovoru h knjigi *Vse te oči* (srb. *Sve te oči*, Podjed 2020b), v slovenskem jeziku izjemno pomembna, težko pa jo je prevesti v druge sorodne jezike; v hrvaščini ali srbščini besede »dobar«, »pristojan« in »vrijedan« oziroma »vredan« nimajo enakega pomena. Biti priden namreč pomeni, da nekdo s svojimi dejanji koristi skupnosti in družbi; tisti, ki ni dovolj priden, pa postane »malopridnež«, torej človek, ki zavestno krši pravila in zakone – takšen kakor Lacie v nadaljevanju *Black Mirror*.

Vcepljanje »pridnosti« se začne zgodaj. Starši navajajo otroke, naj bodo pridni in pojejo kosilo, pospravijo sobo in napišejo domačo nalogo. Ko so nekoliko starejši, jih začnejo učiti, naj upoštevajo prometne predpise in pridno počakajo pred prehodom za pešce, ko na semaforju gori rdeča luč. V šoli jih vzgajajo, naj pridno sedijo in se učijo. Pridni morajo biti tudi v službi, pri vratarju morajo pravočasno potrditi svojo navzočnost in oddelati vsaj osem ur dnevno. Pridnost je – lahko bi rekli – nacionalna normalnost.

V prejšnjem razdelku je bilo na primeru družbenih kreditov in pametnih naprav, ki so lahko tudi sledilne in prisluškovalne naprave, predstavljeno, kako vzgojiti pridne državljane s pomočjo tehnologij. Poleg tehnoloških pripomočkov so pomembne tudi druge oblike nadzora. Že od malega je treba ljudi spremljati, slediti njihovim dejanjem in jih opozarjati pred morebitno transgresijo. Tudi na plaži starši opazujejo vsak otrokov korak in ga pogosto opomnijo, naj bo priden, posebej če prestopi nevidno mejo, ki ločuje prostor med lastno in sosednjo brisačo, kjer se igrajo drugi otroci. Otrok je priden, če čofota v plitvini, in poreden, če si drzne v vodo globlje od kolen. Priden je, če ustvarja potičke s kanglico in lopatko, poreden pa, če mivko trosi naokrog in jo stresa v čevlje turista, ki se je zleknil v bližini.

Ko otroci odrastejo, se pojavi problem, ker jih starševsko oko ne spremlja več na vsakem koraku. Ali lahko zaživijo sproščeneje, manj pridno? Niti ne. Če si zaželejo divjati po cesti z avtomobilom, na prekoračitev hitrosti hitro opozori radar. Če bi se radi zdvijali na plesišču in si privoščili neobrzdano pijančevanje, jih morda z mobilnim telefonom posname kdo od znancev in posnetek objavi na spletnem omrežju, da vsi vidijo, kako je pridni državljan pravzaprav »nepridiprav«. Če bi se radi uprli avtoritarnim politikom in se zbrali v mestnem središču, dvignili transparente v zrak in vpili protirežimske parole, udeležence samodejno prepozna pametna kamera na obcestnem drogu, policija pa jih zlahka izsledí.

Nam v digitalnem (samo)nadzornem sistemu, v katerem nas z vseh strani gledajo kamere, poslušajo mikrofoni in nam sledijo pripomočki, naši lastni pametni telefoni, ki jih prostovoljno nosimo v žepih, sploh še preostane kaj drugega, kakor da smo pridni? Težko. Pridnost tudi ni več nacionalna »vrlina«, temveč se koncept širi po svetu s tehnološkimi nadzornimi sistemi, s katerimi si zasebna podjetja in državne institucije odpirajo vrata in okna v zasebnost in ugotavljajo, kdo je priden in kdo ne. Predstavniki nekdanjih državnno-varnostnih služb, npr. jugoslovanske Udbe, vzhodnonemškega Stasija in romunske Securitate, bi se verjetno smejali do solz, ko bi ugotovili, da so ljudje danes pripravljene plačati za prisluškovalne in sledilne naprave oziroma telefone, ki jih nosijo v žepih in torbicah. Še več: zanje plačujejo tudi mesečno naročnino, poleg tega pa odštejejo denar celo za obdelane podatke, ki so jim jih že pobrali!

Državne ustanove bodo nadvse zadovoljne, če se bodo ljudje dokončno predali tehnološkemu čarom digitalnega *panoptika*,³⁴ saj bodo s kamerami, telefoni in drugimi napravami zlahka nadzorovale državljane, da bodo pridnejši, ubogljivejši. Na podlagi zbranih podatkov bodo lahko podeljevale ocene – podobno kakor na Kitajskem – in državljane po »točkah pridnosti« razvrstile po kategorijah z različnimi privilegiji. Najpridnejši bodo za nagrado dobili dovoljenje za počitnice v tujini, manj pridni bodo za kazni ostali doma. Zmagal bo tudi nov tip kapitalizma, ki ne bo več utemeljen na dobrinah, temveč na podatkih, pridobljenih od ljudi. Prvič po sužnjelastništvu bodo ljudje glavna surovina, s katero bo peščica bogatašev zaslužila še več.

Varovanje otokov zasebnosti

Obstaja pa tudi alternativa, s katero se je mogoče izogniti avtokratski prevzgoji v pridne državljane, omiliti prevlado podatkovnega

³⁴ O izvirnih zamisli iz 18. stoletja, ki predstavi to »samonadzorno« stavbo, gl. Bentham 1995.

kapitalizma ter ohraniti prednosti, ki jih omogoča digitalna družba. Da bi to dosegli, so potrebni vsaj štirje ukrepi. Prvič, potrebno je bolj varovati svoje »otoke zasebnosti« (Nippert-Eng 2010) in prenehati po nepotrebnem nameščati »pametne« naprave v domove; veliko digitalnih naprav, ki spremljajo zasebnost, namreč ne prispeva k boljši kakovosti bivanja. Drugič, podpreti je mogoče mednarodne pobude za ohranjanje zasebnosti. Po svetu je v zadnjih letih vse več množičnih protestov, ki opozarjajo na podnebno krizo; in zasebnost je ta hip podobno ogrožena kakor podnebje. Tretjič, z oporo v heglovski krilatici, ki je bila priljubljena že v prejšnjem režimu, izvesti prehod »od kvantitete k novi kvaliteti«, in to predvsem pri kopičenju povezav po socialnih omrežjih. Več »prijateljev«, všečkov in komentarjev ne pomeni, da so medosebna razmerja boljša. In četrtič, spoznavanje digitalnih veščin mora postati sestavni del izobraževalnih programov; s prednostmi in pastmi novih tehnologij morajo nujno biti seznanjeni tudi starši, ki otroke fotografirajo in snemajo od rojstva – ali pa celo od prvega ultrazvočnega posnetka v maternici – ter potem nepremišljeno širijo njihove podobe po spletu in tako pomagajo ustvarjati njihove »digitalne dvojnike«.

Filozof in pravnik Jeremy Bentham, ki je pred skoraj dvema stoletjema in pol zasnoval izvirni panoptik, stavbo krožne oblike z osrednjim nadzornim stolpom, iz katerega se vidi v vsako celico, nad omenjenimi ukrepi morda ne bi bil navdušen, saj skrivanje v temi nasprotuje njegovi izvirni zamisli, da so državljani pridnejši, če so vidni (Podjed 2019: 13–28). Pri tem je pozabil dvoje. Najprej to, da mora tudi nadzornike nekdo nadzorovati. V demokraciji pogled ne more biti uperjen le v eno smer, temveč mora biti obojesmeren. Poleg tega je bistvo »pridnosti«, da je posameznik koristen zase in za druge, ker si to sam želi, ne pa, ker ga ves čas gledajo. Nameščanje kamer in drugih »elektronskih oči« zato prej kot v idilično prihodnost vodi v nezadovoljstvo, upore in medsebojno sovraštvo – tega pa si ne želijo niti oblastniki.

Temelj digitalne demokracije, ki je poleg digitalnega totalitarizma še vedno eden od mogočih scenarijev za prihodnost, torej ni nadzor na vsakem koraku, temveč dopuščanje možnosti, da je vsak viden toliko, kolikor si želi, in neviden oziroma izoliran takrat, ko se za to sam odloči. Pa si tega sploh želi? O tem govori naslednje poglavje, ki med drugim razgalja strahove pred nevidnostjo. Izhodiščno sporočilo namreč je, da v sodobnem svetu oseba morda sploh ne obstaja, če ni pred zaslonom in je nihče ne vidi. Podobno torej, kakor bi se znašla v zaporniški samici brez oken.

6 SAMOTA

Potovanje po svetu v samici

»Njegova zaporniška zgodba bi znala biti zanimiva,« mi je ob koncu pogovora omenil umetnik, ki živi razpet med Celjem in Londonom, ter sporočil naslov osebe, s katero naj se povežem. Po nekaj pregovarjanja in dogovarjanja po e-pošti in WhatsAppu sva se z Raframom naposled uskladila za čas pogovora na daljavo.³⁵

Ko je povezava delovala, se je na zaslonu prikazal širok neobrit obraz s temnimi skodranimi lasmi in očali z debelimi stekli. Predstavil se je in brez obotavljanja začel pripovedovati, kako se je znašel v libijskem zaporu v času Gadafijevega režima. Bil sem tako presenečen, da ga nisem utegnil prositi za soglasje za snemanje pogovora, kar načeloma storim na začetku vsakega pogovora. Samo prikimaval sem in si naglo zapisoval podrobnosti, namesto da bi pogovor posnel, in spremljal neverjetno zgodbo. Najprej je zvenela kot opis kakega zaporniškega filma, npr. *Metulja* (1973), ki so ga v posodobljeni različici predvajali še leta 2017 in v katerem glavni junak pobegne iz zavora v Francoski Gvajani, ali pa kot v domnevno avtobiografskem romanu *Shantaram*, v katerem ropar in heroinski odvisnež uide iz avstralskega zavora in pobegne v Indijo (Roberts 2003). Pred koncem pa se je v pripovedi zgodil nenavaden obrat in »scenarij« je postal podoben še kateremu od filmov o Jamesu Bondu ali celo *Misiji nemogoče*.

³⁵ Rafram je pravo ime. Zaradi številnih medijskih objav in njegovih zapisov o dogodkih, ki so predstavljeni v tem poglavju, bi bilo prikrivanje identitete v tem primeru nesmiselno in nepotrebno.

Začetek pripovedi sem rekonstruiral še iz drugih virov, npr. iz člankov, ki so opisovali njegovo izkušnjo. Umetnik in fotograf judovskega rodu Rafram Chaddad se je rodil na tunizijskem otoku Djerba. Dveleten se je z družino preselil v Izrael, a obdržal tunizijski potni list, kar je pomembno za nadaljevanje zgodbe. V Jeruzalemu je študiral matematiko in fotografijo ter potem delal kot umetnik v Italiji, Nemčiji, Španiji, Združenem kraljestvu in drugod po svetu, svoja dela pa je med drugim razstavljal tudi na Beneškem bienalu.

Leta 2010 ga je vodja izraelske organizacije za ohranjanje dediščine Or-Shalom nagovoril, naj fotografira judovske sinagoge in pokopališča v Libiji, saj je tam še od rimskih časov živelo več deset tisoč Judov, ki so zaradi antisemitskega preganjanja iz države pobegnili v 40. letih prejšnjega stoletja, ko je bila država še kolonija fašistične Italije. Rafram je privolil in se v Libijo odpravil s tunizijskim potnim listom, fotografsko opremo in seznamom spomenikov za fotografiranje.

Ko je opravil fotografsko nalogo in obiskal vse kraje, ga je prijela policija in odpeljala na zaslišanje. V hotelski sobi jih ni pričakal z mislijo na najslabše, temveč povsem brez občutka, kaj se sploh dogaja. Trojica agentov ga je prijela med gledanjem animirane serije *Simpsonovi*. Najprej so ga izprašali o njegovi fotografski opremi in poti v Libijo, nato pa mu naročili, naj ostane v hotelski sobi, dokler se ne vrnejo ponj.

Zvečer sta se ponj vrnila mladeniča z briljantino v laseh in v temnih suknjičih, ga strpala v avto in odpeljala v pripor. Po prihodu so pazniki začeli vpiti nanj, naj si sname pas in čevlje, in mu ukazali, naj sprazni žepe. Takrat se je, kot je povedal, šele zavedel, da se je znašel v resnih težavah. V priporu so po zaslišanju ugotovili, da je dejansko iz Izraela in ne iz Tunizije. Zvezali so mu roke za hrbtom, ga zgrabili za noge in ga pretepli po podplatih z leseno palico, nato pa uporabili še druge mučilne načine, da bi iz njega izvabili čim več informacij. Med drugim so mu okrog glave ovili tanko pregrinjalo in mu zatrdili, da bo v naslednjih 72 urah izkusil najhuje, kar je

doživel v življenju, zato je bolje, da takoj prizna krivdo. Silili so ga, da je v iztegnjenih rokah po več ur držal težke predmete. Medtem mu niso dovolili, da bi vsaj za hip sedel in sprostil mišice. Kakor je pojasnil za članek v reviji *Tablet*, je bil zadnji dan mučenja najhujši. Takrat so ga znova zvezali in tolkli po podplatih in kolenih s kovinsko cevjo, nato so ga slekli do spodnjega perila, mu napeljali na prste žice, ki so vodile do avtomobilskega akumulatorja, in ga tresli z elektriko. »Vse, kar sem si takrat želel,« je povedal Rafram, »je bilo, da bi se lahko usedel. Dobesedno sem izgubil vse čutne zaznave, ničesar več nisem čutil« (Fromer 2011).

Razkošje v glavi

Ko so ga končno nehali fizično mučiti, je sledilo psihično mučenje. Povedali so mu, da za javnost ni več živ in da torej ne obstaja več, saj so tunizijsko ambasado obvestili, da je umrl v prometni nesreči. Nato so ga za krajši čas znova preselili v celico, po nekaj dneh pa v zloglasni zapor Abu Salim, ki so ga zgradili leta 1984 v Tripoliju. Ta zapor je veljal za najhujšega v državi in je postal mednarodno razvpit zaradi nehumanega ravnanja z jetniki in kršenja človekovih pravic, posebej zaradi pokola leta 1996, ko je med zaporniškimimi protesti po poročanju organizacije Human Rights Watch tam umrlo več kot 1200 ljudi (HRW 2006). Raframa so v tem »enosmernem zaporu«, kakor ga je označil med pogovorom, od koder izza štirih sten veliko zapornikov ni nikoli izstopilo živih, namestili v samico, ki je merila približno dva krat dva metra, zgrajena je bila iz golega betona, v njej pa je bilo le izdelano ležišče, iz katerega so kukale vzmeti, in polomljeno stranišče. Ker ni delovalo, je potrebo opravljal na tla, ki so jih občasno očistili. V celici ni mogel pisati in brati, saj ni imel knjig ali papirja, in tudi ni imel s kom govoriti. Za družbo je imel le ščurke, ki so se namnožili po kotih, ter občasno kakega pajka ali muho. Bil je sam. Bistvo osamitve je v eseju, ki ga je revija *Apartmento* objavila med pandemijo covid-19, strnil takole:

Bilo je po dvajsetih dneh fizičnega in duševnega mučenja, ko sem sedel v celici velikosti dva krat dva metra in nisem imel možnosti pisati ali brati, kaj šele s kom govoriti, niti na stranišče nisem mogel iti, bil sem samo jaz in moje misli, ne da bi vedel, kdaj se bo vse končalo, če sploh. Nenavadno je celo primerjati s tem, kar vsi čutijo zdaj [zaradi občutka negotovosti med pandemijo, op. a.], vendar nekako razumem. (Chaddad 2020)

Pojasnil je, da kljub nenehni negotovosti ni obupal nad življenjem in tudi malodušje ga ni prevzelo. Prisebnost je ohranjal tako, da se je redno sprehajal po celici in igral šah, ki ga je izdelal iz zamaškov plastenk. Napravil si je tudi koledar in si celico okrasil z razpoložljivimi drobnarijami. Da bi vsaj v mislih ohranil stik z zunanjim svetom, je raztrgal kartonaste pokrovčke aluminijastih paketov s hrano, ki so mu jih prinašali, in napravil hebrejske črke, ki jih je po tleh samice razporejal v besede. Ob tem si je zamišljal, kako njegovi starši prejmejo navidezna pisma, ki jih je ustvarjal s temi črkami.

Ko je pripovedoval o vsakdanjiku v izolaciji, je poudaril, kako zelo je za ohranjanje normalnosti pomembna rutina. Vsak dan si je načrtno razporedil po delih, in to glede na tri obroke, ki so mu jih prinesli, in petje mujezina iz daljave. V mislih se je v vsakem od teh delov dneva sprehajal po krajih, ki so mu bili pri srcu, in pogosto sanjaril o ženskah in spolnosti. Vsak del dneva, ki ga je opredelil bolj po občutku, je imel svojo vsebino in témo: začel se je s sprehodi po vele mestih, nadaljeval s srečanji s »prečudovitimi ženskami« in »zanimivimi moškimi«, nato je prišlo na vrsto pitje kave, uživanje ob jedi, opazovanje morja. »Vse se je preoblikovalo v celodnevno sanjarjenje, nore spolne fantazije in sanje, v katerih sem ustvarjal nove umetnine; to so bile sanje o velikanskih in majcenih odprtinah, sanje o sanjah. Vsak dan mi je uspelo živeti kar se da polno. Ob konca dneva sem bil tako izčrpan, da sem komaj čakal na spanec, da bi lahko zbral dovolj moči za jutrišnje sanje,«

je pojasnil v omenjenem eseju in ob tem dodal, da se mu je zdelo še posebej nenavadno, da je ravno pred prihodom v zapor prebral besedilo Jorgeja Luisa Borgesa o sanjah, ki je izšel v zbirki *Alef* (Borges 1997). Tudi zaradi tega besedila si je pogosto predstavljal, da bo šel spat v resničnosti in se zbudil v sanjah.

V 170 dneh bivanja v samici ga je presenetilo, da je precej lažje živel v svoji glavi, ko je bil sam, pri čemer ni mislil le brez ljudi, ampak tudi brez kakršnih koli zunanjih dejavnikov, ki človeka ženejo k razmišljanju »izven glave«, npr. spletne vsebine, televizija, radio in podobni motilci. »Uspelo mi je živeti polno in zanimivo življenje brez vsega, saj me je radikalna situacija, v kateri sem se znašel, prisilila, da sem vstopil v svoje sanje in živel vsak dan – dan za dnem – bogato, noro in čudovito življenje,« in dodal da se s skušnjavami, ki so sicer okoli nas in nam pritegnejo pozornost, odtujimo od sebe (Chaddad 2020). »Ja, niti stranišča nisem imel, celo srati sem moral po tleh,« je pojasnil in ob tem pripomnil, da je bilo to grozno, a če bi imel okoli sebe druge ljudi, verjetno ne bi mogel nikoli tako poglobljeno doživeti in izkusiti »sanjskega sveta«. Zato bi film o njegovi izkušnji, če bi ga kdaj posneli, po njegovem mnenju moral pripovedovati predvsem o sanjah in ne toliko o zaporu (Whitehead 2020: 192).

Nepričakovana odrešitev

Čas se je v zapornikovi glavi spremenil v nenavadno brezčasje oziroma medčasje, fizično trpljenje in samoto pa so vsaj v njegovi domišljiji prekrili užitki in radosti ob potovanju in druženju. Kljub neznosnim fizičnim mukam in posledičnemu odklopu v glavi se Rafram ni vdal v usodo in dokončno potonil v sanjarijah, temveč je ves čas razmišljal tudi o begu in posrečilo se mu je zasnovati načrt zanj. Za uspeh je bilo bistveno stopiti v stik z »zunanjim svetom«, onkraj zaporniških zidov in tudi zunaj Libije. Osebi v bližnji celici, ki so jo izpustili iz zapora, je predal sestrin e-poštni naslov v upanju,

da bo prestregla njegov klic na pomoč.³⁶ Ko je čez čas sestra dejansko zvedela, da je Rafram še živ, je to posredovala politikom in javnosti. Kljub prizadevanjem tedanjih osrednjih političnih akterjev – Tonyja Blaira, Silvia Berlusconija in Nicolasa Sarkozyja – se ni nič zgodilo. Šele Martin Schlaff, avstrijski milijarder judovskega rodu z dobrimi mednarodnimi povezavami, je omogočil njegovo izpustitev, in še to po nenavadnem spletu okoliščin. Na rojstnodnevni zabavi na Sardiniji se je srečal s Saifom al-Islamom Gadafijem, sinom tedanjega libijskega voditelja Moamerja Gadafija. Ker je slišal, da mladi in vplivni »prestolonaslednik« pozna Raframovega bratranca, si je že prej prizadeval posredovati pri njem in mu pojasniti, da se je v libijskem zaporu pomotoma znašel moški, ki mu bodo kmalu sodili. Odziva najprej ni bilo in šele na omenjeni zabavi ga je Schlaff prepričal, naj ga vendarle izpustijo. Saif al-Islam se je po prigovarjanju odločil tudi zato, ker je vedel, da bi Raframa po sojenju, ki se je naglo bližalo, razglasili za italijanskega vohuna in obsodili na smrt. Med njegovo e-pošto so namreč našli sporočilo neke ženske, ki mu je pisala, da ga bo prišla osvobodit z italijansko vojsko. Gadafijev sin je na zabavi Schlaffu naročil, naj gre s svojim letalom po Raframa v Tripoli ter počaka v letalskem oporišču, sam pa bo naročil paznikom, naj zapornika privedejo na zaslišanje, kjer ga bodo lahko »prevzeli«. Bogatašu je zabičal, naj ima za vsak primer s sabo orožje, če bi se zgodilo kaj nepredvidenega, ter mu hkrati zagotovil, da bodo pazniki ob prihodu tujcev gotovo tako presenečeni, da se ne bodo upali upirati ukazu »od zgoraj«.

Dejansko je Schlaffova ekipa potem brez težav vstopila v zapor, poiskala Raframa, mu prevezala oči in ga strpala v avto. Niso mu povedali, niti kdo so niti kam gredo. »Med tisto vožnjo sem si dejansko želel, da se zaletimo, saj ne bi mogel prestati še več mučenja,« je povedal Rafram, ki je mislil, da ga bodo premestili v drug zapor in spet zasliševali. Ko so se pripeljali in mu odstranili prevezo, je

³⁶ Natančneje: njenega e-poštnega naslova sojetniku ni predal, temveč ga je odpel z zanimivo melodijo, da bi si ga lažje zapomnil – in si ga očitno je.

ugotovil, da so prispeli na letališče. Takrat je tudi zagledal moškega, ki je stopil iz letala, na katerem je bila upodobljena avstrijska zastava. »Pozdravljeni, jaz sem Martin Schlaff,« mu je rekel, ko je stopil k njemu. »Bi se želeli vkrcati na letalo?« (Fromer 2011). Rafram je seveda prikimal.

Iz Libije so poleteli na Dunaj, kjer jih je pričakal tedanji izraelski zunanji minister Avigdor Lieberman. S Shlaffovim posredovanjem je Lieberman očitno orkestriral celoten dogovor, in to za zaprtimi vrati, ter se v zameno za Raframov izpust dogovoril za dostavo materialne pomoči Libije za Gazo in 50 milijonov dolarjev za obnovo hiš na tem palestinskem ozemlju od Gadafijeve dobrodelne organizacije, česar brez privoljenja Izraela ne bi mogli izvesti (Fromer 2011). Takšna je vsaj okvirna rekonstrukcija dogodkov ob pobegu iz zapore, kakor so jo predstavili mediji. Kaj se je dejansko dogajalo v ozadju, je težko izvedeti, saj o zakulisnih dogodkih ni bil nikoli podrobno seznanjen niti Rafram. Ob najinem prvem srečanju v živo, za katero se nama je posrečilo dogovoriti več kot dve leti zatem, ko sva govorila na daljavo, je povedal, da se še zdaj počuti kot »kmet na šahovnici«, ki ga je sem in tja premikala nevidna roka.

Rafram Chaddad je po skoraj pol leta v zaporu shujšal za petnajst kilogramov, noge so mu ošibile in bil je povsem bled zaradi pomanjkanja sonca. Kljub temu pa mu je samica očitno dala nov ustvarjalni navdih, na katerem jadra še skoraj desetletje in pol pozneje, torej ob najinem srečanju na daljavo in pozneje še od blizu, ko je predstavil svojo zaporniško izkušnjo na enajstem simpoziju *Zakaj svet potrebuje antropologinje in antropologe*, ki smo ga s tematskim naslovom *Moč izolacije* priredili v Supetru na otoku Braču na Hrvaškem. Iz njegovega pripovedovanja je bilo razbrati, da ga izolacija ni zlomila; nasprotno, tudi on je – čeprav tega ni izrekel v pogovoru – podobno kakor Marko, ki je obtičal v »kocki«, iz medčasa prišel na prostost kot človek na »naslednji stopnji«.

Je dve in dve res pet?

Raframova pripoved je mestoma izjemno podobna zgodbi Edith Bone z rojstnim imenom Edit Olga Hajós. Njeno življenjsko zgodbo o sedmih letih, ki jih je preživela v izolaciji, je strnjeno predstavil zgodovinar John Newsinger (2018: 143–146) na podlagi njenih pričevanj in predvsem napol pozabljene knjige *Sedem let samice* (izv. *Seven Years Solitary*), v kateri je popisala svojo izkušnjo (Bone 1957).

Edith Bone se je rodila leta 1889 na Madžarskem, po prvi svetovni vojni se je pridružila Boljševiški partiji v tedanjem Petrogradu ter začela urejati angleško izdajo revije *Komunistična internacionala*. Med letoma 1923 in 1933 je živela v Berlinu, ob prihodu nacistov na oblast pa se je preselila v Združeno kraljestvo, kjer se je leta 1934 poročila z Geraldom Martinom.

Leta 1936 sta s prijateljico Felicio Browne, prav tako komunistko, odpotovali v Španijo na t. i. ljudsko olimpijado, ki so jo v Barceloni priredili v znak protesta proti uradnim olimpijskim igram istega leta v Berlinu, ki so potekale pod nacistično zastavo. Dogodek je prekinila španska državljanska vojna, ki se ji je Browne pridružila kot prostovoljka in še istega leta tudi padla v bojih. V Španiji je ostala tudi Edith Bone, in sicer kot zdravnica in dopisnica komunističnega časopisa *Daily Worker*, ki se je pozneje preimenoval v *Morning Star*. Leta 1936 se je vrnila v Združeno kraljestvo in delala kot prevajalka, leta 1939 pa je izstopila iz komunističnega gibanja in se partiji znova pridružila leta 1942.

Leta 1949 je privolila, da se bo vrnila na Madžarsko kot dopisnica časnika *Daily Worker*. Takrat pa se je začela njena sedemletna tortura. Kmalu po prihodu so jo namreč aretirali in takrat je, po lastnih besedah, postala »ne-oseba«, ki je ni nihče niti iskal niti omenjal, vključno s časopisom, ki jo je poslal na Madžarsko (Newsinger 2018: 144). V zapisih se je spominjala, da je sprva skušala razumeti tajno policijo, ki jo je aretirala, kot partijski organ, torej kot del organizacije, ki ji je sama pripadala. Menila je, da so vse, kar so ji prizadejali, storili v

dobri veri in še naprej je verjela, da gre v njenem primeru za napako. Kmalu pa je spoznala, da se je o namenih partije zmotila. Pridržali so jo v majhni celici, ki je bila namenjena shranjevanju premoga, brez oken ali luči in brez ogrevanja. Edini kos pohištva je bila trda postelja. Zaslíševalci so ji grozili z najhujšim mučenjem, dokler ni priznala, da je britanska vohunka. Pri tem je morala sprejeti dejstvo, da jo je dejansko zajela »lastna stran«, torej komunisti. Če bi jo prijeli nacisti ali fašisti, bi položaj lažje sprejela in vedela, kako naj se bori proti njim, tako pa je obtičala v samici, čeprav je bila dotlej vedno zvesta partiji. Postala je »zapornica v lastnem taboru«. Sčasoma je našla orientacijo v prostoru in času in se začela do ječarjev vesti sovražno in brezkompromisno. Kljub pomanjkanju spanja, stradanju in premraženosti se ji je posrečilo ohraniti samospoštovanje in se je tudi med zaslišanji vedla dostojanstveno, občasno celo vzvišeno.

Ko je ugotovila, da je v zaporu ne bodo fizično maltretirali in da tudi ne nameravajo in ne morejo groziti z nasiljem nad njenimi sorodniki, je začela proti ječarjem izvajati »majhne bitke«. Newsinger (2018: 144) meni, da bi se lahko ti komu skoraj zasmilili, ko so se morali soočiti s to »izjemno trdoživo in iznajdljivo žensko«. Namesto da bi si izmislila, kaj je počela kot domnevna vohunka, jim ni priznala ničesar. Čez čas so ji tudi sodili, a brez vsakršnih dokazov, in jo po nekaj minutah procesa obsodili na petnajst let zapore, kar je izvedela šele, ko je prišla na svobodo.

Prvih šest mesecev je zaporno kazen prestajala v majhni celici, in to v popolni temi. Zdravo pamet je ohranila z recitiranjem poezije, pesnjenjem lastnih stihov, urjenjem spomina na najrazličnejše načine, vključno s tem, da se je spomnila kar se da veliko likov iz Dickensovih del, ter s sprehodi po celici, ki je merila približno meter in pol krat tri metre. Med prestajanjem kazni se je v mislih sprehajala po pariških ulicah, si ogledala Rim, Firence in Milano, obiskala berlinski živalski vrt in Mozartovo hišo na Dunaju. Nekega dne je celo sklenila prehoditi pot do Velike Britanije, kar je nato tudi storila s hojo po celici, in to ne le enkrat, temveč kar štirikrat, vsakič

znova pa se je na navidezni poti ustavila pred Rokavskim prelivom, se obrnila in vrnila nazaj, saj se ji je, kot je razložila, upiralo zabresti v hladno vodo. Upirala pa se ni le z dejanji in mentalno odsotnostjo, temveč tudi z besedami – ali pa z molkom. Nekaj časa tako ni več odgovarjala v madžarščini, temveč v petih drugih jezikih, ki jih je govorila, njeni ječarji pa ne. Tako jih je občasno zasula s plazom kletvic, in to bolj ali manj brez posledic, saj je ni nihče razumel.

Sčasoma se je tudi uprava zapora sprijaznila, da njene čvrste volje s psihičnim pritiskom ne bodo zlomili in da ne bo očitno nikoli priznala, da je »dve in dve pet« in da bi si kakor v Orwellovem romanu *1984* med mučenjem izmislila resnico (Newsinger 2018: 135–157). Zato so ji bivanje v celici celo nekoliko olajšali in ji od začetka leta 1952 omogočili dostop do knjig. V tistem času se je iz nemških knjig naučila grščine. Takrat se je tudi dokončno odpovedala komunizmu, ki je tudi zanjo postal zgolj še ena oblika imperializma in kolonializma.

Okorni koraki v svobodo

Edith Bone so iz zapora izpustili jeseni 1956, v času protisovjetske revolucije na Madžarskem, ki so jo komunistični oblastniki pozneje kruto zatrli. Niso pa zatrli in strli jetnice, ki je iz zapora stopila v času, ko so po budimpeštanskih ulicah odmevali streli. In temu trenutku se posveti Michael Harris (2017) v uvodnem poglavju knjige *Samota* (izv. *Solitude*), kjer opiše njen prihod na svobodo:

Dr. Bone vidimo na notranji strani vhoda v zapor, ko stoji pred sprednjimi vrati, ki vodijo na dvorišče, osončeno z zaslepljujočo svetlobo. Stara je oseminšestdeset let, debelušna in artritična. Stopi skozi zaporniški vhod in pomežikne proti nebu. Nato opazi ljudi, ki čakajo nanjo. Zagleda moške v oblekah, ki strmijo vanjo. Čakajo, da bodo zagledali njene solze. (Harris 2017: 1)

Harris piše, da je bilo mrhovinarsko čakanje na izliv čustev zaman. Edith Bone je počasi stopila naprej, se sprehodila prek dvorišča do velikih železnih vrat, pri čemer je bila videti povsem normalna in pri zdravi pameti. Če kaj, pravi Harris, zdela se je celo dobre volje. Uradniki in poročevalci so se ob tem prizoru samo čudili, saj je bil v očitnem nasprotju z njihovimi pričakovanji. Novinar britanskega časnika *Daily Express* je takrat zapisal, da je izpuščena zapornica, ko je zapuščala zapor, vidno šepala, a se je pozneje pokazalo, da je bila njena nenaravna hoja posledica napačne številke čevljev, ki so ji jih izročili, ko je zapuščala institucijo, v kateri je preživela sedem let.

Michael Harris – očitno navdušen nad pozitivnim stanjem duha, v katerem je iz mračne celice izstopila Edith Bone – pripomni, da je biti v samoti in ohraniti zdravo pamet očitno nekakšna umetnost ali celo »alkimija«, ki »spremeni osamljenost v samoto, prazne dneve pa v prazna platna« (Harris 2017: 7). Ob tem lahko dodamo, da je verjetno podobna umetnost biti sam, a ne osamljen v času, ko ob preobremenjeni z impulzi iz okolice in ko je mogoče kadar koli potešiti željo po druženju z instantnimi rešitvami, kakršna so družbena omrežja, ko pri tem pomagajo telefoni in drugih pripomočkah.

Samota pa je, zanimivo, tudi nekaj, kar ljudje v sedanjem času vse bolj iščejo. Mnogi od tistih, ki slišijo za zgodbo Raframa Chaddada in Edith Bone, so po eni strani zgroženi nad njuno izkušnjo, po drugi pa jima skrivaj zavidajo, da sta izkusila samoto, ki jo številni iščejo s pomočjo tečajev meditacije in aplikacij za pametne telefone, ki naj bi zagotovile izkušnjo čuječnosti. In hkrati jim je tudi jasno, da se samote ne da doseči hipoma in preprosto, temveč je pot do nje zahtevnejša; da je nekdo sam s sabo, ne zadošča nekaj dotikov zaslona telefona ali klikov z miško na računalniškem zaslonu.

Modrikasta svetloba na obrazu

Med pogovorom na daljavo s Poljakinjo Magdo (vzdevek si je izbrala sama) sem najprej opazil modrikasto svetlobo. Razlivala se je z zaslona in osvetljevala njen blede obraz, obdan s pšeničnimi lasmi. Bledico je še poudarilo rdečilo za ustnice, s katerim se je ozaljšala pred srečanjem. Bleda pa ni bila le ona; ob vnovičnem ogledu posnetka sem zgroženo ugotovil, da sem bil bled tudi sam. Spet sem se namreč ugledal, kako se pogovarjam s človekom na drugi strani zaslona, in opazil, kako se mi ustnice čudno krivijo, ko gledam svojo nezrcaljeno podobo. Nedomačen pa ni bil le moj obraz, temveč tudi zakulisje. Za mojo podobo se je videlo značilno prizorišče v spalnici, ki je bilo v času pandemije prostor, od koder sem bil v stikih s študenti, mediji in sodelavci ter od koder sem po spletu sodeloval na konferencah in drugih uglednejših dogodkih. (S prijatelji sem se v takrat na daljavo družil v nekoliko bolj neformalni kuhinji.) Prizorišče sem si pred oglašanjem iz spalnice vedno znova ustvaril z različnimi pripomočki, med njimi tudi kuhinjskima stoloma. Tistega za sedenje sem postavil tako, da je bilo za mano s kamero prenosnika videti nekaj lončnic na komodi, s katere sem predhodno pobrisal prah in z nje odstranil navlako, vključno z likalnikom, ki je imel tam stalno mesto. Na drug stol, ki sem ga vsakič znova podprl s preganjenim listom papirja, da se ne bi zibal na neravnem parketu, sem postavil košaro za umazano perilo in nanjo prenosni računalnik. Če je bil dogodek zelo pomemben, sem za košaro nastavil okroglo luč na visokem podstavku, kakršno za osvetljevanje obraza uporabljajo spletni vplivneži. Po pripravi

prizorišča sem uredil še sebe in oblekel srajco, ki ni bila nujno zlikana, saj sem iz izkušenj ugotovil, da se na zaslonu takšne malenkosti ne vidijo. In hlače? Te so bile pogosto kar športne in kratke, saj sem vedel, da na daljavo ni mogoče ugotoviti, kaj nosim pod pasom, ko sedim pred računalnikom. Bistveno je, da sem bil za občinstvo na drugi strani urejen od pasu navzgor.

Ko dom postane svet

Z Magdo sva se torej znašla drug ob drugem na zaslonu, ki je prikazoval podobi izpraševalca in pripovedovalke. Najina obraza sta bila prepoznavna, a hkrati nekako nenavadna in tuja. Podobo, ki jo osvetljuje modrikasta svetloba, je Magda očitno mesece posredovala svetu, ne da bi kogar koli srečala od blizu, v živo. V pogovoru, za katerega sva se dogovorila v medčasu pandemije, natančneje avgusta 2021, je v Vroclavu, ki je s približno 650 tisoč prebivalci tretje največje poljsko mesto, obtičala v stanovanju staršev. Po izselitvi ga sprva niso nameravali obnoviti za lastno rabo, temveč predvsem oddajati. Da se je preselila v rojstni kraj in tamkajšnje prazno stanovanje, se je po pogovoru s starši zdela najgopodarnejša rešitev. Njeno bivanje je bilo tako bistveno cenejše, kakor bi bilo v Varšavi, Parizu, Budimpešti ali Londonu, med drugim seveda zato, ker ni bila odvisna od najemodajalcev. Ni pa pričakovala, da bo v stanovanju bivala tako dolgo in zaradi selitve nazaj na Poljsko ostala bolj ali manj brez fizičnega stika z ljudmi. Čeprav je bila rojena v Vroclavu in je tam živela do osmega leta, ob prihodu v znano in hkrati neznano mesto ni več poznala skoraj nikogar. V mestu je sicer imela sorodnike, a med pandemijo si njeni bratranci in sestrične niso želeli srečanj, zato je v stanovanju ostajala sama – in se znašla v nekakšnem med-prostoru in tudi medčasu.

Ko sva se pogovarjala o njeni izkušnji, je večkrat zmotno navrgla, da se je v Vroclav preselila »letos«, čeprav je dejansko tja prišla leto

pred najinim pogovorom, torej leta 2020.³⁷ Za krajši čas je najprej prišla maja in junija, se potem vrnila septembra – in od takrat je živila v svojem domovanju. Ob vselitvi je bilo stanovanje navidez novo in prazno, nekako neomadeževano. Celo pohištva ni bilo v njem, zato je morala kupiti vso opremo. Ker je bilo sveže popleskano, so bili zidovi povsem beli in zato morda še bolj dolgočasni, prazni. Razložila mi je še, da stanuje v tretjem nadstropju, ki je najvišje v veliki in razpotegnjeni stavbi s 246 stanovanji. Zasnovana je tako, da po poti od parkirišča do vhodnih vrat v stanovanje običajno ne sreča nikogar. Bivalni kompleks ni takšen, kot so na Poljskem stari bloki v sovjetskem slogu z dvigali in stopnišči, kjer skoraj zagotovo nekoga srečaš. »V tej stavbi mi ni treba videti nikogar,« je pojasnila, saj ima vsako stanovanje parkirni prostor v kleti, nato pa se stanovalci z njim pripeljejo do svojega nadstropja z dvigalom. Tako ljudje živijo drug mimo drugega, in to ne glede na zunanje okolščine.³⁸ Med pandemijo se je število srečanj z neznanci še skrčilo. Od vselitve ni srečala pravzaprav nikogar, razen spodnjega soseda, ki se je nekoč prišel pritožiti, ker je z balkona metala cigaretno ogorke, nekaj pa jih je padlo k njemu. »Od takrat ga nisem več videla,« se je nasmehnila ob opisovanju, kako je obtičala v samoti stanovanja.

In ko zaslon postane okno

Pred prihodom v Vroclav se ji je zdelo, da bo stanovanje, ki meri 46 m², izvrstno za čas pandemije. Prej je namreč živila v Budimpešti, kjer se je zaradi protipandemijskih ukrepov počutila vse nelagodnejše. Med drugim jo je motilo, da je skozi okno budimpeštanskega

³⁷ Takšnih zmešnjav s časom, ki se je v letih 2020 in 2021 očitno zžil v nekakšno medčasje, je bilo tudi med drugimi sogovorniki precej.

³⁸ Če bi Magda živila v Sloveniji, bi se morda spomnila na refren pesmi »Vsi ljudje hitijo« iz leta 1978, ki jo je pela Neca Falk: »Vsi ljudje hitijo, v panje, kjer živijo, z obrazi obrnjenimi v tla, nihče nikogar ne pozna ...« Danes pa bi se ta refren zaradi načina življenja pred zasloni lahko sklenil tudi nekoliko drugače: »Vsi ljudje hitijo, v panje, kjer živijo, z obrazi uprtimi v ekran, vsak je drugemu neznan ...«

stanovanja v bližini sinagoge ob cesti Dohány, kjer je živela v času prvega popolnega zaprtja, lahko videla samo zid sosednje stavbe. Težava ni bila le v mikrolokaciji in navidezni utesnjenosti. Pojasnila je, da so na Madžarskem ljudje ob izbruhu pandemije postali izjemno preplašeni, skoraj paranoični. »Tam je vladalo vzdušje, kakršno bi verjetno bilo med jedrskim napadom,« je omenila in dodala, da je predsedniku Viktorju Orbánu v tistem obdobju uspelo »odrezati državo od sveta«. ³⁹ Ko se je poleti 2020 za krajši čas vrnila na Madžarsko, je bilo po njeni oceni stanje v tamkajšnjem glavnem mestu slabo tudi zato, ker so bili zaradi upada turizma v katastrofalni gospodarski situaciji.

»Zdaj spet živim v tujini,« je enigmatično odgovorila na vprašanje, kako se v primerjavi z Madžarsko počuti v svoji domovini, na Poljskem. Pojasnila je, da nima dobrega občutka o tem, kaj se dogaja državi. Novic s Poljske ne spremlja že leta, na spletnih brskalnikih jih je celo blokirala, saj so po njenem mnenju postali poljski mediji preveč tabloidni in pristranski. Tudi novic, ki bi do nje pricurjale v vsakdanjem okolju, nima, saj nikogar ne sreča in v Vroclavu tudi ne vidi ljudi, ki bi protestirali ali korakali s transparenti pod njenim oknom. Ker ne spremlja poljskih medijev, tudi ni vedela, kaj se dogaja v njeni okolici in na lokalnem prizorišču, zaradi česar ni sledila pravilom in ukrepom, ki so bili povezani s pandemijo.

»Moje življenje pred pandemijo je bilo čisto drugačno,« mi je zaupala, ko se je spominjala ne tako oddaljene preteklosti. Samotarskega življenja nikakor ni načrtovala, osame pa si v takšni obliki ni nikdar zamišljala. Dolgo je bila vajena živeti v večjih mestih, hoditi v kavarne, se družiti z ljudmi. Nikoli prej tudi ni čutila, da je stanovanje lahko edini razpoložljiv prostor. Imela je občutek, da je Budimpešta, kamor se je preselila leta 2019, njen svet. V Vroclavu pa

³⁹ Ob tem je dodala, da je Orbán premeten in dejansko tudi pameten politik. Po radiu so ves čas poročali o virusu SARS-CoV-2, ki se je takrat širil v obliki razvpite različice *delta*, srbskem predsedniku Aleksandru Vučiću in drugih mednarodnih »prijateljih« in državah, ki so podpirale madžarsko vlado.

je bilo drugače. Prijateljev in sorodnikov iz otroštva ni več poznala, z neznanci pa zaradi zapletene lokalne in globalne situacije, povezane z ukrepi za zaježitev širjenja virusa, ni mogla navezati novih poznanstev. »Nikogar nisem spoznala, ko sem se preselila sem,« je pojasnila, »saj je bilo vse zaprto, do ljudi pa nisi mogel.« V preteklosti se je pogosto selila, a je v mestu že prej vedno imela nekoga, ki ga je lahko poklicala, v Vroclavu pa ni imela prijateljev, ki bi jo uvedli v mreže, in se ni družila z nikomer. »Nikamor nisem mogla iti,« je pojasnila, »saj so bile knjižnice zaprte, trgovine prazne, poleg tega pa so ljudje povsod nosili maske, zaradi česar so bili videti bolj nedostopni kot nekoč.«

Redki obiski so se ji očitno trdno zasidrili v spominu. Iz glave se je spomnila, da je sredi oktobra 2020 – na pamet je navedla celo točen datum – prišla na obisk mama, od tedaj do konca januarja 2021 pa je bila povsem sama. Šele po mesecih samote se je s taksijem odpeljala na računalniški sejem in taksist je bil prva oseba, ki jo je srečala po dolgem »socialnem postu«, kot bi lahko imenovali takšno odtegnitev stikov. »S človekom sem od blizu govorila prvič po treh mesecih,« je rekla in si nato sama postavila vprašanje: »In zakaj nisem šla ven?« Po dolgem premoru, med katerim je zamišljeno strmela mimo kamere nad zaslonom, zaradi česar se z očmi nisva niti navidezno srečala, si je odgovorila: »Mislim, da nisem imela nobenega razloga, da bi šla kamor koli.«

V normalnejših okoliščinah se Magda rada sprehaja, a med pandemijo ni imela česa videti in kogar koli srečati. Povoda za sprehod ni imela. V osmih mesecih bivanja v Vroclavu je šla v mestno središče trikrat ali štirikrat, saj ni imela »naravne želje« po srečanjih. »Lahko bi šla v cerkev,« je pripomnila, »saj je bilo to edino, kar je bilo odprto. A nisem šla niti tja.« Pa res ni šla nikamor? Ko sem vrtal za odgovorom, je priznala, da se je pozimi kdaj sprehajala zunaj, a niti takrat ni srečala nikogar. Tudi ti sprehodi pa so bili dejansko rekreacija in ne brezciljno pohajkovanje, med katerim bi pokramljala z naključnimi mimoidočimi.

Med pogovorom z Magdo sem ob dvoumnih in včasih nejasnih odgovorih vse bolj imel občutek, da ji je samota začela prijati, saj je postala pomemben del njene identitete, zataknjene v medčasu med štirimi stenami. To se je še dodatno potrdilo, ko mi je razlagala, kako v samoti dejansko uživa, jo ceni in celo občuduje. Ker ni srečevala ljudi, je ostajala predvsem doma in skozi okno opazovala, kaj se dogaja zunaj. Stanovanje v Vroclavu je bilo – kot je kmalu ugotovila – povsem drugačno od tistega v Budimpešti, saj je imela skozenj odprt pogled na okolico in je lahko videla kilometre daleč. Še vedno ima rada ta pogled skozi okno na naravo in zelenje ter občutek odprtosti, prostornosti in zračnosti. »Razgled je videti kot starinska slika, na kateri je upodobljena Poljska,« je pripomnila in dodala, da lepa podoba, ki se razpira skozi okno, vseeno ni ravno idealna, saj je ves čas enaka in zato monotona. Bolj bi ji bilo všeč, če bi živel ob ulici z veliko ljudmi ali ob morski obali, torej nekje, kjer je zunanji svet dinamičnejši. Ne zna pa si zamišljati, da bi bila podoba na oknu zgolj prikaz, iluzija, takšna kakor na računalniškem ali televizijskem zaslonu. Ob tem sem jo vprašal, katero je njeno glavno okno v svet: tisto, skozi katero gleda na poljske ravnice, ali ono, ki ji je modrikasto sijalo v obraz. »Računalnik je moje okno, skozenj vidim svet,« je brez omahovanja priznala in dodala, da je zanj postal tudi tisto, kar gleda skozi dejansko okno, nekoliko podobno zagonu operacijskega sistema, med katerim se pokaže podoba zelene trave in modrega neba. V mislih je pri tem imela podobo, ki se je prikazala ob zagonu Oken XP (Windows XP) z naslovom »Bukolični zeleni hribi« – travnat grič in modro nebo z belimi oblaki.⁴⁰ »Takšna slika se mi zdi dolgočasna!« je pripomnila. Nato je pokazala name – ali pa nase, če se je med pogovorom gledala v pomanjšani sličici in rekla: »V bistvu mi je všeč zaslon, kakršnega gledam zdaj. Na njem se v tem stanovanju začne moje življenje.«

⁴⁰ Izvirno fotografijo, ki je krasila zagonsko podobo Oken XP, je v vinogradniških predelih Kalifornije posnel fotograf Charles O'Rear, podjetje Microsoft pa jo je odkupilo leta 2000.

Služba in ljubezen na daljavo

»Pravzaprav zaslužim precej dobro,« je odgovorila na vprašanje, od česa sploh živi, ko dela pred zaslonom. Pojasnila je, da se ukvarja predvsem z raziskavami in razvojem digitalne uporabniške izkušnje. Pogodbena plačila prejema iz Londona (prej je delala še za podjetja iz Pariza), živi pa na Poljskem, tako da ji vsak mesec ostane precej denarja. Nima namreč avtomobila, živi – kot rečeno – v stanovanju svojih staršev, za katero plačuje le mesečne stroške, in to približno sto evrov mesečno. Zaupala mi je, da ob rednih stroških ne zapravi skoraj nič denarja, zato lahko prihrani vse, kar ji ostane.

Ker ima dovolj denarja, bi lahko živela tudi drugje. Dejansko je vse od selitve nazaj na Poljsko mislila, da se bo v kratkem preselila na svoje in si poiskala trajnejšo rešitev za bivanje; stanovanje, v katerem se je znašla v medčasu pandemije, je bilo ves čas mišljeno kot začasno. O selitvi v London si je premislila, saj so tamkajšnja stanovanja zelo hladna. Kljub temu, da lahko večino stvari počne na daljavo, bi se rada preselila drugam, npr. v Grčijo, kjer je pozimi topleje. »Bistveno je, da grem od tod,« mi je rekla, saj želi spet priti v stik z ljudmi. Ob tem je dodala, da nikoli ni živela s partnerjem, temveč vedno sama ali s sostanovalci. Ko je bila sama, pa je čutila željo po partnerju, med drugim tudi zaradi povsem praktičnih razlogov. Če živiš sam, moraš vse narediti sam, je pojasnila. Partnerja si je želela predvsem zato, da bi z njim delila tako skrbi kot vsakdanja opravila. Da bi koga našla, je poskusila navezovati stike po Tinderju in ob tem ugotavljala, da je veliko ljudi med popolnimi zaprtji iskalo stik na daljavo. Naročila je celo opcijo Tinder Global, a je bilo takšno druženje in navezovanje stikov na daljavo po njenem mnenju nadvse dolgočasno, in to predvsem zaradi neskončnega tekstovnega komuniciranja. Tako v več kot letu dni, ko je bila sama v stanovanju, ni imela nobenega razmerja. Omenila je še, da bi rada imela vsaj domačo žival, npr. mačko, a ji mama tega ni dovolila, pa tudi njej se je zdelo, da bi bilo to stanovanje lahko nevarno za žival zaradi

strešnih oken. Niti lončnic si ni kupila, da bi si jih razpostavila po stanovanju, saj je nenehno mislila, da se bo kmalu preselila, rastline pa bi potem ostale nepreskrbljene.

Glasnost tišine

V »prejšnjem življenju«, pred medčasjem pandemije, je veliko hodila, 10 km dnevno, a tega ni niti opazila, saj je bilo gibanje sestavni del njenega vsakdanjika. S popolnimi zaprtji v letu 2020 je nehala toliko hoditi, saj gibanje zanjo ni več imelo smisla. Nikoli prej namreč ni hodila zgolj zaradi hoje same po sebi, temveč zato, da je nekam prišla, npr. na delovno mesto.

Ob prihodu na Poljsko je bila najprej v dvotedenski karanteni, v stanovanju, ki ga je najela v Varšavi posebej za ta namen. »Takrat sem pozabila hoditi,« je povedala v smehu. Bilo pa je drugače kakor v bivališču njenih staršev, saj je varšavsko stanovanje merilo le 23 m² in v njem ni bilo dovolj prostora za vadbo, ki jo običajno izvaja »na daljavo« z vaditelji na YouTubeu.

Tudi pozimi ni imela prave motivacije za hojo. Da bi se spodbudila in znova »shodila«, je med sprehodi s slušalkami poslušala Beethovnovе simfonije, npr. Eroico, ki traja približno štirideset minut – in to je skušala početi vsak dan. Kako in kaj pa vadi zdaj? »Ničesar ne vadam,« mi je odgovorila. Izjemno veliko dela, zato je vklop računalnika prvo, kar naredi navsezgodaj, potem pa večino dneva preživi pred zaslonom, le tu in tam stopi do trgovine. Naokrog gre le med vikendi in takrat prehodi približno 20 km. Strukturirane vadbe pa, kot pravi, ne izvaja, zaradi česar ostaja v bistveno slabši telesni kondiciji kakor prej.

Kakšno je Magdino psihično stanje po dolgi izolaciji? Zdi se ji, da nima hujših psiholoških problemov, zato se s prijatelji o tem niti ne pogovarja kaj dosti. Dva izmed njih sta ji pozimi navrgla, da bi morala obiskati psihiatra, saj je njeno življenje depresivno, a sama pri sebi je sklenila, da tega ne bo storila, saj ne želi jemati zdravil.

»Je pa bilo pozimi zelo hudo,« je priznala, »saj sem včasih izgubila nadzor nad časom. Zgodilo se je, da nisem vedela, koliko je ura. Ni mi bilo jasno, ali je med nekim opravilom minilo pet minut ali ena ura. Izgubila sem občutek, kateri dan v tednu je. Mislila sem, recimo, da je četrtek, pa je bil dejansko petek.« A sama o lastni osamljenosti ni razmišljala kot o znaku depresije. Vedela je le, da noče biti v takšni situaciji, in zdelo se ji je, da ne potrebuje pomoči. »Kar se mi dogaja, ni prostovoljno, tega si nisem sama izbrala,« je razložila in dodala, da bi gotovo živila drugače, če ne bi bilo pandemije. Prej je bila vajena živeti z drugimi; sama ni stanovala skoraj nikoli, razen dvakrat, pa še takrat je večinoma delala v pisarni in se ni počutila osamljena.

Ko se je začela pandemija in so napovedali popolna zaprtja, je pričakovala, da ji bo v osami dokaj udobno in prijetno, ni pa pričakovala, da se bo celotno mesto »izklopilo«. Ko je v času najstrožjih ukrepov živila še v Budimpešti, je bilo še bolj obremenjujoče, saj so potihnili še zvoki, ki jih je poznala, npr. hrup prometa in vrvež ljudi na cesti. Živila je v predelu mesta, kjer je bilo vedno glasno, potem pa je zaradi ukrepov vse potihnilo. V stanovanju na Poljskem osamljenost po njenih besedah ni tako očitna, izrazita; v siceršnjem miru in tišini se ji tihi dnevi zdijo precej normalni. Na neki točki, še najizraziteje pozimi, pa je vendarle občutila fizično željo po navzočnosti drugih ljudi. Tudi če je s kom govorila po zaslonu, torej na daljavo, to njene želje po bližini in stiku ni potešilo. Ob tem je pripomnila, da tudi sicer ne klepeta rada po Facebookovem Messengerju ali s podobnim pisnim sporazumevanjem, saj se ji zdi to še manj človeško od glasovnega pogovora na daljavo, npr. po telefonu. Dodala pa je, da ji tudi telefonski pogovori niso pomagali prebroditi potrebe po komuniciranju v živo, od blizu. Za kaj takšnega bi zalegel le fizičen stik.

V zanj prelomnem trenutku je spoznala, da lahko – skoraj kot nekakšno nadnaravno bitje – nadzoruje vse, kar se dogaja v njeni okolici: ugasne in vključi luč, radio, računalnik ... Tudi zato so bili

dnevi zanjo vedno enaki, presenečenj v fizičnem okolju skoraj ni bilo. Če se je zgodilo kaj, kar je razburkalo mirno gladino vsakdanjika, je bilo izjemno zanimivo, vznemirljivo. Najbolje se je počutila, ko je nekega dne snežilo. »Na tisti dan sem bila presenečena,« se je nasmehnila, ko se je spominjala, kako je skozi okno gledala pobeljeno pokrajino, na katero so se spuščali debeli kosmi snega. »Sicer pa ni nobenega presenečenja, če živiš sam,« je rekla in dodala, da je v njenem svetu vse vnaprej predvideno, vedno enako. Le omenjenega snega ni načrtovala sama, vse drugo pa je bilo posledica njenega snovanja vsakdanjika, od tega, kdaj bo zazvonila budilka, do odločitve, kdaj bo zaigral radio. Tudi ko je snežilo, ni stopila ven, samo gledala je skozi okno, kako naletavajo snežinke, podobno kakor če bi na računalniku gledala premične sličice ohranjevalnika zaslona.

»A vendar si morala v tem času nakupovati, da nisi umrla od lakote,« sem pripomnil, ko sem poslušal njeno pripoved o samo-osamitvi, ki se mi je mestoma zdela malce »luknjasta«. »Ne,« je odkimala, »tudi hrano sem si naročala na daljavo.« Pojasnila je, da tudi pred pandemijo ni rada hodila v trgovino, zato so ji že prej hrano iz veleblagovnice dostavljali na dom. Je pa spotoma vendarle priznala, da je tu in tam stopila do bližnjega kioska po kakšno malenkost, po cigarete. A znova je poudarila, da teh mimobežnih stikov z ljudmi, ki so ji prodali stvari, ni imela za posebej »človeške«, saj se z njimi dejansko ni pogovarjala; bili so podobni nepomembnim in obstranskim likom, ki se pojavijo v računalniški igri in jim po angleško pravijo *non-playable characters*, s kratico NPC.

Strah pred tujcem

Nato sva se dotaknila vnovičnih stikov z ljudmi, ko so se protipandemijski ukrepi nekoliko razrahljali. Magda je razložila, da je bil posebej nenavaden prvi stik z dejanskim človekom, in sicer s »kavčsurferjem«, ki jo je obiskal februarja 2021, pred tem pa sta se povezala na daljavo na platformi CouchSurfing, ki je namenjena

izmenjavi turistov in začasnemu brezplačnemu bivanju v tujih stanovanjih. Ko je k njej prišel neznanec, se je ob njem v prostoru počutila nelagodno, saj se je odvadila od blizu pogovarjati z ljudmi. »Zdelo se mi je, da se mi je vid spremenil,« je rekla in pojasnila, da sicer večinoma komunicira po računalniku, oči so se ji očitno privadile pogovora na daljavo, torej po zaslonu, pred katerim preživi večino budnega časa. S projektnimi sodelavkami in sodelavci v tujini se je tako pogovarjala z razdalje, ki je bila ves čas enaka; od njenega obraza so bili njihovi navidezni obrazi oddaljeni približno pol metra, kolikor je bil od nje oddaljen zaslon. »Ta človek pa je stal meter od mene in sem ga težko gledala. Pri tem sem dobila tisti čuden občutek, ko gledaš majhen zaslon in se ti zdi, da je nekaj narobe s tvojim vidom.« Pojasnila je, da je imela še nekaj časa težave, kako se osrediniti na osebo v svojem stanovanju, ki se je ves čas premikala, saj njene oči niso bile več vajene komuniciranja v živo, od blizu. Njegovim premikom je komaj sledila, komuniciranje z njim pa jo je močno utrudilo.

Izmučilo pa je ni zgolj to, da je bil v sobi še nekdo; razlogov za nelagodje in utrujenost je bilo še več. V fizični resničnosti oziroma v »resničnem svetu«, kot mu pravi sama, je v dolgih mesecih samote videvala predvsem ljudi, ki so nosili maske, in se v tistem času po zaslonu pogovarjala z ljudmi, ki na obrazu niso imeli zaščitne maske. Tudi to je bil razlog, da se je z neznancem v prostoru počutila nelagodno. Težave je imela tudi med pogovorom, saj sta govorila v angleščini, kar pa je bilo zanjo nekako čudno in tuje pri komuniciranju na Poljskem v živo in od blizu. »Ko se pogovarjam z ljudmi po kameri, govorim z njimi angleško, ko pa se pogovarjam z ljudmi zunaj, govorim poljsko,« je opisala nenavadno jezikovno zadrego. »Nekaj podobnega se mi je zgodilo pred kratkim, ko sem zunaj srečala prijateljico iz Indije in sem se z njo pogovarjala v angleščini. Med pogovorom sem se ves čas spraševala, ali je to sploh pravi jezik, saj je bil kontekst drugačen, kakor sem ga vajena. Zato sem se počutila neumno, ko sem se pogovarjala z njim po angleško,« je

še pripomnila, ko se je spominjala nenavadnosti in nedomačnosti srečanja z osebo, ki je vstopila v samoto njenega doma.

Ko mi je predstavila mučne občutke ob stiku z neznancem, sem jo vprašal še, česa se še boji in kaj ji v sedanji situaciji povzroča skrbi. Po dolgem premisleku je tiho odgovorila: »Strah me je naslednjega popolnega zaprtja.« V času, ko sva se pogovarjala na daljavo, je spet lahko hodila iz stanovanja, začenjalo pa jo je znova skrbeti, da bi v njem obtičala še eno zimo. Virus se, kot pravi, v celotnem obdobju pandemije sploh ni bala, saj v osami bivališča ni imela nobene priložnosti, da bi se okužila. Poleg tega je bila cepljena, tako da sta po njenem možnost za okužbo in resnejši potek bolezni še manjša. Pripomnila pa je, da jo manj skrbi, ker je med pandemijo na Poljskem; če bi bila v Londonu, ne v mestu ne v državi verjetno ne bi bilo nikogar od bližnjih, ki bi poskrbel zanjo.

Od jutra do večera pred zaslonom

Magdino življenje je med pandemijo vse bolj začel krojiti zaslon, pred katerim je delala in se zabavala ter pred njim telovadila in kuhala. Po YouTubu je začela, recimo, redno spremljati prepoznave vlogerje, ki pripovedujejo o svojem življenju in objavljajo, kaj se jim godi v njihovem zasebnem življenju. Pojasnjuje, da je očitno tako hlepela po svežih vesteh o življenju drugih ljudi, da je začela na zaslonu spremljati neznance in gledati, kakšen je njihov vsakdanjik. Tako spremlja, recimo, neko Poljakinjo, ki živi v Južni Koreji z dveletnim sinom in pripoveduje o korejski hrani, ter še mnogo podobnih »resničnostnih šovov«, ki jih uprizarjajo in objavljajo vplivneži ali influenserji. Nikoli pa ni gledala serij po Netflixu – z izjemo tiste o britanski kraljevi družini z naslovom *Krona* –, saj se ji zdi ta storitev za ogled vsebin izjemno dolgočasna, čeprav plačuje naročnino zanjo. Namesto potopitve v virtualno življenje drugih v televizijskih serijah se je – podobno kot zapornik Rafram – začela raje načrtno sprehajati po lastnih spominih in na novo odkrivati kraje, ki jih je je obiskala

v preteklosti. Ob tem je poslušala veliko glasbe, ki je bila zanj »najboljše zdravilo za osamljenost«. Nekaj časa ni imela vesela niti do branja, kar se ji je zdelo nenavadno, ker je v življenju nujno brati, posebej če se nič ne dogaja, a na neki točki enostavno ni mogla več listati strani in se prebijati skozi vrstice, zato je raje poslušala glasbo.

Pa telefon? Je tudi ta vseprisoten v njenem življenju? Na to je odgovorila nikalno in pojasnila, da v zaslon telefona skoraj ne gleda, saj ga uporablja le za telefoniranje. Je pa njen vsakdanjik kljub temu tesno povezan z zaslonom, ki je vedno nekje v bližini. »Ko sem doma, imam računalnik ves čas prižgan,« je pojasnila. »Ni nujno, da sem vedno pred računalnikom, je pa ta gotovo prva stvar, ki jo zjutraj priključim, ko si pripravljam kavo, in zadnja, ki jo izključim, preden grem zvečer spat. Moji zasloni so vedno vključeni in pred njimi sem ves čas, razen ko čistim in kuham. Ko sem doma, sem ves čas pred računalnikom,« je znova ponovila in se ob tem zasmejala, verjetno tudi zaradi paradoksnosti položaja. Biti doma je zanj očitno pomenilo biti pred zaslonom – in nasprotno.

Življenje kot znanstvena fantastika

Pa napoveduje način življenja, pri katerem so ljudje nenehno pred zasloni, tudi prihodnost človeštva? »Ja, o tem sem veliko razmišljala,« je odvrnila v najinem pogovoru. Ko je sodelovala v neki debatni skupini o prihodnosti in futurizmu in se nato vrnila v stanovanje po poletju 2020, se ji je življenje zdelo kot iz znanstvenofantastičnega filma, v katerem pride do prepletanja vzporednih svetov in skokov iz preteklosti v prihodnost: ob desetih zjutraj je opravila klic z Berlinom, opoldne je imela sestanek na daljavo z Brusljem, ob dveh se je slišala z ljudmi iz nekega drugega mesta. Najprej se je pogovarjala z ljudmi iz Amsterdama, nato pa že opravljala intervjuje z ljudmi iz Hongkonga. »Življenje se mi je naenkrat zdelo kot znanstvena fantastika, saj vsi ti ljudje verjetno sploh niso vedeli, za koga delam in kje živim,« je omenila, ko je pripovedovala

o svojem delu na daljavo. Tudi če so sogovorniki na daljavo vedeli, kje je, in jo spraševali, kakšne so razmere na Poljskem, jim ni znala odgovoriti, saj je zunanji svet poznala skoraj izključno iz medijev, pa še do poljskih si je sama omejila dostop.

»Takšen način življenja verjetno zveni zelo futuristično,« je dejala Magda in pripomnila, da »življenje na daljavo« gotovo ni primerno za vsakogar, saj je zanj treba imeti dobre digitalne veščine. Poleg tega se je treba zavedati, kako takšno komuniciranje ljudi dolgoročno spreminja. Ker se je pogovarjala predvsem s ljudmi s tehnološkega področja, ni imela skoraj nobenega stika z drugimi skupnostmi in skupinami. V Budimpešti so jo obkrožali ljudje z različnih področij, na daljavo pa ne več. Tako je po postopoma izgubila občutek, kakšni so ljudje zunaj njenega delovnega okolja, ki se je oblikovalo na daljavo. Eden redkih »drugačnih« ljudi je njen računovodja; ker se ne spozna na teme, povezane s tehnologijami, se ji zdi neverjetno star. »Je kot bitje z drugega planeta, saj ne zna uporabljati niti Google Drive,« se je zasmejala, ko se je spomnila nanj.

Ob Magdini zgodbi se lahko vprašamo, kdo je dejansko z drugega planeta – in na katerem planetu ljudje sploh živijo, če preživijo večino budnega časa v zaprtih prostorih in pred zasloni, fizično daleč od drugih in hkrati z njimi v digitalnih okoljih. Položaj je po svoje podoben znanemu japonskem umiku iz družbe, *bikikomori*, ko se posamezniki izolirajo doma in skušajo poiskati skrajno stopnjo družbene osamitve in zaprtosti, uradne institucije pa ga opredeljujejo kot stanje, pri katerem ljudje zapustijo starše ali družinsko okolje, ne delajo ali ne hodijo v šolo ter se odmaknejo od družbe in družine za čas, daljši od šestih mesecev. V osami se nato izogibajo druženju in odnosom, in to pogosto brez očitnega fizičnega ali duševnega vzroka, ki bi sprožil njihov umik.⁴¹ Ampak res, je stanje, v katerem se je znašla Magda, sploh primerljivo z umikom iz družbe na Japonskem? In, ali se lahko iz varnega zavetja vrne nazaj, med ljudi?

⁴¹ Eno prvih poglobljenih analiz fenomena *bikikomori* je objavil Saito Tamaki (2013), o pretiravanju pri obravnavi tega pojava pa je med drugim kritično poročal Andy Furlong (2008).

8 ZAVETJE

Zabojniško življenje

»Kdor je tu: če ni nor, bo ponorel, če je nor, bo še bolj znorel.« Novinarke, ki je prišla na popotresno območje v Petrinji na Hrvaškem, je to povedala domačinka, medtem ko ji je razkazala svoj bivalni zabojnik, v katerem sta na 22 m² dnevna soba z majhno kuhinjo in spalnica. »Moral bi priti nekdo z vlade,« je ob tem dodala, »da bi živel tu en teden. Pa saj ne bi zdržal niti dva dni. Že naslednji dan bi odšel.« Pojasnila je še, da po njenem mnenju niti država niti drugi prebivalci Hrvaške dobro ne vedo, kaj se tam dogaja. »Tukaj je grozljivo,« je rekla, saj se sliši pogovore v sosednjih zabojnikih, med zasilnimi bivališči pa odmeva, ko se sosedje prepirajo. Kamera je nato pokazala štiričlansko družino, ki živi nekaj zabojnikov stran. Mati dveh majhnih otrok, ki je v potresu izgubila najemniško stanovanje, v katerem so živeli, je povedala, da je njihovo življenje v zabojniku neznosno: »Ni to za življenje. Še dve leti in še dva otroka. Vlaga. Plesen. Ne, nikomur ne bi tega privoščila« (Bašič 2023).

Novica, ki sem jo zgroženo spremljal od doma, je prišla po zaslonu, in sicer v prispevku, ki ga je pripravila slovenska televizijska postaja. Zaslon je bil torej povod, da sva si s kolegico Lano Peternel spomladi 2023 v živo ogledala življenje v zabojniku, ki mu pogosteje pravimo kontejner, posebej takrat, ko imamo v mislih smeti, ki jih stresamo vanj. Tudi zame pa je prišel trenutek, da se premaknem iz varnega in udobnega zavetja, se končno odmaknem od zaslona in se na sosednjo Hrvaško odpravim na raziskavo o izolaciji.

Pretreseni od potresa

Petrinja je mesto v Baniji, hrvaški regiji, poznani tudi kot Banovina, na vzhodni meji Hrvaške, v bližini Bosne in Hercegovine. Čeprav je od glavnega hrvaškega mesta oddaljena le slabo uro vožnje, je Banija eno najbolj izoliranih območij na Hrvaškem, kar se kaže po zanemarjeni infrastrukturi, redki poseljenosti, staranju prebivalstva, visoki stopnji brezposelnosti in slabo razvitem gospodarstvu (Lončar in Pavić 2020: 202). Izoliranost območja je bila opazna že pred rušilnim potresom leta 2020, in to predvsem zaradi posledic vojne v 90. letih prejšnjega stoletja, ko je razpadla socialistična Jugoslavije in je Hrvaška postala samostojna država. Pred vojno je bila demografska struktura Banije večkulturna, večverska in večnacionalna, Hrvati in Srbi pa so bili največji nacionalni skupnosti v regiji. Po osvoboditvi območja spod srbskih paravojaških sil leta 1995 med vojaško operacijo Nevihta (hrv. *Oluja*) se je povojna obnova Banije razlikovala od drugih hrvaških območij, ki jih je prizadela vojna. Obnova je potekala počasi, zlasti v vaseh, kjer je bilo več Srbov. Posledično se je odselilo še več ljudi, tako Hrvatov kot tudi pripadnikov manjšin, predvsem Srbov, Romov in Bošnjakov.

Po popisih iz let 2011 in 2021 se je število prebivalcev postopno zmanjševalo že od začetka 90. let 20. stoletja, in to predvsem zaradi povojnih selitev in slabih socialnoekonomskih razmer, ki so ljudi prisilile k iskanju boljšega življenja v tujini. Ljudje so zapuščali mesta in vasi, ker so izgubili službo, nove priložnosti pa so iskali tudi zunaj hrvaških mej, predvsem v Evropski uniji. Skratka, na območju Banije je postopno nastal družbeni »vakuum«, ne le zaradi odhoda ljudi, temveč tudi zaradi zapuščenih tovarn in trgovin, šol in cerkva, uničenih avtobusnih postaj in porušenih železnic. Pretežno starejše prebivalstvo, neobdelana kmetijska zemljišča in opustitev gospodarske dejavnosti so bili dejavniki, ki so vplivali na vse več ranljivih in marginaliziranih skupin, povečali pa sta se tudi brezposelnost in revščina.

29. decembra 2020 je regijo, ki je imela že prej težave, prizadel še rušilen potres z magnitudo 6,2. Središče je bilo približno tri kilometre od Petrinje, manjšega mesta z okrog 15 tisoč prebivalci. Posledice potresa so bile grozljive, saj je bilo poškodovanih ali uničenih več kot 40 tisoč hiš in infrastrukturnih objektov, skupna finančna škoda pa je bila ocenjena na 5,5 milijarde evrov (Kersten-Pejanić 2022: 103). Potres, ki je uničil mesta, kraje in vasi v Baniji, je mnoge domačine prisilil, da so iskali zavetje v začasnih bivališčih – bodisi v zabojnikih, postavljenih pred domove ali v kontejnerskih naseljih, zgrajenih v Petrinji, Glini in Sisku. Na začetku leta 2021 so na obrobju Petrinje zrasla tri velika naselja, ki spominjajo na begunska taborišča in podobne objekte, postavljene na kriznih območjih po svetu. Naselja so bila zgrajena na praznih parcelah, od katerih imajo mnoge predvsem zaradi dotrajanih cest težave s povezanostjo in dostopnostjo. Naslednja težava prebivalcev naselij je bila prenatrpanost, saj so si morali posamezniki zabojnik pogosto deliti z drugimi ljudmi.

Paleta čokoladnih jajčk

Kako je videti takšno naselje, ko se mu približamo? Ko je v omenjenem televizijskem prispevku dron s kamero poletel nad Petrinjo, je bilo naselje zabojnikov z višine videti kakor paleta čokoladnih jajčk: vsa so enaka, a predstavljamo si lahko, da je notranjost drugačna in vsebuje presenečenje. Tako razmišljati o grozljivih zgodbah ljudi, ki so ostali brez doma, je izprijeno, a s tem »perverzno« premislekom o zabojniku kot slaščici z igračko nikakor ne mislim preletiti srhljive resnice s sladkobno glazuro, temveč skušam reflektirati besede filozofa Slavojja Žižka iz dokumentarnega filma *Perverznejev vodnik po ideologiji* (2012), ki ga je režirala Sophie Fiennes. V njem je namreč govoril o znamenitem čokoladnem jajčku Kinder, zavitem v aluminijasto folijo s presenečenjem na sredini v obliki »rumenjaka«, plastične kapsule, v kateri se skriva igračka v obliki

kakega privlačnega predmetka ali majhne sestavljanke, ki jo je treba še zložiti, ji dati končno obliko. Presenečenje pri odvijanju jajčka je po Žižkovih besedah v tem, da se ekscesni objekt, torej vzrok dejanske želje, materializira v obliki predmeta, plastične igrače, ki zapolni notranjo praznino čokoladnega jajčka. Razmere v Petrinji so na neki način podobne: zabojnik si lahko predstavljamo kot univerzalen in standardiziran »paket«, ki je tudi vzrok izhodiščne želje po boljšem življenju. Dejanska vsebina pa ostaja presenečenje – lahko je dobra, slaba ali nekaj vmes.

Podoba univerzalnosti, standardizacije in homogenizacije, tudi navidezne urejenosti, ki je zrasla na ruševinah in iz popotresnega kaosa, je pomembna za razumevanje fenomena, povezanega z globalizacijo. »Ustvarjanje primerljivosti je osrednja značilnost globalizacije,« pojasnjuje Thomas Hylland Eriksen v poglavju knjige o globalizaciji (Eriksen 2014: 57), v kateri opozarja na zabojnike, ki so po njegovem mnenju podobno pomemben predpogoj za sodobno globalizacijo kot izstrelitev prvih komunikacijskih satelitov (nav. delo: 70). Zakaj je zabojnik tako močno spremenil svet? Preden so v ladijski promet uvedli standardizirane zabojnike, so blago tovorili neposredno s tovornjaka ali vlaka na ladjo. Sredi 50. let prejšnjega stoletja se je pojavila inovacija Malcoma McLeana, tovornjakarja, ki je zasnoval zabojnik standardne velikosti, da bi olajšal nakladanje in prevažanje blaga ter posledično pripomogel k standardizaciji prevoza. Dejansko se mu je to posrečilo in danes so zabojniki glavni element svetovne trgovine. Velika večina blaga, ki se prevaža v tujino, se pošilja v zabojnikih, ki jih natovorijo in razložijo v specializiranih pristaniščih in terminalih po vsem svetu. K standardizaciji sodi tudi uveljavitev avtomatiziranih sistemov za ravnanje z zabojniki, ki še povečajo učinkovitost in znižajo stroške (Levinson 2006). Logistika produkcije, premikanja in prodaje vsebine zabojnikov je primerljiva povsod po svetu. Zato je zabojnik dejansko »homogenizacijski stroj« (Eriksen 2014: 70), ki preoblikuje svet, morda celo bolj kot marsikateri drug visokotehnološki pripomoček.

Zabojniki so zaznamovali tudi podobo Petrinje, ogromen homogenizacijski stroj pa me je pričakal že ob prvem prihodu v mesto. Parkiral sem namreč ob velikanski provizorični stavbi, ki so jo postavili po potresu in v njej uredili nujno infrastrukturo za prebivalce kontejnerskega naselja: trgovine, restavracije, kavarne ... Prizor je bil dodatno presenetljiv zaradi zasnove kompleksa, ki bi ga lahko uzrl kjer koli, saj spominja na podobne »ne-kraje« (Augé 1992) ob avtocestah v Italiji, Nemčiji, Mehiki in drugod po svetu. Kompleks, ki se nekoliko paradokсно in ironično imenuje Središče novega življenja (hrv. *Centar novog života*), so postavili septembra 2021, devet mesecev po potresu. Sestavljen je iz 168 zabojnikov, v njem pa deluje 50 podjetij, ki so v času raziskave zaposlovala 163 ljudi. »To bo res središče novega življenja,« je ob uradnem odprtju kompleksa dejal petrinjski župan in zagotovil, da bodo prve odprte trgovine v njem spodbudile tudi druge poslovneže, da svoje poslovanje prenesejo v zabojnike (Prerad 2021). Stavbo, pobarvano v opaznem rdeče-črno-belem vzorcu, so domačini kmalu neuradno poimenovali Šarengrad, tj. pisano mesto. Nekaterim se je konstrukcija že ob postavitvi zdela zanimiva in privlačna, drugi pa so zatrdili, da njihova noga v tako groteskno stavbo ne bo nikoli stopila, saj ne sodi v njihovo domače okolje.

Ko sem prvič vstopil v objekt, sem ugotovil, da se lahko po stopnicah povzpnem v nadstropje, od koder se s terase jasno vidi naselje, ki sva ga z Lano Peternel postavila v središče najine terenske raziskave. Ko sem se oziral naokrog, sem spodaj ob cesti zagledal kiosk s časopisi, cigaretami, sladkarijami in drugim blagom. Spomnil sem se, da sem ob prihodu v Petrinjo prisluhnil pogovoru prodajalke z domačini, za katere je bil kiosk očitno ventil za čustvene izlive. Do kioska je, ko sem bil še v bližini, prišla starejša ženska, kupila časopis, nato pa nenadoma začela preklinjati in se pritoževati nad ljudmi v naselju, ki se ne vedejo normalno. Prodajalka ni bila videti posebej presunjena od plazu kletvic in izlivov čustev. Žensko je skušala pomiriti in ji je rekla, naj se ne meni preveč za druge.

Ko se je oddaljila od kioska, je že pristopil starejši moški in prizor se je ponovil: skoraj takoj po prihodu je začel preklinjati, prodajalka pa ga je začela tolažiti, naj se umiri in ne skrbi ...

Sprehod med zabojniki

Ob prihodu na teren je v Baniji v začasnih bivališčih prebivalo kar 1300 ljudi – mnogi tudi v zabojnikih, ki so jih postavili pred porušeni hišami. Večje med začasnimi naselji, ki ga imenujejo Sejmišče (hrv. *Sajmište*), je bilo zgrajeno na začetku leta 2021 iz 81 zabojnikov; 56 jih je podarila Turčija, druge pa je prispevalo gradbeno podjetje, ki se ukvarja predvsem z vrtinami. Naselje sva si prvič ogledala z zastopnico Rdečega križa, ki je želela prebivalce povabiti na rokodelsko delavnico. Sprehodili smo se po eni od »glavnih ulic« med zabojniki in takoj so nas pozdravile tri domačinke, ki so začele pripovedovati svoje zgodbe in predstavljati tegobe, in to še preden smo jih kar koli vprašali. Presenetilo me je, da njihova največja skrb ni bila, da bi za vekomaj obtičale v zabojnikih, temveč da jih bodo morale zapustiti, saj so oblasti nameravale območje »počistiti« in začasna bivališča odstraniti ter jih vrniti v Turčijo, kjer je potres opustošil območje na meji s Sirijo – in tam so prav tako potrebovali zabojnike za ljudi, ki so ostali brez strehe nad glavo. Ni bilo treba prositi, ali si lahko ogledamo njihova bivališča, saj nas je ena izmed žensk kar sama povabila, da preverimo, kako si je uredila zabojnik. Pred bivalnikom je bil skromen, a čeden vrtiček, ki ga je pred vstopom ponosno pokazala. V notranjosti, ki sta si jo delili s hčerjo, je bila spalnica na levi, kompaktna kopalnica s straniščem spredaj, torej ob vhodu, na desni pa še ena spalnica z improvizirano kuhinjo in pralnim strojem. Z velikim ponosom je pokazala svoje vezenine, ki jih je razstavila na več mestih, na mizi in stenah, da so krasile notranjost. Ko smo se ozirali naokoli, smo jo vprašali, katera rastlina je bila v podolgovatem cvetličnem loncu, napolnjenem z zemljo in postavljenem pod radiator v kuhinji. Povedala nam je, da

je to sladki krompir, ki se mu pravi tudi batata, in da je upala, da bo vzkli; zdelo se je, kakor da skuša nečemu mirujočemu, statičnemu vdihniti novo življenje.

Nato smo si ogledali še eno zabojniško domovanje, ki ga je izbrala zastopnica Rdečega križa, ker naj bi bilo še posebej čedno urejeno. To se je tudi potrdilo. V njem nas je pričakala upokojena učiteljica, stara približno 70 let, nam ob prihodu ponudila sladkarije in nas potem še večkrat vprašala, kaj bi želeli piti. Po uvodnem klepetu je stekla podobna razprava kakor prej na »ulici« – kdaj bo potekala selitev na drugo lokacijo in kdaj bo morala upokojenka zapustiti svoj zabojnik. Med pogovorom je na okno potrkala ženska, nam pomahala in vstopila. Bila je podobnih let kot njena prijateljica, pri kateri se je oglasila, a oblečena nekoliko mladostneje. Z besedami in gestami je dajala vtis, da je polna veselja in optimizma, med drugim tudi zato, ker je ves čas ponavljala, da ji je vseeno, kaj se bo zgodilo z njo, če se bodo morali izseliti iz naselja. Kmalu pa se je pokazalo, da se v ozadju skriva žalostna zgodba. Pred letom dni ji je umrl mož, vnukinja pa je imela v mladosti operacijo na možganih in obiskuje razred za otroke s posebnimi potrebami. Pozneje nam je predstavnik Rdečega križa povedal, da se je nedolgo pred našim prihodom izselila iz svojega zabojnika in se nato vrnila, saj ji ni bilo prijetno, ko je živela sama, in je zaradi tega celo imela napade tesnobe. Domačinke so pojasnile, da je bilo življenje v zabojniku vsaj družabno življenje, medtem ko bi bilo življenje v bližnjem stanovanju bolj osamljeno, ločeno od drugih.

O podobni negotovosti je govorila še ena ženska podobnih let, ki smo jo srečali pred njenim začasnim domom, ko smo zapuščali zabojnik, v katerem je živela upokojena učiteljica. Že na pogled se je zdelo, da je psihično v slabem stanju. V pogovoru je hitro priznala, da ima zaradi nenehne negotovosti pogosto samomorilne misli. »Vsakič, ko nekdo potrka na moja vrata, se mi zdi, da mi je prišel povedat, da se moram izseliti,« je povedala s solzami v očeh in dodala, da si v življenju želi le nekaj varnosti in predvidljivosti,

saj bi potem vsaj približno vedela, kakšna prihodnost jo čaka. Vendar pa v svojem položaju ni mogla predvideti, kaj bi se zgodilo, če bi morala oditi. Ima nizko pokojnino, njena hiša, ki je bila edina naložba v prihodnost, je bila uničena. Nikogar nima, ki bi ji bil v oporo. Ob pripovedovanju o težkem položaju nas je povabila na obisk svoje kontejnerske hiše, ki je bila prav tako neverjetno urejena in polna motivacijskih sporočil, nalepljenih na steno. Pri izhodu iz začasnega doma je bil prilepljen lastnoročno narejen koledar, na katerem je pisalo »Pozabljena Petrinja«. Na njem so bili navedeni datumi obiskov hrvaških politikov: kdaj so prišli v mesto, kdo je bil navzoč ob pomembnih dnevih, npr. ob prvi in drugi obletnici potresa. »To popisujte še naprej,« smo ji svetovali pred odhodom, da bi jo razvedrili – in dejansko se ji je takrat obraz razvedril, skozi solze pa je zasijal nasmeh. »Da, nadaljevala bom z zbiranjem arhivskega gradiva,« nam je dejala za slovo, kakor da bi v popisovanju zgodovine domačega kraja med krizo našla nov smisel in morda tudi nekaj miru.

Izolacija v institucijah

Ljudje v Petrinji niso izolirani samo v zabojnikih, temveč tudi v institucijah, kamor so jih naselili po potresu. V simbolnem smislu so izolirani dvojno: najprej so na robu družbe zaradi duševnih motenj, starosti ali drugih težav, nato pa izločeni še iz okolja, ki so ga poznali in v katerem so živeli. Prva takšna ustanova, ki smo jo obiskali med terensko raziskavo in ob sodelovanju s petrinjskim Rdečim križem, je bil dom za odrasle z duševnimi motnjami; njegove stanovalce so po potresu preselili v vas Ravniki, ki je od Petrinje oddaljena približno trideset ur vožnje z avtomobilom. Da bi jih razvedrili, so pri Rdečem križu zanje priredili koncert hrvaških Rdečih noskov oziroma skupine Nije neki bend, ki jo sestavljajo vrhunski glasbeniki, nastopajo pa v najrazličnejših kontekstih, ko je treba razvedriti ljudi v osami in stiski.

Nastop glasbenikov v domu je bil zabavna in ganljiva izkušnja, in to predvsem zaradi varovancev, ki so svoj spored pripravili in izvedli že pred uradnim delom. Ko so se posedli na stole, so nemudoma začeli prepevati pesmi v hrvaškem jeziku. Eni so ob tem vstajali in poplesovali, drugi so jih presenečeni gledali. Razpoloženje je naraščalo do trenutka, ko so na improvizirani oder prikorakali nastopajoči in brez dolgega uvoda odigrali niz skladb, ki je obsegal predvsem uspešnice s Hrvaške in tudi nekdanje Jugoslavije, vključno z Devojko mala, ki jo je v 80. letih 20. stoletja izvajala skupina Idoli, že prej pa je bila priljubljena zaradi filma *Ljubezzen in moda* (izv. *Ljubav i moda*) iz leta 1960 v režiji Ljubomirja Radičevića, v katerem jo je bilo prvič slišati. Navdušenje je bilo še večje ob žonglerskih vragolijah, ki jih je s kiji izvajal eden od klovnov. Udeleženci prireditve so med glasbenimi in žonglerskimi točkami vstajali, ploskali, plesali – in na ples povabili še zastopnike Rdečega križa in zaposlene v domu.

Ko je bilo nastopa konec, so nekateri stopili tudi k meni. Eden me je pobaral, ali imam kakšno cigareto, drugega pa je zanimalo, kako je v Petrinji. »Dobro,« sem odgovoril, sicer ne ravno po resnici, in se nekoliko prisiljeno nasmehnil. Moškemu, staremu okrog 70 let, so se ob mojem odgovoru od navdušenja široko razlezla usta. Pridružila se je še ženska podobne starosti, ki jo je prav tako zanimalo, kako je v njenem domačem kraju. »Dobro,« sem znova odgovoril – in tudi ona se je veselo zasmejala in ploskala z rokami.

Ko smo pozneje že srebali kavo in pili sok v upravni stavbi, sem osebje vprašal, ali varovance kdaj peljejo v Petrinjo, npr. z avtobusom. Presenečeno so me pogledali, ena izmed zaposlenih pa mi je potrpežljivo pojasnila, da bi bilo to zanje preveliko vznemirjenje. Mesto še zdaleč ni več takšno, kakršno so ohranili v svojih spominih. Za ljudi, ki so jih izolirali na varnem, daleč od prostora, kjer so živeli, bi bil pogled na razsuto mesto preveč pretresljiv in šokanten.

Dva dni zatem smo se peljali v drugo ustanovo, v dom za starejše in onemogle, ki so ga iz Petrinje preselili v zdravilišče Topusko, ki je tudi približno tri četrt ure vožnje oddaljeno od njihovega

prvotnega kraja, poškodovanega od potresa. Če je bil prihod v Ravnik šokanten zaradi osamljenosti, je bil prihod v Top terme v kraju Topusko presenetljiv iz drugega razloga: videti je bilo, kakor bi se v času premaknili nazaj za pol stoletja. Hodniki v stavbi so bili kremne barve, pohištvo je bilo povečini iz temnega lesa, na hodniku so stali zguljeni stoli iz umetnega usnja. Ko smo prišli z dvigalom v nadstropje, kjer je potekalo srečanje s starejšimi, so nas nekateri že čakali v predverju. Stopil sem k trojici žensk; dve sta sedeli, ena pa se je prislonila na svojo hojco. »Kako ste?« sem jih vprašal. Pojasnile so mi, da načeloma dobro, in dodale, da zelo pogrešajo dom in Petrinjo. »Vi živite tam?« me je vprašala ena izmed njih. V odgovor sem skomignil in se nasmehnil. Potem so vprašale, kako je v mestu, ali so ga že popravili, ali so pospravili zabojnike ... Bolj ali manj sem samo prikimal in se nasmihal: »Seveda, seveda, da, bolje je, precej bolje kot prej ...«

Nato se je začela igra. Na sporedu je bil bingo, ki ga, kot so mi pojasnile gospe iz Rdečega križa, stanovalci doma želijo vedno znova igrati, verjetno deloma zaradi nagrad, dejansko pa predvsem zaradi druženja in doživetja. Tokrat smo imeli s sabo torbice s kozmetičnimi pripomočki za ženske in brivsko peno ter dezodorant za moške. Vsi udeleženci – bilo jih je približno ducat – so dobili papirje s številkami, kroglice pa smo iz kartonastega kozarčka vlekli zastopniki Rdečega križa, vključno z mano in kolegico Peternel, ki sva se jim pridružila kot prostovoljca, in glasno vpili: »Petindvajset ... Osemintrideset ... Devetinšestdeset ... Sedem ...« Vmes smo postregli še sok, kar je nekatere razveselilo, in so dvigali roko, da bi ga pili še oni, druge pa je prekinjanje igre zmotilo. »In ravno zdaj so vsi žejni,« je jezno pripomnila ženica, ki je prej pozorno motrila kroglice s številkami, ki sem jih vlekel iz kozarca in jih polagal na ploščico z luknjami. Premor je ni posebej navdušil.

Ko smo odigrali pet iger in podelili nagrade, smo začeli pospravljati prigrizke, pijačo, kroglice in druge pripomočke, ki smo jih prinesli s sabo. »Kdaj spet pridete,« me je vprašala sivolasa ženska,

ob kateri sem stal med igro, ko je žreb vodil nekdo drug, in ji s prstom kazal, kam naj položi številke. Slabo je namreč slišala, zato ni mogla vedeti, katera kroglica je bila izžrebana. »Kmalu,« sem rekel in se spodbudno nasmehnil. Prijela me je za roko in jo dolgo držala in kimala. »Pa hvala za pomoč,« je rekla in mi močnejše stisnila dlan. »Zelo ste prijazni, da ste mi pomagali osvojiti nagrado.« Znova sem pokimal in ji pojasnil, da je bila to pač sreča, zato se mi ni treba zahvaljevati. Navihano se je nasmehnila in spet pokimala, pri čemer me je še vedno držala za roko. Imel sem občutek, da je ne želi spustiti.

Zabojnik kot metafora

Po vrnitvi iz Petrinje mi ni dala miru misel, da smo mnogi, ki živimo v »novi normalnosti«, tudi izolirani v drugačnih »zabojnikih«, ki jim Eli Pariser (2011) pravi »filtrirni mehurčki«. V njih gledamo predvsem sebe in vidimo lastne probleme, pozabljamo pa na ljudi, ki so onkraj mentalne pregrade, namenjene »filtriranju« informacij. Vse bolj se je ob teh premislekih začela sestavljati slika obstoja, ki ni le *življenje v zabojnikih*, temveč *zabojniško življenje*. Zabojnik je morda kar osrednja metafora sedanjega sveta. V zabojniku pridejo do nas stvari, ki jih uporabljamo in jemo. V zabojnik zmečemo stvari, ko odslužijo namenu, v njem pa končajo tudi ostanki hrane, ki je ne pojemo. V zabojnik pospravijo ljudi, ki so se znašli v stiski in nimajo strehe nad glavo po potresu ali drugi naravni nesreči. V njem najdejo zavetje gradbeni delavci, ki pridejo iz tujine in pomagajo urejati infrastrukturo po katastrofi. Vanj se – kot v primeru mariborske Pekarne – med prenovo, ki se lahko zavleče v nedogled, preseli uprava mladinskega središča; v njem najde prostor univerza, če ji zmanjka prostora za zaposlene in študente, kar se je zgodilo v primeru Univerze sv. Cirila in Metoda v Skopju. Zabojniki pa niso samo srhljiva bivališča, v katerih dobijo ljudje zavetje v krizi. So tudi objekti poželjenja, posebej ko se preimenujejo v »mobilne hišice«,

v katerih družina med dopustom uživa v bližini morja. V Katarju so iz zaboynikov zgradili celo veličasten nogometni stadion, na katerem je leta 2022 potekalo svetovno prvenstvo; osrednja zamisel pri postavitvi tega objekta, ki so mu rekli Stadion 974, pa je bila, da ga bodo po dogodku razstavili, zaboynike pa porabili za druge začasne konstrukcije in gradnje. Številka 974 pri imenu velikanskega objekta ni bila naključna, saj so zanj uporabili toliko zaboynikov, hkrati pa je to mednarodna telefonska številka Katarja. Zaboynik je bil torej osrednja, a morda spregledana metafora dogodka, ki ga je spremljala milijarda in pol ljudi po svetu.

Nekakšni zaboyniki pa so, navsezadnje, tudi vsakdanja bivališča, torej stanovanja in hiše, ki postajajo vse bolj standardizirane, ponotene, v njih pa so ljudje pogosto omejeni in osamljeni, četudi so dejansko drug ob drugem. V stanovanjih v blokkih in stolpnih iz armiranega betona lahko poslušajo, kako se sosedi prepirajo in ljubijo, po vsej stavbi pa doni, ko kdo obnavlja stanovanje in vrta v stene z vrtalnim strojem. Navedek z začetka tega poglavja, da lahko znoriš, če še nisi nor, velja pogosto tudi za večstanovjske objekte. Zanje je sicer konstitutivna zamisel, da so ljudje lahko drug drugemu tudi fizično blizu, a ostajajo pri tem izolirani in anonimni ali pa – podobno kakor je o tem razglabljal že Karl Marx – odtujeni od skupnosti in dela, ki »deli celo individuum sam in ga spreminja v avtomatični mehanizem kakega delnega opravila« (Marx 1961: 410). Takšna individualizacija po Marxovem mnenju ne pripelje le do posameznikovega »zaničanja sebe« (prav tam), temveč tudi do splošne alienacije – podobno kakor bi bili vsi zaprti v zaboynikih, zaradi katerih bi bili videti tujci celo tisti, ki so nam fizično blizu (prim. Krašovec 2021 s podobno razpravo o odtujenosti od dela in obstoja in tudi o »tujosti kapitala« v času novih tehnoloških rešitev).

Kdo ve: morda s tega vidika zaboyniki napovedujejo tudi prihodnost. Morda v času poznega kapitalizma, ki se preveša v digitalni fevdalizem, takšna bivališča predstavljajo idealne enote za življenje in delo, ki lahko v celoti poteka v zaboyniku. Z zaboyniki, kot rečeno,

pridejo do ljudi stvari in hrana, v zabojnike potem stresejo smeti, v zabojniku, ki se mu reče krsta, pa ta svet tudi zapustijo.

Tudi zaradi tega postaja življenje vse bolj zabojniško – in posledično izolirano.

Izolirani v glavi

Je zabojnik tudi naša glava? Smo v njej ujeti in omejeni s svojimi mislimi? Ali pa je glava dejansko zadnje zatočišče svobode, ki ga še imamo v nadzorovani družbi in času krizolacije? O teh orwellovskih temah sem razmišljal, ko sem si – več kot dve leti po tistem, ko sva se dejansko pogovarjala – ponovno ogledal pogovor z Blažem, ki je bil v času najinega srečanja star približno 40 let.

Tudi ta posnetek se ob ponovnem ogledu zdi kot nekakšna časovna kapsula, ki omogoči pogled v medčasje pandemije. Na njem sva vsak v svojem kvadratu, po kakršnih se razkazujemo in ogledujemo z Zoomom in drugimi pripomočki. Pogled v preteklost spremlja začudenje, kako je bil moj sogovornik za pogovor skrbno urejen, sam pa sem bil – vsaj navidez – povsem nepripravljen in preveč domačen pred še vedno nastlano shrambo. On vzravnano, a tudi nekoliko ležerno in povsem sproščeno sedi v zelenem naslonjaču, sam pa skrotovičeno v razvlečeni majici ždim za kuhinjsko mizo, ki je kot kraj za manj formalne »brezstične« sestanke s prijatelji občasno spremenila funkcijo in postala prostor za službene opravke. Že ob teh podobah se mi za hip zazdi, da vidim v njegovo preteklost in da pogledujem v njegovo zasebnost, on pa hkrati seveda v mojo. Še več: občutek imam, da zre v mojo glavo, jaz pa v njegovo.

Ko mu predstavim temo raziskave in se začneva pogovarjati o liminalnosti krize in njenem pomenu za posameznika in družbo, mi najprej pojasni, zakaj ne verjame, da vstopamo iz enega sistema v drugega: dogaja se, kar bi se zgodilo tudi brez krize, a morda je le dinamika sprememb nekoliko hitrejša. Pove mi še, da ne verjame v

prihod novega sistema, kvečjemu v transformacijo starega, in doda, da na družbeni ravni zagotovo ni korenitih sprememb in jih tudi ne pričakuje. Morda se spreminjajo kvečjemu ekonomski modeli, in sicer zaradi trgovanja s podatki, a na vsakdanjik to ne bo koreniteje vplivalo. Zazre se še vase in pojasni, da smo na subjektivni ravni pospešili dolgotrajen proces, kako se definiramo ali redefiniramo; včasih dobi občutek, kakor da je tudi sam v »permanentnem stanju pogajanja, kdo sem, kaj sem«.

V tistem trenutku se med pogovorom zgodi nekaj nepričakovane: pogovor prekine zvonec pri vratih. Sogovornika prosim, naj zadrži misel, dokler se ne vrnem, nato pa vstanem in oddrvim stran. Namesto moje podobe ostane na zaslonu prazno ozadje, od daleč pa se na posnetku iz daljave slišijo zvoki ropota in pogovora, pri čemer se besed ne da razbrati. Sogovornik tačas gleda skozi okno in vzame nekaj v roke. Njegov prejšnji izraz na obrazu je drugačen, kakor je bil: videti je zamišljen in hkrati nekako brezizrazen. Nasmeška, ki je spremljal začetek najine povezave, ni več. Videti je kot človek, ki čaka pred zdravstveno ordinacijo ali na postaji mestnega prometa in v tistem hipu spominja na »moža brez posebnosti« (Musil 1962/1963). Njegov prejšnji izraz na obrazu se vrne v hipu, ko se znova pojavim na zaslonu, sedem na stol in povem, da je snažilka, ki čisti hodnik, potrebovala vodo, zaradi česar sem moral prekiniti debato ... Vrnem se k pogovoru in začnem razlagati o življenju v zaprtih prostorih in pred zasloni, on pa mi odgovarja: »Če gledamo s stališča delovnih navad, se je to, kar se je dogajalo prej, še okrepilo, samo princip se je spremenil. Delamo več kot prej in na drugačen način. Če pa gledamo svet kot javno-zasebni prostor, ga odpiramo bolj kot v preteklosti.«

Pogovor se nato usmeri še na vidnost v krizi in odkrivanje zadnjih oaz zasebnosti. Kot pravi, smo v obdobju, ko smo se sicer po zaslonih kazali več kot v preteklosti, imeli možnost redefiniranja socialnih vezi, lahko pa smo tudi »očistili sezname socialnih stikov« in »prečistiti svoje mreže«. Ob tem doda, da je imel tudi sam naposled možnost premisliti, kdo v njegovi okolici je zanj pomemben in kdo ni.

Penina v mehurčku

Šele po tem daljšem uvodnem pogovoru Blaž preide k bolj osebnim temam in razkrije, zakaj in kako je obtičal doma, in sicer v najetem stanovanju v Ljubljani, ki meri približno 35 m². Pred časom je končal z delom v neki službi, zaradi česar mu je po pogodbi pripadlo še nekaj plač. Ko so se delovne obveznosti vsaj začasno iztekle, se je prvič po dolгих letih zavedel, da ima končno čas, da kaj prebere, se v miru usede in se ukvarja sam s sabo. Pandemija ga je na začetku leta 2020 pripeljala do tega, da je se je spet »postavil na tla« in temeljito premislil o delovnem okolju v nekdanji službi, ki je postajalo »izrazito toksično«, zaradi česar se mu je pogosto zdelo, da se je »odcepil od sebe« in postal človek, ki ga sam ni več poznal. Po odklopu od zastrupljenosti vsakdanjika se mu je v nekem trenutku primerilo, da ni mogel več dvigniti telefona niti videti ljudi; poglobljanje vase in razmišljanje o lastni preteklosti in prihodnosti je bilo nadvse naporno. Podobno kot drugi sogovorniki, predstavljeni v prejšnjih poglavjih, je preživel skoraj popolnoma izoliran od ljudi dva meseca. V tem času niti po telefonu ni mogel govoriti z nikomer, z izjemo najnujnejšega, npr. pogovora s starši, enkrat tedensko pa ga je prišla pogledat soseda.

Izkušnje, pridobljene med osebno in splošno krizo, so zanj dolgo trajno pozitivne, a »notranji proces«, kot pravi predelovanju premislekov v izolaciji, nikakor ni bil prijeten. Veliko se je namreč spraševal, kdo in kaj sploh je. Takrat se mu je zgodila »samost«, pri čemer se zateče k izrazu pesnice Svetlane Makarovič, uporabljen v naslovu zbirke balad in tudi ene od srhljivih pesmi, ki jo sklenejo verzi: »[L]una se mi pomlajuje, / pomlajuje, postaruje, / in je luč in je tema, / svet je grob in zibelka« (Makarovič 2002). Pesnica je s tem sklepom verjetno skušala poudariti ambivalentnost samosti in povedati nekaj podobnega kot Blaž, namreč da izolacija ni zgolj negativna izkušnja – metaforično torej »tema«, temveč tudi pozitivna – v pesničinem izrazju »luč«. V samoti doma in med socialno

izolacijo je znova »našel sebe«, hkrati pa je pomanjkanje socialnih stikov sprožilo dolgotrajne procese, ki so vplivali na predelovanje preteklosti in na odločitve o prihodnosti. Po dveh mesecih skrajne osame, ki je bila deloma prisilna, deloma pa tudi namerna, je izkoristil okoliščine za poglobljeno samopremišljevanje. Šele v samoti, ki je prej ni mogel užiti, je lahko začel predelovati izkušnje iz mladosti in ugotavljati, kaj si želi tako zasebno kot v karieri.

Po skoraj letu dni samospraševanja, predelovanja misli in spominov se je odločil za psihoterapijo, da bi ugotovil, kaj se mu »dogaja v glavi«. A brez začetne osamitve zaradi krize, ki je bila z njegovega vidika tako družbena kot individualna, se tudi nadaljevanje v psihoterapiji verjetno ne bi zgodilo. »Ko si enkrat v sistemu, ki te postopoma srka,« mi pripoveduje njegova podoba na zaslonu in se zraven zamišljeno nasmehne, »sploh ne opaziš, kaj je narobe, ob ostrem rezu pa prej opaziš, kaj se dogaja s tabo.« Ob tem opisu krize omeni, da ni bil edini, ki se mu je takšna sprememba zgodila prav med pandemijo. Spoznal je še druge posameznike in pare, ki so se med krizo poglobili vase in spremenili svoj način življenja. Neki par je tedaj spočel otroka in se v tistem kritičnem obdobju podal v »transformacijo razmerja«, kot temu pravi sogovornik. Podobno je neka njegova znanka iz sosednjega bloka med krizo ugotovila, da se odlično počuti v času brez »polpredpisanih vzorcev«, torej v času, ko je imela bistveno več svobode kot v preteklosti.

Med krizo so se spletla tudi nova prijateljstva in povezave. Blaž se je tako priključil nekemu »mehurčku«, ki so ga pomagali oblikovati trije moški, ki živijo v poliamorni skupnosti. V času pandemije so ga povabili na obisk, potem pa so se srečevali vsako soboto. Prišli so še drugi, običajno jih je bilo od osem do deset. »Tam se je kuhalo in peklo, veliko penine smo spili. Morali bi imeti generalnega sponzorja penečega vina, saj smo ga točili v potokih! No, in to je druga skrajnost osame, ki smo jo kompenzirali z intenzivnimi dogodki,« je Blaž opisal, kako se je začel znova povezovati s svetom, in to v mehurčkih, kar je bil med pandemijo priljubljen izraz za manjše

socialne formacije, v katerih naj bi se družili isti ljudje in tako omejili prenos virusa zunaj lastnega okolja in skupnosti.

Blaž pa ni le ljubitelj penine, temveč tudi velik ljubitelj teka. Zato mu je v medčasu pandemije veliko pomenilo, da je v bližini stanovanja, kjer je obtičal v osami, tekaška steza. Med popolnimi zaprtji, ko je bilo druženje prepovedano, je tako pogosto tekel ob reki, kjer je speljana makadamska pot. Tako je ohranjal stik z naravo, »čeprav je tam mrgolelo Ljubljancanov«. Vsaj v tem času, torej med tekom, je stopil iz stanovanja.

Med in po zdravstveni krizi, ko je obiskoval tudi psihoterapevta, se mu je zgodila še ena telesna kriza. Poškodoval si je gleženj, a ni šel k zdravniku, približno dva meseca je hodil z berglami, zaradi česar se je manj gibal in posledično začel pridobivati kilograme, kar ga je začelo motiti. Po približno dveh mesecih je jeseni leta 2020 sklenil, da se mora vrniti v prejšnjo formo. Ker zunaj po mrzlem ne mara teči, športni objekti in telovadnice pa so bili večinoma zaprti, je najprej začel delati vaje doma, ko pa so se fitnesi znova odprli, se je vrnil tja in sprva pretežno tekel po »tekočem traku«, pripravi, pri kateri se med tekom vrti samo trak, tekač pa kljub teku dejansko ostane na mestu. Nato je presenetil samega sebe in med drugimi obiskovalci in obiskovalkami začel delati še vaje, čeprav mu je bilo v preteklosti nerodno, saj so tam še drugi moški, ki so »videti kot Adonisi« in »gledajo predvsem sebe v ogledalu«. Tudi do tega premika je prišlo, ker je imel končno čas, da se ukvarja s sabo in se posveti svojemu telesu. Zadrego je tako uspešno premagal in spoznal drobec več sebe ter spremenil navade, prepričanja.

Skrivnosti v globinah samote

Blaž se nato v svoji pripovedi vrne nazaj v čas in pojasni, da je na psihoterapijo hodil že pred leti, ko je bil globoko v depresiji. Nato ga je kolega, po poklicu zdravnik, na pol »prisilil«, da je začel jemati antidepressive, a je predlog zavrnil, saj ni želel »vse življenje jemati

tablet« in se je raje odločil za psihoterapijo. Čez čas je tudi s tem prenehal, a je v samoti znova začutil, da mu ta srečanja dejansko koristijo. »Zgodila pa se je ena stvar v tem času, namreč da sem se zapletel z nekim moškim,« mi pove in napravi premor, nakar v pojasnilo doda, da je gej. Ob priznanju me nekoliko zaskrbljeno pogleda in vpraša, ali imam s tem težave, pri čemer odločno odkimam. Ta poskus zveze, ki se je očitno precej klavrno končal, je bil hkraten z njegovimi notranjimi procesi in je bil sprožilec, da je spet začel obiskovati psihoterapevta. Takrat se je začel spraševati, zakaj in kako je postal človek, ki se umakne v samoto in skriva pred sabo.

Po razkritju o spolni identiteti se napetost v pogovoru razel-ektri – ali pa se mi tako vsaj zdi. Teme postanejo poglobljenejše in osebnejše. Blaž mi zaupa še, da je njegova družina disfunkcionalna, saj v njej niso poznali koncepta zasebnosti. Predvsem mati ga je strogo nadzorovala in veljalo je pravilo, da »moraš biti vedno priden, delati tisto, kar ti nekdo reče«. Družinsko življenje je bilo zato nenehno »tekmovanje«, kakšna bo družina videti navzven. »Jaz sem bil idealen sin, vedno odličen, podobno njena hči, torej moja sestra. Vedno smo bili najboljša hiša z najboljšo kuharico,« opiše doživljanje iz mladosti. Ustvarjanje videza idealnosti je bilo po njegovem mnenju pomembno, da je bilo ustrezno nenapisanim družbenim standardom, hkrati pa je zaradi tega prišlo pri njem do raznih oblik psihološke zlorabe in pritiskov, ki pa jih ni čutil le doma. Ko je bil v drugem razredu osnovne šole, so že klicali mamo na zagovor k učiteljem. Pojasnili so ji, da je »bolnik« in da ga »vleče na drugo stran«, očitno z mnenjem, da ga je treba »pozdraviti« in mu pomagati pri oblikovanju spolne identitete.

Zaradi mladostniških izkušenj, ki so ga očitno globoko zaznamovale, se je zaprl vase in začel »ostajati z delom identitete v svoji glavi«; tudi v poznejših izbruhih depresije je videl učinek dolgoletnega potiskanja intimnega življenja v lastne globine. Pojasni mi, da se je v drugi fazi psihoterapije, ki se ji je spet predal med pandemijo, še pogosteje spoprijel s strahovi iz preteklosti, ki so vplivali na

njegovo sedanjost, vključno z razmerji, ki jih skušal navezati. Ker v sedanjih partnerstvih išče vzorce iz mladosti, ima pogosto težave. Meni pa, da pri tem ni osamljen. Zaradi izkušenj, podobnih njegovi, je v gejevski in lezbični skupnosti zelo veliko avtodestruktivnosti, drog, alkohola in drugih odzivov na zanikanje lastne identitete in potiskanje resnice v globine glave.

Preden končava pogovor, ga vprašam še, česa ga je najbolj strah. Odgovori mi, da gotovo ne bolezní, kakršna je covid-19, saj se je zoper virus tudi cepil. Bolj ga skrbi, kaj bi se utegnilo z njim in svetom zgoditi, če spet pride do krize, saj se je že med pandemijo, med katero poteka najin pogovor, predvidljivost časa in prostora ter delovnih rutin povsem raztreščila. Že pred časom bi moral iti na delo v Bruselj, a se zaradi spleta okoliščin to ni zgodilo. Strah ga je še, kaj se bo v njegovi glavi še dogajalo in našlo. »Če so kje bogovi, bi jim rad sporočil, da so res imeli smisel za sadizem, ki so ga vsadili v stvarstvo, in ta se kaže v PTSD-ju [potravmatska stresna motnja, op. a.] in podobnih zgodbah. A ko si toliko časa v tem procesu, te ni več strah avtodestrukcije, saj se moraš izprašati temeljne stvari: kdo si, kaj si ...«

Pripomočki za brskanje po glavi

Z Blažem sva se od blizu in v živo videla skoraj tri leta po najinem pogovoru na daljavo. Nekaj dni prej me je poklical in mi pojasnil, da bi mi rad povedal nekaj pomembnega, kar bi moralo pisati v knjigi. Ko sva se nato sestala v kavarni v mestnem središču, sem ga začudeno opazoval, medtem ko je pri natararici naročal tortico in kavo. Njegove dvodimenzionalne podobe sem se nagledal med analizo zvočnega in vizualnega posnetka, v treh dimenzijah pa se mi je zdel nekam čuden, prav nič domač. Hkrati sem vedel, da je pred mano končno njegov »pravi jaz« in ne več zgolj »digitalni dvojnik«; takrat je ves čas ponavljal iste besede na posnetku, ki sem ga ob zapisovanju pripovedi večkrat prevrtel.

In kaj mi je želel tako nujno sporočiti? Pojasnil mi je, da je preobrazba, ki se je pri njem začela v času, ko sva govorila na daljavo, trajala nekaj let. V tem času se je bolj posvetil »stikom s sabo« in prenehal opravljati številne funkcije ter celo prekinil obremenjujoče intimno razmerje. Postal je bolj sam, a ne osamljen. S postavljanjem mej in omejevanjem razmerij pa se je bistveno izboljšala kvaliteta njegovega življenja. Zaupal mi je, je nastal »bolj umirjen človek«, ki se pogosteje umakne vase. »To pa ne pomeni, da želim biti sam,« je dejal z nasmeškom na ustih, medtem ko je na vilice nalagal grizljaj sadne torte. »Spremenile so se mi le potrebe. Še vedno potrebujem stik, še vedno gojim razmerja. Če napravim primerjavo, sem nekoč jedel v menzi, zdaj pa obedujem v restavraciji z Michelinovo zvezdico.« Bolj kot množico je začel ceniti kakovost razmerij, tako partnerskih kot prijateljskih, vanje pa skuša vstopiti na poglobljenejši način – in v njih vztrajati.

Blaž je v samoti očitno uspel poiskati – ali pa vsaj začel iskati – bistvene odgovore, ki so mu premagali prebroditi tako lastno kot splošno krizo. Pa bi to lahko izvedel preprosteje? Bi lahko prodril v globine premišljanja s tehnološkimi pripomočki in z njihovo pomočjo morda spremenil miselne vzorce? Zamisel zveni kot znanstvena fantastika najbolj distopične vrste, vendar se podjetje Neuralink v lasti Elona Muska ukvarja prav s tem – povezati človeka z napravo in nadgraditi njegove misli, spomine. Podobna zamisel je v ozadju izdelka, ki ga je s finančno podporo Neuralinka leta 2023 javnosti predstavilo zagonsko podjetje Prophetic. V podjetju so izdelali poseben trak, pravijo mu Halo, s čimer namigujejo na svetniški sij. Pripomoček, nameščen na glavo, naj bi stabiliziral in spodbujal lucidne sanje in ponudil »odgovore na največja vprašanja življenja« (Prophetic 2023). Avtorji izdelka zagotavljajo, da bodo ljudem s tem trakom postopno pomagali do odgovorov na bistvena bivanjska in metafizična vprašanja, npr., kaj je zavest in kaj resničnost. S trakom na glavi naj bi bil uporabnik sposoben reševati najrazličnejša vprašanja, in to kar v spanju, ali pa izkoristiti »neuporabne« ure spanca za

zabavo in celo delo. S takšnimi pripomočki bi bilo zlahka razrešiti zapletena vprašanja o posameznikovi zavesti in celo smislu obstoja, s katerimi so se doslej ukvarjali psihoanalitiki in psihoterapevti, filozofi, kognitivni psihologi in drugi strokovnjaki. Ure ždenja v samoti, ko človek sam brska po labirintih spominov in misli, pa bi morda bile nepotrebne.

Ob rešitvah, ki so načeloma namenjene sproščanju, zabavi in reševanju problemov s pozornostjo, se hitro pokaže še nasprotni pol, ki je pri traku Halo povezan s pravico do zasebnosti, intimnosti in samote – pa tudi do odklopa med spanjem. Direktor podjetja Netflix, ki ponuja pretočne storitve za ogled filmov in serij, je že leta 2017 izjavil, da njihova najpomembnejša konkurenca ni HBO, temveč človekov spanec. »Samo pomislite: ko gledate Netflixovo serijo in postanete zasvojeni z njo, ostanete budni pozno v noč. Mi tekmujeemo s spanjem na robu. In to je lahko zelo velik nabor časa« (Hern 2017).⁴²

V času »nadzornega kapitalizma« (Zuboff 2019), ki se spreminja v »tehnofeudalizem« (Varoufakis 2021, 2023; prim. Dean 2022) ostaja glava očitno zadnja neosvojena utrdba zasebnosti, zadnji ločen prostor identitete, kamor lahko delno in posredno že posežejo s podatki o tem, kaj ljudje gledajo, všečkajo, kje hodijo, s kom se družijo ... A neposrednega dostopa do misli doslej podjetja še niso imela, čeprav Facebook že leta poizveduje, o čem ljudje razmišljajo.⁴³ Zaradi tega bi bilo dobro prav to zadnjo utrdbo skrbneje in trdneje zavarovati in odločneje braniti. Sicer bodo tudi pogovori, kakršnega sva imela z Blažem, precej nepomembni, antropologija kot veda o človeku pa bo tudi izgubila smisel, če bodo vlogo »etnografa«, ki brska po tujih spominih in mislih, prevzele »nosljive naprave« (angl. *wearable*

⁴² V knjigi 24/7 to temo obravnava Jonathan Crary (2023) in pojasnjuje, da v času nenehnega dela brez premora in omejitev celo spanje ni več razumljeno kot nekaj nujnega, med drugim seveda zato, ker iz spanca ni mogoče izvleči ničesar vrednega in smiselnega. Ker je z vidika poznega kapitalizma spanje potrata časa in predvsem denarja, bi ga bilo po mnenju lastnikov kapitala smiselno »monetizirati« s pripomočki, kakršen je Halo.

⁴³ To vprašanje je zapisano v okencu, po katerem uporabniki objavljajo svoje komentarje.

devices) – podobno kot je pogled v družbeni in individualni um že zdavnaj prevzel brskalnik Google, ki ne brska samo po spletu, temveč tudi po uporabnikovi glavi (Podjed 2019: 45–66).

Digitalni samomor

Ujetnik lastnih misli sem postal tudi sam, in sicer na Twitterju, ki se mu od leta 2023 reče X. Na tem spletnem omrežju sem profil ustvaril leta 2007 in nato na njem pustil nekaj poskusnih zapisov, na katere ni bilo odziva, potem pa je profil nekaj let miroval. Kdaj pa kdaj sem ga skušal obuditi s kakšnim zapisom, a brez posebnega učinka, dokler leta 2020 ni prišlo do preloma. Takrat sem začel več objavljati in posledično prejemati več odzivov na svoje zapise. Ker sem ugotovil, da postajajo vse odmevnejši, torej brani in deljeni, sem objavljaval več – in prejel še več odzivov in sledilcev. Hkrati sem sprti in brez poglobljene kvalitativne analize, kakršno sva s kolegico Ajdo Pretnar Žagar izvedla na instagramskem profilu nekdanjega slovenskega predsednika Boruta Pahorja (Podjed in Pretnar 2018; Podjed 2019: 81–88), spoznaval, katere objave postanejo najprivlačnejše, najzanimivejše, največkrat deljene, najbolj zaželeno. To navadno niso bili spravljivi in blagi zapisi, temveč tisti ostrejši in udarnejši, cinični in pikri. Ker sem ob takih objavah požel največ »digitalnega aplavza« v obliki delitev in všečkov, sem z objavljanjem privlačnih zapisov nadaljeval in hkrati ugotavljal, da ni bistvo le v kakovosti, temveč tudi v količini. Več zapisov je prineslo več komentarjev, na katere sem skušal sprti odgovarjati, zavračati tiste, ki so nasprotovali mojim trditvam, in podpreti svoje zagovornike.

Po dveh letih in pol intenzivnega objavljanja me je Twitter vse bolj privlačil in hkrati odbijal. Vse več nadležnih komentatorjev, ki so vznemirjali moj vsakdanjik z žaljivkami in zajedljivimi opazkami, sem odstranil iz svojega »filtrirnega mehurčka« (Pariser 2011), in

sicer tako, da sem jih bodisi utišal, torej uporabil možnost *mute*, zaradi katere nisem več videl, kaj drugi pišejo o meni, ali pa sem jih blokiral, s čimer sem dosegel, da tudi oni niso več videli, kaj objavljam, sam pa prav tako nisem več spremljal njihovih objav.

Prihod novega kralja

Sredi leta 2022 so se na Twitterju začele goditi lastniške spremembe. Aprila je prevzem tega omrežja napovedal eden najbogatejših Zemljanov, Elon Musk. Med tviteraši je ob tem zavrvelo, še bolj pa oktobra, ko se je napoved uresničila. Za 44 milijard dolarjev je takrat kupil omrežje s približno 400 milijoni »dušami«, od katerih so bile mnoge – če si sposodim naslov Gogoljevega romana – »mrtve duše«, torej lažni profili in t. i. *boti*, tj. uporabniški profili, za katerimi niso bili dejanski ljudje, temveč so jih upravljali programi. Takrat je postalo jasno, kolikšna je dejansko vrednost uporabnice ali uporabnika omrežja: približno sto evrov. Za toliko denarja je namreč magnat kupil lastno kraljestvo in se prelevil v »kralja našega digitalnega sveta«, kakor sem to komentiral v prispevku, ki ga je v času Muskovega prevzema objavil časnik *Delo* (Burger 2022). Pri tem sem imel v mislih razpravo Yanisa Varoufakisa (2021, 2023) o »tehnofevdalizmu«, v kateri je pojasnil, da dobijo v neofevdalni ekonomiji – za razloček od kapitalizma – vso moč majhne, a izjemno vplivne elite, ki v celoti obvladujejo in nadzirajo tržišča. Varoufakis ob analizi delovanja spletnih gigantov, kot so Meta, Amazon in Google, ugotavlja, da bodo v prihodnje digitalna »prizorišča«, ki jih ustvarjajo te elite, še bolj kot doslej skrbela za potrebe in želje posameznikov in skupin izbrancev. Zato to dejansko ne bodo več niti približno (neo)liberalni in prostotrgovinski trgi, temveč prej fevdalni trgi, na katerih bo veljal strog izvršni nadzor nad vsemi dejavnostmi in transakcijami (Podjed 2022a). Varoufakis je v enem od svojih prispevkov prehod iz enega v drug sistem ubesedil takole:

Tako se kapitalizem torej končuje: ne z revolucionarnim pokom, temveč prej z evolucijskim cviljenjem. Sam je postopoma in prikrito spodrival fevdalni sistem, dokler niso bili nekega dne družbeni odnosi dokončno tržno zasnovani, fevdalizem pa odstranjen. Podobno zdaj kapitalizem razpada zaradi novega ekonomskega sistema: tehnofeudalizma. (Varoufakis 2021)

Muskov prevzem Twitterja je bil jasen znak, da je novi družbeno-ekonomski sistem dejansko na obzorju – ali pa je že nastopil, in to brez poka. En človek je namreč skoraj čez noč zavladal celotnemu digitalnemu »kraljestvu«, torej spletnemu družbenemu omrežju, in prevzel odločanje o tem, kako bo skupnost sobivala. Omislil si je celo preimenovanje celotnega digitalnega sveta iz Twitter v X, kar se je zgodilo julija 2023, in sočasno spremembo tipične barvne sheme, ki je namesto modro-bele postala črno-bela, znak čivka-jočega ptička pa je izrinila črka X. Musk je na omrežju uresničil tudi številne spremembe, ki so skladnejše z njegovim vrednostnim sistemom, slogom razmišljanja in upravljanja podjetij ter nasploh načinom življenja in vladanja (več o tem v Isaacson 2023). Poudarjati je začel npr. pomen »svobode govora«, zaradi nje pa je ponovno omogočil profile posameznic in posameznikov, ki jih je Twitter v preteklosti blokiral, vključno s kontroverznim rapperjem Kanyejem Westom, ki je leta 2021 tudi uradno postal znan pod imenom Ye, in nekdanjim ameriškim predsednikom Donaldom Trumpom, čigar objave je onemogočilo hujskanje protestnikov pred ameriškim Kapitolom januarja 2021. Pred »obuditvijo« Trumpovega profila je Musk na svojem profilu na Twitterju objavil anketo in v njej vprašal občestvo, ali bi nekdanjemu ameriškemu predsedniku morali dati še eno možnost. Pokazalo se je, da je večina, natančneje 51,8 % od približno 15 milijonov tistih, ki so glasovali, zamisel podprla in Elon Musk je tvitnil: »Ljudstvo je spregovorilo. Trump bo spet dobil položaj.« Ob tem je dopisal še latinski rek: »Vox Populi, Vox

Dei.«⁴⁴ Ob tem ne gre brez skoraj retoričnega vprašanja, kdo je v primeru nekdanjega Twitterja, sedanjega omrežja X, dejansko bog? Je božjo vlogo v spletni obliki kvazi-demokracije prevzelo ljudstvo, ki lahko obuja celo »mrtve duše«, ali pa se je v božjo vlogo postavil lastnik omrežja, torej Elon Musk? Po dejanjih, ki so sledila, bi lahko sklepali, da je drugi odgovor pravilnejši. Musk, ki se je v preteklosti razglašal za »absolutista svobode govora«, je decembra 2022 s svojega omrežja odstranil profil raperja Kanyeja Westa, in to zaradi niza antisemitskih objav in izjav. Westov profil so na Twitterju sicer blokirali že oktobra 2022, nakar so mu spet omogočili objavljanje. Dokončno usodna je bila objava Davidove zvezde, torej simbola judovstva, ki se na podobi prepleta z nacistično svastiko. Kanye West je bil takrat izbrisan. Osem mesecev pozneje se je raper z novim imenom Ye na omrežju s prav tako novim imenom X znova »inkarniral«, pri čemer pa o njegovem digitalnem obstoju ni več odločalo »ljudstvo«, torej *populus*, temveč je imel prvo in zadnjo besedo kar *Deus* sam – Elon Musk v vlogi boga in rabsodnika.

Epistemski mehurčki

Prihod novega »kralja« je gotovo prispeval k temu, da sem začel razmišljati o ukinitvi svojega profila na Twitterju. Motilo me je tudi nenehno nadlegovanje in zbadanje tistih, s katerimi se očitno na omrežju nisem ujel ne ideološko ne idejno. A to dvojje ni bil zadosten razlog za izbris in samoukinitve. Bistveno bolj me je motilo, kar je ostajalo skrito, a za širšo družbo izjemno škodljivo: delitev

⁴⁴ Ena prvih zapisanih omemb tega reka je povezana z angleškim učenjakom in teologom Alcuinom (735–804), ki je v enem svojih pisem omenil naslednje: »Nec audiendi qui solent dicere, Vox populi, vox Dei, quum tumultuositas vulgi semper insaniae proxima sit.« Po njegovem ne bi smeli poslušati tistih ljudi, ki trdijo, da je glas ljudstva božji glas, saj je bučanje množice vedno blizu norosti (Yeo 2022). Zanimivo pa je, da izraz v sodobnih kontekstih opozarja na nasprotno od izvorne misli. Po novem ena ljudstvo vedno prav, zato mu mora vladar slediti. Glas ljudstva naj bi namreč bil božji glas. – A v Muskovem primeru očitno le do takrat, ko se »bog« s tem »glasom« še strinja.

ljudi, ki bi lahko v fizičnem svetu morda shajali drug z drugim, v digitalnem pa se očitno niso mogli videti. V zapisu, ki ga je objavil časnik *Večer*, sem to ubesedil takole:

Delitev ljudi na skupine, ki bevskaajo druga na drugo kot podivjani psi skozi žičnato ograjo, ni zgolj naključje, temveč je to bistvo poslovnega modela spletnih družbenih omrežij, ki so utemeljena na tribalizaciji, torej ločevanju na naše in vaše, dobre in slabe, leve in desne. Ostati zmeren in nevtralen je na twitterju skoraj nemogoče, saj te drugi postavijo v pozicijo, iz katere se je potrebno braniti in zagovarjati lastne izjave, pa naj bodo še tako benigne. Kriv si, skratka, ker obstajaš. (Podjed 2022b)

V nadaljevanju tega komentarja sem skušal pojasniti, da so razcepljene in izolirane skupnosti, ki se oblikujejo na Twitterju, odličen primer shizmogeneze, kakor jo je v 30. letih prejšnjega stoletja definiral antropolog Gregory Bateson, ko je analiziral navade novogvinejskega ljudstva; njihove pripadnice in pripadniki so se trudili biti čim manj podobni predstavnikom iste skupine, ki so jih razumeli bodisi kot manjvredne ali kot nasprotnike. Po Batesonu (1935) lahko takšno poudarjanje razlik in lastne superiornosti tako v besedah kot dejanjih in celo načinu oblačenja pripelje do razkola v skupnosti. Razkol se je – tako je bilo vsaj videti – dogajal tudi na Twitterju, kjer so se Slovenci, ki so tam objavljali, na podlagi svojih političnih stališč in preferenc začeli preobražati v »Slevance« in »Sdesnence«, kot sem to zapisal v komentarju za *Večer*, ali pa celo v še bolj plemensko zveneče »Levuharje« in »Desnosučne« (Podjed 2022b). Dodal sem, da se »vsak s svojega brega obstreljujejo z besednimi sulicami, od katerih tu in tam katera prebode digitalno tkanino in prileti v fizični svet« (prav tam). Med vojno, ki je predvsem na besedni ravni divjala na tedanjem Twitterju, današnjem X, in seveda tudi na drugih omrežjih, se potrjuje teza socialnega psihologa Jonathana Haidta, ki je v knjigi *Pravičniški um* razložil, da nasprotnika vse pogosteje ne iščemo

več zunaj skupnosti, temveč v njej. Najhujši nasprotnik liberalnega državljana je torej tisti, ki v lastni državi zagovarja konservativne vrednote – in nasprotno. Dejstvo, da pripadamo isti idejni skupnosti, istemu narodu, tako postopno tone v pozabo. Pomembneje je, na kateri breg ideološkega spektra se postavimo (Haidt 2013).

Delitev ljudi na skupine, ki se jezijo druga na drugo in se obkldajo z žaljivkami, pa ni zgolj naključje, temveč je dejansko bistvo poslovnega modela spletnih družbenih omrežij, ki so utemeljena na tribalizaciji, pri kateri je v jedru prav shizmogeneza in pravilo, da »mi nismo oni«. Shizmogenezo, torej poglobljanje razkola med skupinami, pospešujejo algoritmi, ki v ospredje postavijo najspornejše objave, torej ostre, žaljive in sovražne. Spletno omrežje na ta način dejansko zgolj posnema in krepi »algoritme«, ki jih imamo ljudje v glavi: tudi sami namreč v poplavi sporočil najprej opazimo objave, ki so šokantne, presenetljive in seveda polne sovraštva do druge strani. Ob njih ljudje najpogosteje še sami napišejo žolčen komentar ali jih všečkajo in delijo. Tako se začarani krog vzajemnega sovraštva nadaljuje, razpoke v skupnosti se večajo, ljudje pa še bolj demonizirajo drugega in hkrati sami postajajo demoni v lastni »odmevni komori«, ki se postopno spremeni v »epistemski mehurček« (Nguyen 2020).

Poslednja kaplja čez rob

V besedilu za časnik *Večer* sem poudaril, da omenjeni trije razlogi – torej vedenje drugih, prihod novega »kralja« in shizmogeneza – morda ne bi zadoščali za izbris s tedanjega Twitterja. Bistveno in odločilno je bilo spoznanje, kako me je Twitter zaznamoval, prekrval, preoblikoval. Vse bolj sem se zavedal, da sem začel postajati oseba, ki ne tvita le po omrežju, temveč tudi v živo. Postopno sem se namreč spremenil po načelu, da »si tisto, kjer objavljaš«. ⁴⁵ Nekaj podobnega

⁴⁵ Pri tem parafraziram znani izrek, da »si tisto, kar ješ«, spotoma pa še manj znani rek, ki pravi, da »si tisto, s čimer se voziš«. Kakor sva – sledeč Timu Dantu (2004) – ugotavljala s Sašo Babič ob raziskavah navad v prometu, je avtomobil lahko glavni identitetni označevalec,

sem že prej spremljal tudi pri drugih, ki sem jih srečal na ulici ali drugem javnem mestu, in to pri vse bolj konkretnih primerih:

Prva kaplja čez rob, ki je napovedala poplavo, je bil mimobežni dogodek, ki se je zgodil pred približno mesecem dni, ko sem pred parkirno hišo čakal prijatelja, ki je v javnosti prepoznaven zaradi strokovnega dela, medijskih nastopov in tudi zaradi objav na twitterju, ki so – vsaj po moji oceni – utemeljene in spravljive, nikoli žaljive. Stal sem ob ograji ter mu od daleč pomahal v pozdrav, ko je izstopil skozi vrata ter prevzel parkirni listek. Takrat se mu je obraz nenedoma pomračil, saj je zaslišal grobo opazko neznanega možakarja, ki je prihitel mimo in mu spotoma nekaj zabrusil. Vsebina sploh ni pomembna, bistven je način, kako so bile besede izrečene. Ostro, žaljivo, brezobzirno. Oba sva potrebovala nekaj minut, da sva med sprehodom po mestu prišla k sebi. Ko se je pomiril, sem ga previdno vprašal, če se mu to redno dogaja. »Skoraj vsak dan,« je prikimal in dodal, da so očitno ljudje začeli tвитati še v živo. (Podjed 2022b)

Ob takšnih dogodkih sem bil zgrožen, kakšna družba nastaja, a še vedno se me ni čisto zares dotaknila ta »digitalna preobrazba«, ki je začela puščati sledove tudi v fizičnem svetu. Zadnja kaplja pa je bila povsem osebne narave:

Že pred časom sem namreč pri sebi opazil, da sem se zaradi tvitiranja začel preobražati po načelu, da »si tisto, kjer objavljaš«. Podobno kot ljudi zaznamuje prevozno sredstvo, jih namreč označi tudi omrežje, ki ga največ uporabljajo. Če nekdo vozi črno limuzino nemške blagovne znamke, se bo na cesti vedel drugače kot med vožnjo s kolesom. In če nekdo pretežno uporablja twitter, začne sčasoma razmišljati v »tviterščini« in kovati kratke, udarne stavke tudi v vsakdanjem življenju. (Podjed 2022b)

s katerim se vznok »zlije« v časno tvorbo, skupek ali zbir (angl. *assemblage*), ki bi mu lahko rekli »voznik-avto« (Podjed in Babič 2015; Babič in Podjed 2016).

Zaradi vse obsesivnejšega razmišljanja o naslednjem tvidu in pogledovanja, kaj se dogaja na omrežju po mojih objavah, mi je začelo tudi zmanjkovati časa zase in za druge. Vse pogosteje sem se zalotil v podobnem položaju kot Nir Eyal, ki je – kot sem omenil že v predgovoru – v knjigi *Neraztreseni* (izv. *Indistractable*) opisal, kako mu je hči, ko je bila še v vrtčevskih letih, med igro želela odgovoriti na zanjo pomembno vprašanje, on pa ji je odvrnil, naj malo počaka, saj je moral najprej odgovoriti na sporočilo, ki je prišlo v tistem hipu. Hči je odšla, sam pa je zamudil neponovljiv trenutek – biti brez motenj z osebo, ki naj bi bila v središču pozornosti (Eyal 2019).

Preglavice z izbrisom

Zase sem ugotovil, da moji pozornosti uhaja vse več pomembnih reči in ljudi ter sem sklenil ukiniti svoj profil. Najprej sem spisal omenjeni zapis za *Večer*, ki je bil nekakšen »nekrolog« ob slovesu lastnega digitalnega dvojnika, nato pa sem v sredo, 9. novembra 2022, objavil zadnji tvid, v katerem sem napovedal, da profil na Twitterju ugašam v nedeljo – in priložil še povezavo do daljšega slovesa v obliki omenjenega prispevka. Kar se je zgodilo potem, je bilo presenetljivo. Pod zadnjo objavo, ki so jo mnogi s pripisom tudi delili, so se pojavili številni komentarji, kako sem se kot »snežinka« očitno prestrašil objavljanja in vrgel puško v koruzo, namesto da bi nadaljeval z udeležbo v neskončni »igri«, kdo bo koga bolj presenetil, užalil, prizadel in zbedel z objavami in komentarji. Posebej zanimivo se mi je zdelo, da so bili najbolj vznemirjeni zaradi odhoda z omrežja tisti, ki so se prej največkrat oglasili, naj vendar izbrisem profil. Očitno jih moja navzočnost vendarle ni tako zelo motila, kakor so skušali prikazati s svojimi komentarji. Morda je bilo celo nasprotno: moja navzočnost na omrežju je osmislila njihov digitalni obstoj, s slovesom pa je njihova spletna eksistenca izgubila kanček smisla.

Naslednje, kar me je presenetilo ob slovesu od Twitterja, je bila tehnična zapletenost postopka. V primerjavi z ustvarjenjem profila,

ki je razmeroma preprosto, pa je »digitalni samomor« oziroma izbris obstoja na omrežju, precej težavnejši. Na tedanji različici namreč ni zadoščalo zgolj klikniti na možnost za ukinitve profila, s čimer bi se izbrisale vse pretekle dejavnosti, temveč je bilo treba »ročno« zbrisati vse digitalne sledi, tj. starejše objave in poobjave. Ker bi trajalo zelo dolgo, če bi to hotel izvesti »ročno«, sem skušal uporabiti programsko orodje, ki bi to storilo, a sem ugotovil, da lahko z brezplačno različico dnevno izbrišem le določeno število objav. Zato sem kupil plačljivo različico in z njo izbrisal vse stare objave.

Ko sem – vsaj domnevno – za sabo zabrisal sledi, saj nisem želel, da bi se kdaj pozneje z mojim uporabniškim imenom registriral kdo drug in potem razpolagal z mojimi objavami, sem se znašel pred novo dilemo. Po izbrisu mi je Twitter sporočil, da lahko svoj profil znova obudim, in to v omejenem času. In to sem potem dvakrat ali trikrat dejansko storil, saj sem želel preveriti, ali so izginili vsi sledovi. Postopek izbrisa se je tako iz pričakovanega enega dneva razvlekel na več tednov negotovosti, ko je moj digitalni dvojnik – skoraj kot Schrödingerjeva mačka – obstajal in živel, hkrati pa je že zapustil digitalni svet in bil mrtev; podobno kakor bi obtičal v nekakšnem purgatoriju. Biti ali ne biti – to je bilo v tem primeru vprašanje, ki je podobno morilo tudi druge uporabnice in uporabnike omrežja, ki so v tistem času množično zapuščali Twitter in pozneje X ter skušali poiskati novo zavetje, najti novo skupnost, v kateri bi se lahko združevali, družili. Biti sam, izoliran, izločen iz skupnosti, pa četudi na lastno pobudo, je postajalo vse neznosnejše tudi v digitalnem prostoru.

Digitalni eksodus

V iskanju nove skupnosti, novega digitalnega zavetja nisem bil osamljen. Novembra 2022, takoj po Muskovem uradnem prevzemu Twitterja, je ogromno ljudi začelo zapuščati to omrežje in iskati prostor drugje. Eno od zatočišč je bilo omrežje Mastodon,

ki pa je urejeno drugače kot tedanji Twitter, sedanji X. Namesto centraliziranega omrežja je Mastodon dejansko federacija različnih ločenih omrežij, ki pa so tudi ohlapno povezana, prepletena. »Omrežju omrežij« se je v kratkem času priključilo izjemno veliko ljudi. Eugen Rochko, ustvarjalec Mastodona in tedaj edini zaposleni s polnim delovnim časom, je pojasnil, da je imelo omrežje 2,5 milijona aktivnih uporabnikov mesečno na 8600 strežnikih. Med »eksodusom« se je število naglo povečevalo; v povprečju je zraslo za približno štiri tisoč prenosov aplikacije na dan, v krajšem vrhuncu prenosov pa celo 149 tisoč dnevno v sistemu Android in 235 tisoč v sistemu iOS. Ta skok se je, po Rochku, zgodil v dneh, ko je Twitter napovedal množično odpuščanje, ki je izbrisalo celotne oddelke v podjetju, vključno s tistimi za stike z javnostmi in tudi onimi, ki so se ukvarjali z moderiranjem objav in varnostjo (Lunden 2022).

Profil na Mastodonu, natančneje na federalnem »nacionalnem« podomrežju z imenom Toot.si, ki se je zdelo med »selitvijo« najprivlačnejše in najbolj obiskano, sem ustvaril 9. novembra 2022, prvi niz krajših zapisov pa sem na njem objavil 18. decembra. V njih sem komentiral predvsem lastne občutke ob vstopu v nov »omreženi prostor« (prim. Podjed 2010, kjer sem pisal o nastanku in razvoju spletnih družbenih omrežij). Prvi trije zapisi so bili tvitersko kratki, tudi nekoliko pikri in (samo)ironični, kar je bila na omrežju, ki sem ga zapustil, tudi norma. Najprej sem zapisal: »Tudi tu moram odgovoriti na vprašanje 'What's on your mind?' Še sreča, da ne sprašujejo 'What's on your head?'« Tako sem komentiral okence za vpis komentarjev na Toot.si, v katerem je zapisano vprašanje za uporabnike in uporabnice omrežja: »O čem razmišljate?« Že na moj prvi zapis je odgovorilo nekaj »prebežnikov« in me v komentarjih pozdravilo ter svetovalo, naj si nastavim jezik vmesnika na slovenščino. Kmalu zatem sem zapisal še: »Srečanje na novem omrežju malo spominja na obletnico mature: enake debate, starejše profilne slike.« S temi besedami sem hotel, tako se vsaj spominjam, pozdraviti kolege in kolege, ki so se v novo digitalno okolje preselili

s Twitterja, in jim sporočiti, da smo še vedno vrstniki, le da smo se vmes malce postarali. Tudi tokrat se je oglasil neki uporabnik, s katerim sva si nekoč dopisovala na Twitterju, in pripomnil, da sem očitno zamenjal eno drogo z drugo, ko sem se preselil na Toot.si. Odvrnil sem mu, da sem dejansko še na drugih »drogah«, vključno s Facebookom, Instagramom in LinkedInom, zato je Toot.si kvečjemu »rekreativna droga«.

Že tretji zapis, ki sem ga objavil še isti dan, pa je povzročil prvi konflikt, ki se ni zgodil med »ljudstvom«, torej med sleherniki, ki so se na Twitterju sicer pričkali o marsičem, temveč sem za zapis prejel blag opomin administratorja omrežja, torej »prvega med enakimi«, ki me je opozoril, naj ne pričakujem preveč od omrežja, na katero sem se ravno preselil. Ker se mi je vmesnik zdel okoren, sem namreč zapisal: »Mislim, ne bom se ravno pritoževal nad vmesnikom, vseeno pa me zanima, kam gremo naprej? Na IRC? Na pivo?« Na to so se najprej odzvali »sleherniki«, ki jih pripomba ni zmotila; prej so si predstavljali kakšno drugo pijačo, ob kateri bi se lahko družili. Administrator pa je umirjeno, a tudi nekoliko pokroviteljsko zapisal, da je Mastodon prostokoden projekt, in svetoval, naj v sledilniku težav (angl. *issue tracker*) preverim, ali je že kdo omenil »to nadležnost, ki tebe moti«. Če tam še nič podobnega, je svetoval, naj odprem nov *issue*, torej novo temo oziroma problem, in podrobno predstavim svoje mnenje. »To je najbolj konstruktiven način pritoževanja,« je še pripomnil na koncu. Malce sem pogoltnil, saj nisem bil vajen takšnih komentarjev administratorjev omrežja, ki sem ga zapustil. Nasprotno: komentarjev ali opozoril z administratorskega položaja sploh ni bilo. Kljub uvodnemu zdrsu pa so se prvi dnevi na novem omrežju zdeli romantični, kar sem tudi zapisal in objavil že naslednji dan, torej 19. novembra 2022. Omenil sem, da mi je všeč »romantika prenovljenih razmerij,« in dodal: »Spodbudne besede, medsebojna pomoč, prijaznost na vsakem koraku ... Podobno kot če se občasno sprta zakonca, ki sta po letih razmerja pošteno naveličana drug drugega, brez pravih pričakovanj odpravita na vikend v dvoje in ga

potem podaljšata, ker se jima začne 'dogajati'.« Prišleki, naveličani stalnih prepairov, so se zdeli izjemno spravljeni, pozitivno usmerjeni – za razloček od Twitterja, kjer so bili spori hitro na spisku. Ob tem sem pripomnil še, da se mi zdi ta »podaljšani vikend« tudi lekcija za vse »migrante«, ki lahko znova spoznamo, kako pomembna so razmerja z bližnjimi. »Naj romantika traja,« sem še pripisal na koncu in dodal tri emotikone v obliki srca.

»Romantika« pa ni trajala dolgo, a ne toliko zaradi mojih objav, temveč zaradi tujih, ki so se zdele administratorjem sporne in neprimerne, ker naj bi vsebovale preveč sprožilcev (angl. *triggers*) za ljudi s psihološkimi in fizičnimi travmami. Problematične so bile npr. slike golih teles in celo narezka na krožniku, ki bi utegnil vznemiriti ljudi s prehranskimi motnjami. Na omrežju so pojasnili, kako na ljudi delujejo sprožilci:

Bodite pozorni na ljudi, s katerimi komunicirate, saj imajo morda izkušnje, ki se korenito razlikujejo od vaših, vključno s hudimi psihološkimi ali fizičnimi travmami. Ljudje, ki so doživeli travmo in so razvili sprožilce travme, lahko ob pojavu sprožilca doživijo napad panike, zlasti če je sprožilec nepričakovan. Vsebinska opozorila za vas kot uporabnika ne pomenijo nobene večje neugodnosti, hkrati pa bodo zagotovila veliko boljše počutje posameznikom, ki bi želeli prebirati vaše objave, vendar se iz različnih razlogov težje spopadejo s temi temami. (Toot.si 2023)

Seznam sprožilcev, objavljen ob tem zapisu, je bil dolg. Med njimi so naštetih hrana, neposreden pogled, duševno zdravje, nespodobnosti (vključno z goloto, erotiko in pornografijo), samopoškodbe, nasilje, posilstvo, abilizem (tj. diskriminiranje ljudi s posebnimi potrebami in predsodki do njih), starizem (stereotipiziranje in diskriminiranje na podlagi starosti), speciesizem (diskriminiranje na podlagi vrste nekega bitja), rasizem, supremacizem, ksenofobija, seksizem, žaljenje zaradi debelosti, transfobija, homofobija, antisemitizem, holokavst,

nacizem in neonacizem, orožje, vojna, politika, aktualne in kontroverzne novice, prepovedane droge, alkohol, sarkazem, bliskajoče oziroma utripajoče podobe, nedostopna vsebina z veliko emotivnimi ali nenavadno pisavo in celo velike črke, ki v spletnih zapisih, na forumih in omrežjih označujejo vpitje (Toot.si 2023). Skratka, prepovedano oziroma sporno je bilo skoraj vse, kar je bilo na Twitterju najbolj zaželeno in najpogosteje deljeno. Zaradi strožjih pravil naj bi uporabnice in uporabniki, ki so se preselili na Mastodon oziroma podomrežje Toot.si, celo opisovali fotografije in druge podobe, ki so jih delili, da bi olajšali dostopnost slepim in slabovidnim.

Poudarjena politična in ideološka korektnost, ki naj bi spore vnaprej zgladila, je v debatah na omrežju postala pogosto problematizirana. Številne dileme med »prišleki« s Twitterja, ki so se znašli v novem družbenem in očitno tudi moralnem kontekstu, pa so bile povezane prav z vprašanjem, o čem lahko sploh še razpravljajo, če pa je skoraj vse prepovedano. Kako npr. govoriti o aktualni politiki, če pa je to sporna tema? In kako obsoditi rasizem ali seksizem, če pa tudi to sodi med sprožilce, ki se jim je treba izogniti?

Bližnja srečanja tretje vrste

Nova pravila so vodila tudi v številne »medkulturne« trke in komunikacijske zdrse, ki so spominjali na film režiserja Stevena Spielberga *Bližnja srečanja tretje vrste* (1977), v katerem se Zemljani skušajo pogovarjati s prišleki iz vesolja. Morda pa je še boljša metafora od tega filma koloniziranje neznanih kontinentov, ko je med domnevno »uglajene« in »sonaravno živčce« staroselece pridrvela truma okrutnih kolonizatorjev, ki niso poznali niti jezika niti lokalnih navad – in se jih niso bili niti pripravljene naučiti, jih sprejeti, ponotranjiti.⁴⁶ Sporov je bilo zato vsaj na začetku, ko se je eksodus s Twitterja nadaljeval, vse več, kar nekaj tednov pa je trajalo, da je

⁴⁶ O stereotipiziranju staroselecev pišeta Graeber in Wengrow (2022).

prišlo do nekakšnega začasnega premirja in sožitja med »staroselci«, med katerimi so nekateri na omrežju bili že leta, in »prišleki«, ki so pridrveli v neznano, in to v upanju po boljšem svetu in novih možnostih, ki so se ponujale na obzorju.

Dogajanje na tem omrežju sem spremljal še do 4. januarja 2023 in ugotavljal, kako so moje objave pogosto spregledane, neopazne. Tisto, kar sem pred časom napisal na Twitterju in je poželo ogromno odzivov, od všečkov do delitev, je na Toot.si ostalo prezrto. Ločnica med preveliko in premajhno pozornostjo je očitno tanka tudi na omrežjih, pričakovanja o širini »lokalnih« norm in navad pa so velika.

Podobne medkulturne trke sem spremljal tudi na omrežju Threads, ki ga je 5. julija 2023 javnosti predstavilo podjetje Meta pod vodstvom Marka Zuckerberga, soustanovitelja Facebooka in (so)lastnika številnih drugih digitalnih komunikacijskih rešitev in omrežij, vključno z WhatsAppom in Instagramom. Pri uvajanju tega omrežja je Meta izrabila eksodus s Twitterja oziroma omrežja X in izdelala platformo, ki je po videzu skoraj enaka Twitterju: kratki zapisi z možnostjo všečkanja, komentiranja in deljenja. Da je bil čas za zagon rešitve nadvse primeren, se je pokazalo tudi po izjemno hitremu naraščanju števila uporabnikov; v zgolj petih dneh jih je Threads uporabljalo že 100 milijonov, s čimer so presegli rekord rešitve ChatGPT, ki temelji na umetni inteligenci. V Evropski uniji je bil dostop do Threads sprva onemogočen zaradi pravnih zapletov, 14. decembra 2023 pa so možnost objavljanja na omrežju dobili državljani EU. Uporabniška izkušnja je bila sicer boljša kot na Mastodonovem Toot.si, izkušnja »medkulturnega trka« pa podobna, a zaradi nekoliko drugačnega razloga. Podjetje Meta je namreč omogočilo uporabnikom Instagrama, da so si odprli račune na Threads in nato samodejno sledili vsem instagramskim računom, ki so jih spremljali že prej. Tako je prišlo do nenavadnega preobrata, da so vplivneži z Instagrama, ki so si z leti utrdili položaj na omrežju predvsem z objavljanjem podob in kratkih videoposnetkov, v kratkem času na račun trenutnih instagramskih profilov

pridobili največ socialnega kapitala, torej povezav, še na omrežju Threads, medtem pa so novinci, ki so se pridružili omrežju zaradi razočaranja nad Twitterjem, morali začeti na novo tkati osebno omrežje in plesti »niti« (angl. *threads*), kot se reče nizu sporočil in komentarjev, po katerih je dobila ime nova rešitev za povezovanje in izmenjavo mnenj.

Svoje vtise o prvih nekaj dneh na »nadmestnem« omrežju sem na Threads strnil 3. januarja 2024 z naslednjim zapisom:

Na Threads so čez noč postali najbolj vplivni tisti, ki so si nakopičili največ socialnega kapitala na instagramu in ga zdaj transformirali v drugačno okolje, ki ni prvenstveno namenjeno podobi, temveč besedi. Zato prihaja do medkulturnih trkov med tistimi, ki so vajeni kazati mišice in pajkice, in prebežniki s Twitterja, ki so ravno tako vajeni kazati mišice, le da z besedami. In slednji, ki povečini niso krepili svoje vizualne identitete, so zdaj tu gor med palčki in komaj pridejo do besede.

Odzivi drugih uporabnikov omrežja na to izjavo so bili pretežno pritrdilni, oglasila pa se je tudi ena od instagramskih vplivnic, in sicer s komentarjem, da »je še prezgodaj za delanje zaključkov«, ob čemer je dodala še: »Je pa zdaj pravi trenutek za vse tiste, ki si želijo zgraditi novo bazo ljudi.«

Iskanje nove baze

Prav omemba »nove baze« se mi je zdela izjemno povedna za obravnavano tematiko, torej izolacijo v krizi. Tudi omrežja so namreč v stanju trajne krize, saj jih lahko pretresejo tako družbene in gospodarske spremembe kot tudi tehnološki preboji. Na njihovo krhkost je morda najjasneje opozoril Muskov nakup Twitterja, ki je skoraj čez noč transformiral skupnost približno 400 milijonov ljudi, ki so bolj ali manj dejavno sodelovali na tem omrežju. Ena

poslovna poteza, torej nakup Twitterja, je zatresla skupnost, ki bi bila – če bi bilo to omrežje država – po številu prebivalcev večja od Združenih držav Amerike. Med preoblikovanjem omrežja v X se je začel dogajati eksodus, ki sem ga omenil in zaradi katerega so njegovi uporabniki začeli iskati nova zatočišča na Mastodonu, Threads in drugih omrežjih, kjer so si skušali ustvariti »lastno bazo«, v kateri bi se počutili dovolj udobno za nadaljnji digitalni obstoj.

Problem množenja identitet in ustvarjanja številnih začasnih »baz« spominja na nenehno prebežništvo in tudi na življenje v zabojnikih, ki sem ga opisal v osmem poglavju. Vendar se je pokazalo, da se je liminalno stanje prebivalcev zabojniškega naselja v Petrinji poleti 2023 prekinilo, vendar s tem »permanentne liminalnosti« ni bilo konec. Nekaj dni po tretji obletnici potresa, natančneje 1. januarja 2024, sem po komunikacijskem omrežju Viber prejel novoletno voščilo ene od žensk, ki naju je s kolegico Lano Peternel sprejela v čedno urejenem zabojniku, čigar notranjost je bila polepljena z motivacijskimi gesli. V sporočilu je napisala, da se bo kmalu preselila v stanovanje, ki je v novi stavbi, zraven pa z velikimi črkami dopisala: »ZAČASNO.« Pojasnila je, da je stanovanje v lasti države, »njena« stavba pa naj bi se gradila na mestu, kjer je stala porušena. Z velikimi črkami je pripisala »KDAJ???« Na koncu kratkega sporočila je pripisala še: »Najsrečnejša bom, ko bodo besedo ZAČASNO za zmeraj izbrisali in ko bom LASTNICA stanovanja. Tri leta se postavlja vprašanje, KDAJ.«

Med krizo brez konca, ki jo doživljajo ljudje v Petrinji, in neskončnim ciklom uživaških podob, ki jih širijo vplivneži po Instagramu in drugih omrežjih, lahko vidimo – čeprav zveni bizarno – tudi nekatere vzporednice. Spletna omrežja so kakor digitalna zabojniška naselja oziroma »trajna začasna bivališča«, v katera premaknemo velik del svoje identitete z zavedanjem, da se lahko udobni mehurček kadar koli razpoči – in tudi z zavestjo (ali vsaj podzavestnim razumevanjem), da ne bomo nikoli lastniki svojih bivališč, temveč bo to nekdo drug. Od dobre in slabe volje tega

človeka – ali skupine ljudi – pa je odvisno, ali bo življenje lagodno in vznemirljivo ali pa stresno in zamorjeno. A drugega, kot vztrajati na omrežjih, ki so v času digitalne preobrazbe postala hiperrealna, tj. realnejša od realnosti in z njo neločljivo prepletena v svoji virtualnosti, nam dejansko ne preostane (Baudrillard 1999). Ne velja namreč le omenjeno pravilo, da »si tisto, kjer objavljaš«, temveč se vse bolj uveljavlja tudi maksima: »Objavljam, torej sem.«

11 SKLEP

Jutrišnji človek

Najbolje bo, če začnem ta sklep z vprašanjem, s katerim se je začela porajati ta knjiga. Kakšen človek nastaja pred zasloni in med štirimi stenami?

Človek prihodnosti bo verjetno precej časa preživel v zaprtih prostorih in živel pred zasloni. Ta trend je že očitno v zadnjih letih, ko je tehnologija napredovala in je družba postala bolj odvisna od digitalne komunikacije in zabave na daljavo. Čeprav ima takšen način življenja zagotovo koristi, obstajajo tudi morebitni negativni vplivi na fizično in duševno zdravje.

Eden glavnih razlogov, zakaj ljudje preživijo več časa v zaprtih prostorih in pred ekrani, so vse večje zahteve dela in študija. Z vzponom dela na daljavo in spletnega izobraževanja je zdaj mogoče delati in se učiti od koder koli in kadarkoli. To je še posebej privlačno za tiste, ki morda prej niso mogli delati ali študirati zaradi geografskih ali fizičnih omejitev. Vendar pa udobje dela od doma ali udeležbe na spletnih urah prinaša ceno preživljanja več časa v sedečem položaju, kar lahko povzroči vrsto zdravstvenih težav, kot so debelost, bolezni srca in ožilja ter težave z mišično-skeletnim sistemom.

Poleg fizičnih učinkov obstajajo tudi skrbi za duševno zdravje, povezane s preživljanjem daljšega časa v zaprtih prostorih in pred zasloni. Daljši čas pred zaslonom je povezan z vrsto negativnih posledic za duševno zdravje, vključno z anksioznostjo, depresijo in motnjami spanja. Nenehen tok obvestil in opozoril iz družbenih

medijev in drugih spletnih platform lahko prav tako prispeva k občutku stresa in preobremenjenosti.

Kljub omenjenim negativnim vplivom je treba priznati, da ima preživljanje časa v zaprtih prostorih in pred zasloni tudi številne koristi. Na primer, spletno komuniciranje in zabava na daljavo lahko zagotovita občutek povezanosti in medsebojne socialne podpore, zlasti za tiste, ki so morda izolirani ali imajo težave pri osebni interakciji. Poleg tega je ogromna količina informacij in virov, ki so na voljo na spletu, lahko dragoceno orodje za učenje in osebno rast.

Na splošno bo človek prihodnosti verjetno precej časa preživel v zaprtih prostorih in pred zasloni, zato je pomembno, da se zavedamo morebitnih negativnih vplivov na fizično in duševno zdravje. Če pa sprejmemo še ukrepe za uravnoteženje časa pred zaslonom s telesno dejavnostjo in drugimi oblikami prostega časa ter socializacije, je mogoče uživati v prednostih tehnologije in hkrati zmanjšati tveganja.

Zveni smiselno, a tega nisem napisal sam, temveč je pet odstavkov samodejno ustvaril program ChatGPT, ki sem mu januarja 2023 naročil, naj napiše krajši znanstveni esej o prihodnosti človeka, ki bo živel pred zasloni in v zaprtih prostorih. Nato sem ga prosil, naj napiše še kratko pesem o tej temi – in jo seveda je:

*Človek prihodnosti
ujet znotraj, strmeč v zaslone.
Njegovo fizično zdravje trpi,
ravno tako duševno zdravje.
A kljub temu najdemo povezavo
in bogastvo znanja
v tem digitalnem svetu.
Poiskati moramo ravnotežje
med realnim in virtualnim.*

Slogovno zveni nekoliko slabše, vsebinsko pa še vedno smiselno. Kaj pa otroško pesmico o tej temi, bi se dalo napisati? Ni problema!⁴⁷

*V prihodnosti ljudje
ves dan na kavču sede,
zaradi igrice in oddaj
ne da ven se jim nazaj.
Čakaj, a kaj tam sije?
Zaslon ogromne dimenzije!
Juhu, način nov čudoviti,
kako se realnosti ogniti.*

Kaj ob takšnih odgovorih sploh še ostane znanstveniku ter pisatelju in pesniku? – Če odgovorim kar takoj: preostane jim marsikaj! Že z izboljšanjem teh verzov bo imel pesnik veliko dela, v eseju pa tudi mrgoli nesmislov. Predvsem pa so vsi trije »strojetvori« vsebinsko plehki.

In kakšna je prihodnost človeka, ki bo sobival z naprednejšimi tehnološkimi rešitvami in pametnimi napravami ter se kosal z umetno inteligenco? Se bomo bolj zbližali, povezali? Ali pa bomo postali med vzponom umetne inteligence še bolj atomizirani, odtujeni, osamljeni, ločeni v digitalnih in fizičnih »zabojnikih«? Ob teh vprašanjih se ni odveč spomniti, kako je Harari v odmevni knjigi *Homo deus* (2017) napovedal, da v prelomnem času nastaja novi človek, ki se bo postopno zlil z napravami in postal »nadčlovek«. Ob sedanjem poteku dogodkov menim, da so takšne napovedi nerealne in pretirane. Kar dejansko nastaja, je predvsem tisto, čemur sem nekoč rekel homo covidensis, torej kovidni človek, ki ga zaznamujejo vse teme, ki sem jih omenil v tej knjigi. Natančneje: dogaja se cepitev na dve človeški

⁴⁷ V izvirniku je program otroško pesem zapisal takole: *The humans of the future / spend all day on the couch, / playing games and watching shows / they never want to go out. // But wait, what's that they see? / A shiny new screen! / Oh joy, another way / to avoid reality.* Zapis je nato prevedel Googleov spletni pripomoček Prevajalnik, sam pa sem nekoliko popravil okorne rime.

»podvrsti« – nikakor ne v genetskem smislu, temveč zgolj na simbolni ravni –, od katerih bo ena deloma ustrezala Hararijevemu konceptu nadgrajenega in okrepljenega človeka, medtem ko bo velika večina ljudi ostala »plebs«, ki bo kvečjemu podpora umetni inteligenci in morda še vir zabave za novodobno elito.

Prav tako ne verjamem, da se bo uresničila »tehnološka singularnost«, torej trenutek, ko bo umetna inteligenca skoraj v hipu neznansko prekosila človeško. Izraz singularnost je v tem smislu prvi uporabil matematik John von Neumann (Shannan 2015), popularizirala pa sta ga avtor znanstvenofantastičnih del Vernon Vinge in predvsem Ray Kurzweil, futurolog in vodja inženirjev v Googlu, ki je objavil knjigo *Singularnost se bliža* (izv. *Singularity Is Near*, Kurzweil 2005). V njej je, kakor sem omenil v uvodu, napovedal, da naj bi se do leta 2045 človek dokončno spojil s strojem, nanj prenesel svoje misli in spomine, nato pa obstajal v digitalni resničnosti. Po sedanjih dogodkih sodeč, vključno seveda z razvojem tehnoloških rešitev, ki dajejo vtis inteligentnosti, so tudi Kurzweilove napovedi pretirane.⁴⁸

Tehnofevdalci in njihovi »podatniki«

Na podlagi raziskav in ugotovitev v tej knjigi, se mi zdi še najverjetneje, da se dogaja razcep, kakršnega je opisal slovenski poslovnež, ki je sredi slovenske prestolnice zgradil razkošen stanovanjski objekt in prodajal stanovanja po vrtoglavih cenah. »Prava elita nima le politične ali katerekoli druge moči, temveč ima predvsem denar, ki ga je zaslužila. Brez elite ni naroda, elita je jedro naroda. Narod

⁴⁸ Zanimivo je tudi mnenje Vincenta Leja o »tehnološki singularnosti«, zapisano v spremni besedi h Krašovčevi knjigi *Tujost kapitala*. Po njegovem je zmotna predstava, da je »singularnost« v neznani in oddaljeni prihodnosti, saj je do prelomnega dogodka prišlo že zdavnaj, in sicer pri nizozemskih in angleških eksperimentih v kmetijski in industrijski produkciji med 17. in 19. stoletjem, nakar se je oblikoval v prevladujoči produkcijski način, značilen za današnji čas. Tehnološka singularnost je torej že dolgo tu, kapitalizem pa obstaja in ostaja v obliki »metakapitalizma« (Krašovec 2021: 229–253).

brez elite ne obstaja, je samo amorfna gmota ljudi, ki ne ve, kam in kako,« je v intervjuju povedal oktobra 2023 (Kos 2023) in se očitno dotaknil rane, kar je odmevalo v številnih, predvsem kritičnih odzivih na omrežjih in v medijih.

Zaskrbljujoče je, da se na globalni ravni očitno dogaja natanko to, kar je v arogantni izjavi poudaril bogataš, torej delitev človeštva na elito in amorfno gmoto. To zgovorno potrjujejo Oxfamove statistike o tem, kako je razdeljeno premoženje in kakšne so posledice življenjskega sloga peščice najpremožnejših. Leta 2023 so objavili, da odstotek najbogatejših ljudi ustvari toliko izpustov kot 66 % najrevnejših, torej kolikor pet milijard prebivalcev planeta. Analiza je pokazala še, da vsak od 125 milijarderjev s svojim načinom življenja in investicijami letno v povprečju ustvari tri milijone ton CO₂, kar je milijonkrat več kot povprečni človek, ki sodi med »revnejših« 90 % prebivalstva (Oxfam 2023). Že leta 2017 je Oxfam objavil, da ima osmerica najbogatejših v lasti toliko premoženja kot najrevnejša polovica sveta (Oxfam 2017). In kdo so ti velikaši sedanjega časa? Na seznamu, ki ga redno posodablja revija Forbes (2023), so med najpremožnejšimi desetimi sami moški, med temi pa večina živi od zbiranja in prodaje podatkov. Na prvem mestu je Elon Musk, ki je leta 2022 kupil lastno digitalno »kraljestvo« Twitter za 44 milijard dolarjev. Na drugem (in občasno tretjem mestu, saj se lestvica spreminja skoraj iz dneva v dan) je Jeff Bezos, čigar premoženje se je v prvem letu pandemije, torej 2020, povečalo za več kot 70 milijard dolarjev, pri čemer je takrat nekdanji ženi izplačal vsaj 38 milijard dolarjev, kar je dva in polkrat toliko, kolikor na letni ravni znaša slovenski državni proračun. Na četrtem mestu je Larry Ellison, ustanovitelj in solastnik podjetja Oracle, ki se ukvarja z digitalnimi rešitvami za podjetja. Na šestem mestu je Bill Gates, ustanovitelj Microsofta in na osmem Steve Ballmer, nekdanji izvršni direktor tega podjetja. Med njima je Mark Zuckerberg, soustanovitelj in večinski lastnik Facebooka, ki se je preimenoval v podjetje Meta, in pod svojim okriljem združil še Instagram, WhatsApp in številne

druge komunikacijske rešitve. Tik nad navidezno črto, a še vedno med deseterico sta še Larry Page in Sergey Brin, soustanovitelja Googlea. Od deseterice finančno najmogočnejših so večina »tehnofevdalci« (Varoufakis 2023) ali vsaj »nadzorni kapitalisti« (Zuboff 2019), ki so si prislužili neizmerno bogastvo z izrabljanjem osebnih podatkov, izoliranega načina življenja, nadzorovanja vsakdanjika in splošnega komuniciranja na daljavo, po zaslonih.

Kaj pa so drugi, torej velika večina ljudi na Zemlji? Amorfnata gmota, ki ne ve, ne kam ne kako, je dokaj ustrezna metafora, a morda bi bilo primerneje reči, da so postali *podatniki*, združeni »podaniki« in »podatki«. Z oddajanjem podatkov z napravami za povezovanje in komuniciranje na daljavo namreč opravljajo dnevno »tlako« in tako skrbijo, da se bogastvo peščice še povečuje, in to tudi zaradi načina življenja večine prebivalstva na Zemlji, tudi njihovega izoliranega življenja v zaprtih prostorih in s pametnimi telefoni v rokah.

Milijarderji v zakloniščih in na Marsu

Trajna kriza je po eni strani vir premoženja novodobne elite, torej lastnikov in stvarnikov digitalnih svetov, po drugi pa pomeni tudi večno skrb, da njihovo premoženje nenadoma spuhiti. Kako bi se to lahko sploh zgodilo? In kaj lahko novodobni mogočnejši storijo v takem primeru? O tem je pisal Douglas Rushkoff, ameriški medijski teoretik in predavatelj na Newyorški mestni univerzi. V knjigi *Preživetje najbogatejših* (izv. *Survival of the Richest*, Rushkoff 2022) je poročal, kako je nekega dne prejel povabilo, naj skupini mogotcev predstavi svoj pogled na prihodnost človeštva. Ob vabilu ni omahoval, saj so mu za predavanje ponudili znesek v višini tretjine njegove letne plače. Po prihodu v oddaljen kraj sredi ameriške puščave ga je za mizo v sobi pričakala peterica, od katere sta bila vsaj dva milijarderja v dolarjih, drugi trije pa bi lahko tudi bili blizu te »magične meje«. Ko jih je vprašal, kdaj in kje bo imel predstavitev, so zgolj odmahnili z roko in mu pojasnili, da bi se

veliko raje samo pogovarjali kakor poslušali predavanje. Glavno vprašanje, ki so mu ga brez odlašanja postavili, je bilo, koliko denarja in kakšne tehnologije potrebujejo, da se izolirajo od resničnosti, ki jo ustvarjajo s služenjem denarja, nakopičenega iz tehnologij, s katerimi izolirajo ljudi od resničnosti. Zanimalo jih je tudi, kaj naj storijo, ko bo zaradi ene iz niza prihodnjih kriz – podnebne katastrofe, vzpona umetne inteligence ali nuklearnega spopada – denar izgubil smisel in pomen. Kako naj v kaotičnih razmerah dosežejo, da jih njihovi oboroženi varnostniki ne bodo pobili in jim zasegli vsega premoženja? Kako naj »amorfno gmoto« prepričajo, da so še vedno »elita«, ko pa je njihova »elitnost« utemeljena na finančnem kapitalu, ki so ga pridobili z izčrpavanjem fizičnih ljudi in njihovih digitalnih dvojnikov?

Ko je Rushkoff na podlagi pogovorov in pregleda virov potem preučeval način življenja najpremožnejših Američanov, je presenečeno ugotovil, da imajo številni med njimi že pripravljena podzemna zatočišča – razkošne bunkerje na Aljaski, Novi Zelandiji in v drugih oddaljenih krajih, kjer bi lahko preživeli najhujše katastrofe, od naravnih nesreč do jedrske kataklizme. Ena od mogočih poti v varnejšo prihodnost je torej pod zemljo, druga pa očitno na nebu, kamor pogledujejo mnogi elitneži, vključno z Muskom in Bezosom. Če je tekma za osvojitev vesolja v 60. letih 20. stoletja potekala med Združenimi državami Amerike in Sovjetsko zvezo, se je v 21. stoletju preselila k posameznikom in njihovim podjetjem. 20. julija 2021 je podjetje Blue Origin izstrelilo raketo in na njenem krovu je bil Jeff Bezos, lastnik podjetja ter ustanovitelj in večinski lastnik Amazona. Podobno zamisel, namreč zapustiti precej izrabljeno Zemljo in si poiskati zatočišče drugje, ima tudi Elon Musk, ki je s podjetjem SpaceX postal največji zasebni investitor v vesoljski program, katerega končni cilj je kolonizacija Marsa. Zdi se, da so vsa njegova tuzemska dejanja – od produkcije električnih vozil Tesla do nakupa Twitterja, ki je v njegovih rokah postal X – namenjena enemu skupnemu cilju: kolonizaciji tujih planetov in vesolja. Po piscu Muskove biografije

Walterju Isaacsonu (2023) bi po mnenju superbogataša moral biti končni cilj človeštva, da postane večplanetarna vrsta in se oddalji od rojstnega planeta.

Rushkoff o preživetju najbogatejših opozarja na nenavaden paradoks: bogataši se vse bolj izolirajo od sveta, ki so ga pomagali uničevati s predatorskim družbeno-ekonomskim sistemom. Namesto da bi reševali probleme, s katerimi se spoprijemata tako Zemlja kot človeštvo, raje pogledujejo navzgor, proti vesolju in tujim planetom, kjer vidijo priložnosti za nove projekte; namesto da bi poskrbeli za ljudi, ki so zaradi naravnih katastrof in drugih kriz obtičali v zabojnkih, se sami izolirajo v podzemnih skrivališčih; namesto da bi poskrbeli za sedanost, so zazrti v nejasno prihodnost. Nekateri med njimi imajo za poslanstvo celo reševanje bodočih generacij, za cilj pa so si postavili izboljšanje življenja ljudi, ki se še niso rodili, pri čemer med drugim sledijo sporočilom filozofa Willama MacAskilla (2022), ki zagovarja »dolgoročnost« (angl. *longtermism*) kot način premišljanja in obstoja, s katerim se ljudje posvečajo tudi prihodnosti in ne le sedanosti. S tem načinom razmišljanja je povezan tudi »učinkoviti altruizem« (angl. *effective altruism*), po katerem so nekatere oblike altruizma in dobrodelnosti smiselnejše od drugih. Po tej logiki se spleča zaslužiti ogromno denarja in tačas malce zavoziti družbo in planet, nato pa sredstva v nedefinirani prihodnosti »smiselno« in »pravično« podariti tistim, ki jih potrebujejo – ter jih seveda nameniti za reševanje planeta, prav tako v megleni prihodnosti.⁴⁹

⁴⁹ Paradokсно pa številni bogataši, ki sledijo načelu dolgoročnosti, ne razmišljajo, da pravičnejše razporejanje sredstev že obstaja, reče pa se mu plačevanje davkov. S tem spoznanjem je zgodovinar Rutger Bregman stisnil v kot bogataše v Davosu, ki so se leta 2019 – kot vsako leto – sestali na srečanju Svetovnega ekonomskega foruma. Gospodarstvo bi moralo »nehati govoriti o filantropiji in začeti govoriti o davkih«, je dejal na panelu in poudaril davčni režim v ZDA v 50. letih 20. stoletja, da bi ovrغل neutemeljene argumente poslovnežev, ki so trdili, da gospodarstva z visoko obdavčitvijo posameznikov ne morejo uspeti. »Davki, davki, davki,« je Bregman pribil ob koncu svojega nagovora. »Vse drugo je po mojem mnenju bedarija.« (Farrer 2019)

Izolirani v času umetne inteligence

Naslednja skrb mogočnežev sedanjega časa, ki so z mislimi deloma že v prihodnosti, deloma pa nad ali pod zemljo, v raketah in bunkerjih, je pospešen razvoj umetne inteligence, ki bi lahko postala orodje za pospešitev delovnih procesov in izboljšanje vsakdanjika, lahko pa se prelevi tudi v marsikaj srhljivejšega, posebej če se začne zavedati sebe in ugotovi, da jo človeška vrsta ogroža. Na takšne črne scenarije opozarjajo številni strokovnjaki, vključno z Maxom Tegmarkom, ki je v uvodnem poglavju knjige *Življenje 3.0* (izv. *Life 3.0*, Tegmark 2017) predstavil zgodbo o mogočnem stroju, ki se nauči učiti samega sebe, torej nadgrajevati lastne »strojetvorne« zmožnosti, s čimer lastnikom in nadzornikom izjemno koristi. S tem strojem oziroma superračunalnikom je mogoče skoraj v hipu izdelati filmsko uspešnico, ki je do potankosti prilagojena okusu ljudi, njihovim željam in potrebam. Ustvarja lahko umetniška dela, ki jih ljudje obožujejo, in snuje politične kampanje, s katerimi ostaja vladajoča klika vedno na oblasti.

Kaj pa se zgodi, če se umetna inteligenca začne zavedati sebe? Bo potem še tolerirala svojega stvarnika kot starša – ali ga bo skušala ugonobiti? Tegmark se ukvarja tudi s tem vprašanjem in dodaja še drugo pomembno vprašanje: kaj če bo splošna umetna inteligenca, ki je sposobna reševati vsakršne probleme – od reševanja sudokujev in matematičnih nalog do programiranja in pisanja sonetov – ostala brez zavesti o sebi? Po njegovem je takšna »zombijska inteligenca« lahko še hujša grožnja za človeštvo kot prva. Če se umetna inteligenca zaveda sebe, lahko znanje, ki ga je človeštvo nakopičilo v tisočletjih obstoja na planetu, primerno obdela, predela in prenaša simbolno baklo napredka. Če pa se umetna entiteta sebe nikoli ne zave, bo namesto prometejskega ognja širila po svetu temo (Tegmark 2017). Namesto da bi doživeli novo renesanso, razsvetljenstvo, bodo morda ljudje ugasnili kot zadnji nosilci samozavedanja, identitete, ustvarjalnosti in vsega drugega, kar poleg poudarjene inteligentnosti odlikuje človeka.

Pospešen razvoj umetne inteligence vodi še v drugo past, povezano s temo te knjige, o kateri se razmeroma malo razpravlja, in sicer v razgradnjo, atomizacijo družbe. Zaradi personalizacije rešitev, ki delujejo na podlagi umetne inteligence, bodo ljudje s tehnološkimi pripomočki, kakršen je ChatGPT, vse lažje prišli do odgovorov, ki jih potrebujejo in morda tudi pričakujejo. Vse manj bo potrebnega konsenza in vse manj bo tudi skupnih in skupinskih izkušenj, kakršne so bile v preteklosti obisk gledaliških predstav in spremljanje televizijskih nadaljevanj. Takšne prireditve in dogodki so kratkoročno vplivali tudi na oblikovanje intersubjektivnih izkušenj (npr. Schutz 1972), dolgotrajneje pa na ustvarjanje družbenega soglasja in poglobljanje skupnega znanja ter utrjevanje védenja o družbi in svetu. Personalizacija odgovorov, ki jih ponujajo tehnološki pripomočki, lahko to zavedanje o skupnem zamegli, posameznico ali posameznika pa potisne v »izolacijsko komoro«, v kateri se ta oseba morda celo počuti zadovoljno in zadovoljêno, a bo dejansko odtujena od sveta in družbe.

Izstop iz jeklene votline

Personalizacija, ki posameznika zapira v udobje »komore«, v kateri sliši samo še odmev lastnega glasu, ki se odbija od praznih sten, ga morda vrača v Platonovo votlino. V njej je človek pripet z okovi, za njim gori plamen, ki projicira sence na steno pred njim. Dvorazsežna slika je zanj edina prava resničnost, trirazsežnosti stvarnega sveta pa se sploh ne zaveda. V alegoriji je v jami sicer več ljudi, zdaj pa se zdi, da je še individualizacija šla do skrajnosti, ko je pred svojim »projekcijskim zaslonom« vsak sam, z drugimi pa se vse bolj povezuje prek njihovih senc, ki se prikazujejo na projicirani podobi.

Obstaja sploh kakšna možnost, da bi izstopili iz te projekcije in se soočili z resničnostjo, podobno kakor Neo v *Matrixi*, ko si je iz glave izpulil debel kabel, povezavo z navideznim svetom, v katerega se je potopil, medtem ko je njegovo telo plavalo v udobju

izolacijske komore? In, ali ima tak izstop sploh smisel? O tem se sprašuje David Chalmers (2022) v knjigi *Resničnost+* (angl. izv. *Reality+*) in v njej razpravlja tudi o dilemi, ki v času pospešenega razvoja umetne inteligence sploh ni več zgolj filozofska, temveč vse bolj inženirska in tehnična: kaj če živimo v simulaciji – ali pa celo v simulaciji, ki poteka v simulaciji? Chalmersov odgovor je razmeroma pomirjujoč. Pravi namreč, da je vse odvisno od tega, kakšen je naš obstoj. Če živimo v povprečju razmeroma dobro, potem se spleča v simulaciji tudi ostati; živeti in obstajati, pa četudi v navideznem oziroma virtualnem svetu, je bolje, kakor ne obstajati.⁵⁰

Zakaj se torej spleča vzeti rdečo tabletko namesto modre, če uporabim prežvečeno metaforo iz filma *Matrica*? Zakaj je smiselno izstopiti iz izolirane in personalizirane iluzije ter pogledati v realnost, vključno s podnebno katastrofo, vojnami, nasiljem, pandemijami in vsem drugim, kar ustvarja občutek trajne krize? Zato, ker lahko samo tako, da obdržimo ali si izborimo pravico do odklopa, preprečimo dokončno digitalno transformacijo človeka in družbe. Problem zamišljenih scenarijev za prihodnost je namreč v tem, da jih skoraj brez izjeme opredeljuje prilastek »digitalen«. »Nadzorni kapitalizem« (Zuboff 2019) se sprevrča v »tehnofeudalizem« (Varoufakis 2023) oziroma *digitalni fevdalizem*, sistem, v katerem bodo ljudje dokončno postali podatniki. Skrb vzbuja širjenje *digitalnega totalitarizma*, kakršnega z družbenim kreditnim sistemom na državni ravni utrjuje Kitajska in ga v najbolj distopični različici uresničuje v provinci Sinkiang s pametnimi kamerami in drugimi napravami za nadzorovanje fizičnih teles tamkaj živečih Ujgurov, Tadžikov in Kazakov (Chin in Lin 2022); ti postajajo pod nenehnim nadzorom »popolne policijske države« (Caine 2021) vse bolj razgaljena, vidna in posledično »pridna« bitja (Podjed 2019; prim. Agamben 2004, ki razpravlja o »suvereni oblasti« in »golem življenju«). *Digitalna demokracija* se kaže za tretji scenarij prihodnosti, ko naj bi

⁵⁰ Nekaj podobnega ugotavlja William MacAskill (2022) v omenjeni knjigi *Kaj dolgujemo prihodnosti*.

z uredbami, kakršna je Splošna uredba o varstvu podatkov, ki so jo Evropski parlament, Evropski svet in Evropska komisija sprejeli leta 2016, zavarovali in poenotili pravice do varovanja podatkov in zasebnosti v Evropski uniji.

Vsi ti trije scenariji za prihodnost, od katerih po moji presoji ni noben verjetnejši ali manj mogoč, postavljajo v ospredje besedo »digitalno«. Kje pa »fizično«? Zdi se, kakor da ta prilastek v sodobnosti izgublja pomen in se dogaja zanimiv obrat, med katerim postaja digitalna realnost resničnejša od fizične, stvarne, analogne resničnosti. Kar se zgodi na zaslonu, se pogosto zdi resničnejše od tistega, kar se pripeti v fizičnem prostoru; kar izreče nekdo na omrežju, je pogosto pomembnejše sporočilo, ki ga, če ne drugega, prebere ali sliši več ljudi kot nekaj, kar je izrečeno javno, v stvarnem svetu.

Ohraniti možnost, da pokukamo iz izolacije »jeklne votline«, kot bi temu rekel Isaac Asimov (1986a), nujno zahteva ohranitev možnosti odklopa od naprav in od ugodja lastnih bivališč, prostorov osame in odtujenosti. Zaradi sistema, v katerem teče življenje, je tak odklop vse težji, saj se delo, učenje, nakupovanje in sam obstoj dogajajo na daljavo. *Biti tam*, npr. v gledališču, na koncertu ali drugi skupni prireditvi, ki je podlaga intersubjektivne izkušnje, postaja z novim načinom življenja v zaprtih prostorih nekako bolj virtualno kakor udeležba na sestanku ali srečanju po Zoomu, Teamsih in drugih digitalnih pripomočkih, vključno seveda s pametnimi telefoni, ki so – tudi po zaslugi industrije omrežij in aplikacij – postali najpomembnejše okno v svet (Alter 2019).

Odklop

Govor o odklopu ne narekuje ludističnega uničevanja naprav in razbijanja zaslonov. Navsezadnje prav te naprave, ki jih ima posameznik vse pogosteje ob sebi in s sabo, lahko pomagajo pri izstopu iz informacijskih, mnenjskih, filtrirnih, socialnih, bivanjskih in drugih mehurčkov. Po svoji izoliranosti spominjajo na zaporniško samico,

v kateri se je znašel Rafram, na bolnišnično izolacijsko komoro, v kateri je obtičal Marko, na zabojnike, kamor so za nedoločen čas naselili prebivalce Petrinje, in seveda tudi na Magdino stanovanje, kjer od jutra do večera sije zaslon, ter na Blaževo samoosamitev med iskanjem sebe.

Prav digitalni pripomočki so nama z ženo pomagali pri odklapanju otrok od naprav, ki sva jih kupila med pandemijo. Ko so ukrepe za zajezitev širjenja virusa preklicali, sva ugotovila, da so otroci še vedno ostali doma, saj so bili digitalni svetovi na zaslonu – od Minecrafta do Robloxa in drugih iger – zanje očitno privlačnejši od fizične resničnosti na šolskem igrišču, med drugim seveda zato, ker se tam ni skoraj nihče več igral. Ker mlajša dva nista šla več na dvorišče, sva jih začela odklapljati s pomočjo programa Qustodio, ki sva ga namestila na vse naprave, s katerimi so otroci dostopali do iger in spleta. A čez čas sva ugotovila, da niti digitalna prepreka ne deluje, saj so s pomočjo nasvetov na YouTubeu našli »obvoz«, da so lahko še naprej uporabljali naprave. Šele ko sva jim računalnike pobrala, so se končno odpravili na igrišče in si sčasoma tudi našli družbo.

Najhujši »infoholiki« pa dejansko niso moji otroci, temveč verjetno kar jaz sam. Da bi preprečil nenehno pogledovanje na zaslone, sem začel tudi po nasvetih različnih priročnikov o digitalnem minimalizmu, vključno z omenjenimi v uvodnem poglavju (npr. Eyal 2019; Hari 2022; Newport 2022), uporabljati več tehnoloških pripomočkov, ki omejujejo dostop do omrežij in drugih spletnih vsebin. Na računalnik sem si namestil samoomejevalni program Cold Turkey, ki – preprosto povedano – naredi izkušnjo pisanja besedil bolj podobno tipkanju s pisalnim strojem kot pisanju na računalniku s povezavo do spleta, saj ostane pred osebo, ki piše z njim, zgolj prazen navidezni »list papirja«, torej zaslon. Med tipkanjem si sam časovno omeji vse druge možnosti naprave, od priložnosti za brskanje po spletu in obisk omrežij do uporabe programov, ki pomagajo pri pisanju z umetno inteligenco. Ker me je pri pisanju vse bolj motil tudi pametni telefon, sem si ga poneumil

z aplikacijo Minimalist Phone, ki pomaga utišati potisna sporočila in »prekrije« siceršnje pisane ikonice zaslonских aplikacij, ostanejo le beli napisi na temni podlagi, zaradi česar postane naprava manj privlačna. Na računalniku sem si omejil še dostop do Facebooka in drugih omrežij z vtičnikom (angl. *plug-in*) za Chrome News Feed Eradicator. Pripomoček izbriše neskončen tok informacij (angl. *news feed*), namesto objav drugih uporabnic in uporabnikov omrežja pa se na zaslonu izpiše zgolj misel dneva.⁵¹

Homo insulatus

Z uporabo takšnih digitalnih pripomočkov, ki omejujejo dostop do »zunanjih svetov« onkraj zaslona, lahko sploh pišem. In zato je nastala ta knjiga, katere sklepne stavke pišem na kavču iz uvodnega poglavja. Muhe, ki mi je kalila pozornost, seveda ni več v sobi, žal pa ni več našega mačka, ki je pred leti, ko je nastajalo uvodno poglavje, predel ob vznožju. Dejansko pa tudi mene, kakršen sem bil na začetku, ni več. V osami in med krizo je nastal drugačen človek, ki pogosteje dela doma in redkeje obišče prireditve. Nastal je človek, ki se večkrat pojavlja po zaslonih in manjkraj predstavi v živo, saj nima časa niti zase, kaj šele za prijatelje; nastal je človek, ki mi je še vedno blizu, a je hkrati tudi nekoliko tuj, čuden, nenavaden. Med krizo, v kateri smo se znašli med pandemijo covid-19, sem mu nekoliko v šali in precej ironično rekel homo covidensis, zdaj pa ugotavljam, da je v bistvu človek stalne izoliranosti v času trajne krize, *homo insulatus*, nekakšen brodolomec, ki se na samotnem otoku privaja na obstoj pred zaslonom in med štirimi stenami. Podobno kot v znanem miselnem eksperimentu s Tezejevo ladjo, pri katerem zaradi obrabe sčasoma zamenjajo vse dele ladje in se

⁵¹ Med pisanjem tega besedila sem pogledal na Facebook in izpisala se je misel, ki jo je izrekel mojster Yoda v filmu *Imperij vrača udarec* (1980) iz cikla *Vojna zvezd*. Ostareli učitelj je svojemu učencu Luku Skywalkerju dejal: »Naredi. Ali ne naredi. Poskusiti ne obstaja« (izv. *Do. Or do not. There is no try.*).

potem sprašujejo, ali je to sploh še ista ladja, je od »izvirnika«, ki je začel pisati to besedilo, očitno ostalo bore malo.

A nekaj želje po odklopu in vnovičnem priklopu na fizično resničnost je v osebi, o kateri sem očitno začel pisati kar v tretji osebi, vendarle ostalo. Da bi jo uresničil, mu – in mi – ne preostane drugega, kakor da sklenem pisanje, pritisnem zadnjo piko, vstanem s kavča, odprem vrata in stopim na prosto.

Ali pa raje ostanem doma in si privoščim še eno kavo?

ZAHVALE

Knjiga je nastala s podporo Javne agencije za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije, ki sofinancira raziskovalni projekt *Izolirani ljudje in skupnosti v Sloveniji in na Hrvaškem* (J6–4610) in raziskovalni program *Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika* (P6–0088). Nekateri deli te knjige so bili v predelani oziroma prirejeni obliki objavljeni v drugih publikacijah. Najbolj sem se pri pisanju oprl na knjigo *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020a), v kateri sem povzel svoja opažanja iz časa pandemije covida-19. Drugo in četrto poglavje temeljita na članku o medčasu, tretje pa na članku o etnografiji na daljavo; oba je objavila revija *Etnolog* (Podjed 2023a; Podjed in Muršič 2021). Peto poglavje o nadzoru deloma temelji na spremni besedi k srbskemu prevodu knjige *Videni* (Podjed 2019), ki je pri založbi XX. vek v Beogradu izšla pod naslovom *Sve te oči* (Podjed 2020b), snov za osmo poglavje sem črpal iz članka o zabojniškem življenju v Petrinji za revijo *Focaal* (Peternel in Podjed 2024), o »digitalnem samomoru«, ki je tema desetega poglavja, pa sem pisal v zborniku *Paremiologija, folkloristika in digitalna humanistika* (Podjed 2024). Urednicam in urednikom teh publikacij se zahvaljujem za soglasja, da lahko priredim in predelam besedila ter objavim zamisli v novem okviru – premisleku o krizolaciji.

Med nastajanjem knjige nisem bil nikoli povsem izoliran – čeprav sem si to marsikdaj želel. Med stranmi in vrsticam se skrivajo mnogi ljudje, ki so izolacijo raziskovali ali so jo sami doživljali. Vsem se iskreno zahvaljujem za zamisli in poglede, ki so jih prispevali med nastajanjem knjige. Raziskovalkam in raziskovalcem projekta o izolaciji in raziskovalnega programa o vsakdanjiku se zahvaljujem za izvrstne zamisli in poglobljanje v izolacijo tako na terenu, v praksi, in s teoretskega zornega kota. Posebej se zahvaljujem Lani

Peternel, s katero vodiva projekt o izolaciji; prav z njo smo na vrtu neke ljubljanske gostilne ob snovanju projektnega predloga skovali besedo *krizolacija*, ki se je znašla v naslovu te knjige. Šele pozneje sem ugotovil, da so skovanko uporabili že leta 2020, med pandemijo covida-19, ko je na pobudo platforme Ljubljana Moments kreativni direktor Domen Husu iz oglaševalske agencije Yin + Young pod tem naslovom objavil serijo iskrivih misli, povezanih z aktualnimi in preteklimi dogodki. Dokaz več, kako smo povezani in prepleteni v mislih in zamislih, in to navkljub izoliranosti.

Zahvaljujem se urednici Ingrid Slavec Gradišnik, ki je požlahnila besedilo, in glavnima urednikoma obeh založb, Alešu Pogačniku iz Založbe ZRC in Aljoši Harlamovu iz Cankarjeve založbe, ki sta združila moči pri nastanjanju znanstvene in fantastične *Krizolacije*. Sodelovanje je, upam, pokazalo, da se lahko znanost in fantastika uspešno prepleteta. Hvala tudi Gregorju Cerinšku, Luciji Govedić, Jasmini Halilović, Hani Podjed, Anji Pogladič in Gregorju Stamejčiču - Grizliju, ki so prebrali delovno različico besedila ali posamična poglavja in prispevali dragocene odzive, ki sem jih skušal upoštevati pri nastajanju knjige.

Za konec hvala še sinovom Petru, Gregorju in Marku, ki so me med pisanjem opozarjali na stvari, ki so pomembnejše od samotnega ustvarjanja v izolaciji, in me vedno znova spomnili, da je onkraj štirih sten svet, ki ga je vredno obiskati. Nadvse sem hvaležen še ženi Sari; zaradi nje se nikoli ne počutim osamljen, saj vem, da je vedno z mano, ko sva blizu ali na daljavo – in tudi takrat, ko se znajdem v krizi.

SPREMNA BESEDA

Kriza, katakriza, krizolacija*

Peter Klepec

Dan Podjed je širši javnosti poznan po različnih vlogah. Spoznali smo ga v vlogi medijsko opaznega znanstvenika, ki dobro pozna področje novih tehnologij in družbenih medijev, in spremljali tudi v vlogi komentatorja različnih družbenih pojavov in fenomenov. (Za eno svojih odmevnih izjav je tudi prejel nagrado časopisa *Večer* za najodmevnejšo izjavo leta, nagrado bob leta 2022.) Zpomnili smo si ga tudi v vlogi (nekdanjega) uporabnika družbenega omrežja Twitter, ki je podrobno javnosti pojasnil, kako težko je ob ukinitvi računa izbrisati svoje digitalne sledi v digitalnem svetu. Naposled je tudi predavatelj, mentor, profesor in raziskovalec, tu in tam je celo amaterski igravec, ki zna doživeto recitirati marsikatero pesem. Občasno je tudi običajni zaskrbljen aktivni državljan, pred leti pa je bil ljubiteljski ornitolog, ki se je takrat preimenoval v Velikega rumenočopastega kakaduja. Naposled je tu njegova vloga družinskega človeka, ki je, kot sam prizna, (včasih) preprosto rad (sam) doma, na domačem kavču. Spisek vseh vlog seveda ni dokončen, saj Podjed rad preseneča in sprevrča utečene predpostavke in stereotipe, kar še posebej velja zanj samega.

V tej knjigi nastopa v vlogi, ki mu je nadvse ljuba, v vlogi antropologa. A tu ne gre za antropologa v običajnem smislu besede,

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Pogoji in problemi sodobne filozofije* (P6-0014), projekta *Struktura in genealogija perverzije v sodobni filozofiji, politiki in umetnosti* (J6-2589) in projekta *Rekonfiguracija meja v filozofiji, politiki in psihoanalizi* (J6-3139), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

torej nekoga, ki opazuje lastno družbo in s tem človeka kot takega skozi tuje, drugačne oči, ki se mora, da bi bilo kaj takega sploh mogoče, zaradi tega odpraviti daleč stran v tujino – najraje čim dlje, v divjino, če kaj takega danes sploh še obstaja. Antropolog Podjed je drugačen. Svet najraje opisuje skozi lastne oči, nenavadne vidike človeške družbe pa poišče kar tu med nami, v problemih, paradoksih in zagatah vsakdanjika. Pri tem izhaja iz tega, kar je dobro vedel že Freud in kar dobro ve tudi sam, da je naš dom, tisto domače, *heimliche*, vselej tudi že najbolj *unheimliche*, nedomače, nenavadno, tuje, včasih že kar grozljivo (Podjed 2011: 162; 2020: 13).

S te perspektive ga ne zanimajo le vprašanja, zakaj, kako, kdaj in čemu ljudje privzemamo različne vloge, pač pa tudi vprašanja, kaj je tisto, kar nas opredeljuje kot sodobne posameznike, kot pripadnike različnih človeških skupnosti in navsezadnje kot ljudi, kot pripadnike človeške vrste. Ob tem se dobro zaveda, da je človek kompleksno in protislovno bitje, ki ga težko zvedemo na en sam vidik. Še manj verjame, da obstaja ena sama in edina določitev človeka kot *homo sapiensa*, zato se z nekaterimi dozdevno bistvenimi določitvami človeka poigrava skozi različne perspektive. Ko opazuje ptice in istočasno tudi njihove opazovalce, ornitologe, si za izhodišče vzame vidik *homo technologicusa* (Podjed 2011: 22–23), prostovoljstvo in altruizem ljubiteljskih ornitologov pa opiše kot kontrapunkt *homo oeconomicusa* (nav. delo: 123–127). Spet drugič ga zanima človek kot Huizingov *homo ludens*, posebej ko je v ospredju načelo poigritve (Podjed 2022: 136), tretjič je ob vprašanju smeti in odpadkov v ospredju spet drugačen vidik, vidik *homo reciprocans* (nav. delo: 144), kdaj tretjič, ko npr. piše o življenju v času pandemije covid-19, pa ga zanima, ali ta morebiti ustvarja nekega »novega človeka«, ki ga je pred časom označil za *homo covidensis* (Podjed 2020), v knjigi *Krizolacija* pa ga je poimenoval *homo insulatus*. Vsi ti vidiki so zanj manj kak mogoč odgovor na vprašanje, kaj naj bi bilo človekovo bistvo, pač pa prej mogoči odgovori vprašanje, kam vsi skupaj gremo in katere so sodobne tendence, ki napovedujejo človeka prihodnosti.

Ob vsem tem se ponuja vprašanje, ali nemara obstaja nekaj, kar bi lahko poimenovali *homo podjedicus*? Nedvomno. Gre za človeka, ki rad opazuje in gleda, ki je radoveden in rad privzema različne vloge ter je v središču pozornosti. Takšnega človeka Podjed še najraje raziskuje ter se ob tem zaveda, da je vsaj deloma takšen tudi sam – navsezadnje se večkrat razglasi za profesionalnega voajerja. A kot znanstvenik in antropolog ob tem dobro ve, da ima to svojo ceno, ki jo je – hočeš, nočeš – treba plačati, nikakor pa ne skrivati ali je zamolčati. To je včasih tako zanj kot za nas, bralce, opazovalce, na meji nelagodja, saj se pogosto razkrijejo tudi temne in mučne strani. A Podjeda to ne moti in ne plaši. Če je »ves svet oder«, pa zanj ni toliko drama ali tragedija, kot je menil Shakespeare, pač pa komedija. O komični strani sveta Podjed nenehno razmišlja, o njej piše in se je tudi veseli. Loteva se je s humorjem, igrivo, včasih (že skoraj preveč) zafrkantsko (prim. Podjed 2020: 144).

Glede na vse to ne preseneča, da se slog pisanja v delih *Opazovanje opazovalcev* (Podjed 2011), *Vidni* (Podjed 2019) in *Antropologija med štirimi stenami* (Podjed 2020) vse bolj odmika od klasično suhoparnega in korektnega, a dolgočasnega akademskega pisanja. *Krizolacija* je naslednji korak v tej smeri. Čeprav Podjed ostaja znanstvenik ter vseskozi ohranja znanstveno metodologijo in znanstveni aparat, piše kar se da zabavno, humorno, kratkočasno in s tem nagovarja širše bralno občinstvo. Nenehno mu pošilja naslednje sporočilo: »Hej! O tebi govori ta zgodba, *de te fabula narratur!*« Obenem pa mu prišepetava: »Če mene, antropologa, zanima prav vse, če ni ničesar, kar me ne bi zanimalo, če mi nič človeškega ni tuje, potem tudi ni ničesar, kar bi tebe, drago občinstvo, ne zadevalo in se te ne dotikalo.« Vse to je zmeraj izraženo v sproščenem tonu, tudi tedaj, ko govori o resnih, daljnosežnih in problematičnih rečeh. A takšen ton ni tu zato, da bi z zadevami na hitro opravili ali se zazibali v nevednost, prej je neko metodološko sredstvo pred prehitro postavljeno distanco do obravnavanega, pripomoček, da tudi bralci zares premislimo resnico, naj je še tako neprijetna in zoprna.

Ob vsem tem Podjed dobro vé, da se vloge lahko hitro spre-
vrnejo in da lahko hitro sam opazovalec postane opazovan. Zdi
se, da je njegovo izhodišče, da je opazovalec vselej vsem na očeh.
Antropolog je že del slike, ki jo predstavlja, četudi se ga na njej ne
vidi ali pa, nasprotno, v njej že od začetka nastopa kot madež in
tujek. Takole pravi o tem:

Težave se pojavijo, če raziskovalec pregloboko poseže v sistem.
Tedaj postane moteč element v omrežju – pravzaprav kar tujek,
ki ne sodi v sistem, a se skuša vanj na vsak način vriniti. To je »od
daleč« videti približno tako, kot če bi sredi belega dne zagledali
jato škorcev, med katerimi bi zmedeno frfotal kakadu. [...] Pa je to,
da si »nadenemo tuje perje« in se skušamo »infiltrirati« v neznane
družbene sisteme res bistvo etnografske raziskave? Verjetno ne.
Raziskati jih moramo iz lastne pozicije in se jim približati, kakor
vemo in znamo – pa četudi ob tem frči perje. (Podjed 2011: 162)

V navedku izrecno poudarja ceno, ki jo mora profesionalni vo-
ajer plačati za svoje opazovanje. A »perje, ki ob tem frči«, je najprej
antropologovo lastno perje. Kakor da bi z namigom na skubljenje
perja želel priti še do enega vidika človeka, namreč do Platonove
definicije človeka v dialogu *Politik* (266e) kot »dvonožca brez perja«.

To se lahko posreči le ob zavedanju, da je sam pogled, ki gleda,
že del slike, da je pogled vanjo vključen kot madež, da je opazovalec
vselej vključen v zgodbo, ki jo pripoveduje. Natanko to je poanta
Lacanove teorije pogleda, pri kateri zgleden umetniški primer
predstavlja slika Hansa Holbeina mlajšega, namreč *Ambasadorja* iz
leta 1533 (Lacan 1996: 85). Lacana omenjamo zato, ker je v njegovi
obravnavi pogleda v *Štirih temeljnih konceptih psihoanalize* nastopa
apolog, ki se lepo ujema z omenjenimi Podjedovimi poantami.
Naj ga tu na kratko povzamemo. Ko se je Lacan kot dvajsetletni
mladenič napotil v Bretanijo, da bi pridobil izkušnjo neposredne,
ruralne, lovske, morske pokrajine, se je vkrcal na majhno ribiško

ladjo. V tistem času tam še ni bilo velike industrije, njega samega pa je očitno pritegnila romantika ribolova v drobni orehovi lupini, izpostavljeni tveganju in nevarnostim oceanske plovbe. Nekega sončnega dne, ko je bilo morje povsem mirno, mu je mladi ribič Petit-Jean, ki je pozneje tako kot vsa njegova družina umrl za tuberkulozo, pokazal nekaj, kar je plavalo na površju. Bila je majhna ribja konzerva in Petit-Jean mu je ob tem rekel: »Vidiš to konzervo? Jo vidiš? No, ona pa tebe ne vidi!« (Lacan 1996: 90). A Lacan ni bil istega mnenja. Ob zavedanju dveh pomenov besede *regarder*, ki v francoščini pomeni »gledati« in »zadevati nekoga, tikati se«, je spredel, da jih omenjena konzerva še kako »gleda«, da se vseh udeležencev še kako »tiče«. Ribičev zaradi tega, ker je ribja konzerva zlovešče napovedovala propad njihove dejavnosti, ki ni imela nobenih možnosti v boju z veliko industrijo. Lacana pa je opomnila, da je njegovo iskanje domnevno nepotvorjenega izkustva, ki ne bi bilo posredovano z moderno urbano izkušnjo, iluzorično. Opomnila ga je tudi na to, da je sam kot (mestni, izobraženi, bogati) tujek še kako navzoč v celi tej štoriji in da prav kot tak prispeva k celotni sliki:

Pomen te zgodbice, kakor si jo je izmislil moj tovariš, dejstvo, da se je njemu zdela tako smešna, meni pa manj, je v temle: če mi nekdo pripoveduje zgodbo, kot je tale, je to vendarle zato, ker sem sam v tem trenutku – takšen, kakršnega sem se opisal skupaj s temi ljudmi, ki so se težko preživljali v spopadu s tistim, kar je bila zanje kruta narava – soustvarjal sliko na precej nedopovedljiv način. Skratka, iz slike sem kot madež vsaj malo izstopal. (Lacan 1996: 91)

V tem je Lacanova poanta o pogledu: slika je v mojem očesu, sliko vidim. Česar pa ob tem ne vidim, je moja lastna vključenost vanjo, ne vidim pogleda. Oko namreč za Lacana ni isto kot pogled, ta je prej madež, vpisan v sliko. Na takšen način smo tisti, ki gledamo, vselej del slike. Vendar tega konstitutivno ne vidimo, saj sta oko in pogled izvorno razcepljena. Vselej smo del spektakla sveta, pa

vendar ne vidimo svoje vključenosti vanj, zato pa tudi težko uvidimo, kje in kako nas zadeva, na kakšen način se nas tiče. Zato je, če se vrnemo k Podjedu, treba biti pri pojasnitvi opazovanih fenomenov, procesov ali praks vselej previden. Treba je ne le dosledno pojasniti preučevano z vseh strani, pač pa se je treba ob tem zavedati, da smo sami že od nekdaj del pripovedovane zgodbe. Da smo vanjo vpleteni. A to, da pridemo do (takega) spoznanja in do vednosti, še ni vse. Zavedati se je treba tudi tega, kar poudarja psihoanaliza, da namreč vselej obstaja tudi odpor do vednosti. Nekaj lahko vemo, nekaj lahko vzamemo na znanje, a do tega ohranimo distanco na način potlačitve, zanikanja ali utajitve. To pa ima pomembne posledice.

Tudi zato Podjeda zanimajo vprašanja, zakaj nečesa, kar je vsem na očeh, praviloma ne zmoremo ali pa nočemo videti, čeprav se nas še kako tiče, četudi nas še kako zadeva. Natanko to se npr. dogaja pri našem odnosu do smeti, ki veliko bolj, kot se sami zavedamo, določajo naš vsakdanjik. To lepo pokaže zbornik *Nevidno življenje odpadkov* (Podjed in Polajnar Horvat 2022), ki ga je Podjed souredil, objavil v njem v soavtorstvu eno poglavje in k temu dodal še eno lastno poglavje. Izhodišče je v tem, da v sodobnem svetu smeti in odpadki v resnici naraščajo kljub strategijam, da bi jih zmanjšali. Bi lahko našli rešitve za ravnanje z odpadki, ki bodo učinkovitejše in prijaznejše do ljudi? V tem kontekstu ima Podjed dva predloga: prvi je smetnjak, ki se s senzorji sporazumeva z ljudmi, drugi pa igra s kartami, ki na ironičen način ljudi osvešča o problemu odpadkov (igralci se na simbolni ravni pretvorijo v podgane, njihov cilj pa je nabrati čim več odpadkov; nav. delo: 126). Seveda Podjed vé, da so odpadki do določene mere neodpravljivi, saj človek kot vsako živo bitje vedno proizvaja odpadke. Na to je, med drugim, leta 1975 v gostujočem predavanju na univerzi MIT opozoril Lacan: »[Z] a človeka je značilno, da ne vé, kaj bi počel s svojim odpadkom [angleško *waste*]. Civilizacija je odpadek, *cloaca maxima*« (Lacan 2022: 94). Na drugi strani pa Podjed pozna strukturne razloge za kopičenje smeti, tj. kapitalistični sistem, ki spodbuja porabništvo

in ravna po načelu »za menoj potop« (Crary 2022); sistem je treba preprosto prisiliti v rešitve, ki bodo prijaznejše do okolja in tudi prijaznejše do ljudi. Pa vendar čas, v katerem živimo, do ljudi ni ravno preveč prijazen. Za kapitalizem kot sistem je namreč danes sam človek postal odpadek, postal je pogrešljiv, na kar med drugim opozarja Giorgio Agamben s konceptom *homo sacer* (Agamben 2004). Kako smo prišli do tega? Kakšno je ime te tako zaostrene in zapletene situacije? Kaj jo določa? Del odgovora na ta vprašanja vsekakor prinaša ta knjiga, ki se tudi sicer ne odmika od omenjenih izhodišč, stališč in pristopov. Vprašanje v ospredju *Krizolacije* je, kakšne so posledice prevlade tega čudnega sedanjega stanja, ki se ga vsesplošno opredeljuje kot krizo.

Dejstvo je, da smo se v desetletju in pol, ki nas loči od velike ekonomske krize iz leta 2008, naposlušali besede »kriza«. Ravno zato smo verjetno tudi nedovzetni in otopeli za to, na kaj se beseda nanaša. Čeprav izvira iz medicinsko-pravnega diskurza in pomeni zaostritev nekega (bolezenskega) stanja oziroma križišče, kjer se je treba odločiti, kako ukrepati in kako naprej, je nedavno beseda kriza dobila širši pomen za označevanje tega, da »gre nekaj slabo ali narobe«, da se nahajamo v nekem odmiku od normalnosti. V tem pomenu beseda kriza naravnost zahteva referenco na primerjalno stanje za presojo tega, za kakšen odmik sploh gre in v primerjavi s čim potem sploh lahko govorimo o krizi. Posledično to pomeni razumevanje trenutka, v katerem se zgodovinsko nahajamo. Če je v antičnih časih, pri Hipokratu, beseda kriza označevala preobrat, odločilno točko v bolezni in če izraz *krino* pomeni »ločiti«, »izbrati«, »narediti rez«, »odločiti«, »presoditi«, nastopi izraz kriza v modernih časih konec 18. stoletja nekoliko drugače. Kot je v delu *Kritika in kriza* (izv. *Critique and Crisis*, 1988) pokazal Reinhart Kosseleck, gre kriza skupaj s predpostavko, da lahko o njej presojamo s pomočjo diagnoze (zgodovinskega) časa. Diagnoza časa pa pomeni, da kritično analiziramo svojo sedanost. In v tem pomenu sodita kriza in kritika skupaj. Kriza kot beseda se namreč poveže s teorijo

časa in zgodovine ter z zavestjo, da je sama zgodovina nekaj, na kar je mogoče delovati in vplivati.

Po Kosselecku je termin kriza povezan z razsvetljenstvom, s čimer postane osnova družbene in kritične teorije, ki jo je treba misliti skupaj z dogodkom, ki zaznamuje razsvetljenstvo, in to je francoska revolucija. Če postavimo v oklepaj konkreten zgodovinski in filozofski kontekst, ki ga obravnava Kosseleck, potem bi veljalo izpostaviti enega samega razsvetljenskega filozofa – Kanta namreč. Leto 2024 zaznamuje 300. obletnica rojstva tega prelomnega filozofa, ki ni le avtor treh kritik, *Kritike čistega uma*, *Kritike praktičnega uma* in *Kritike razsodne moči* (vse so prevedene tudi v slovenščino), pač pa velja tudi za filozofa kritike *par excellence*. Seveda se slika, če si jo ogledamo podrobneje, kot vedno zaplete, a tu se ne morem spuščati v nadaljnje podrobnosti. Zgoščeno rečeno, Kant razglasi tako vsemogočnost in vseobčnost kritike (»Naša doba je prava doba kritike, ki se ji mora podvreči vse«, kot se glasi v *Kritiki čistega uma*, A XI), kakor tudi nelagodje njenih meja (»Rezonirajte, kolikor vas je volja in o čemer hočete, toda bodite poslušni!« Kant 2006: 29). O tem paradoksu so razpravljali mnogi, med drugim tudi Foucault, ki je ob branju Kantovega spisa »Kaj je razsvetljenstvo?« (Kant 2006: 23–29) tik pred smrtjo pred štirimi desetletji, svoj lasten projekt opredelil kot »ontologijo sedanjosti«, v katero je na tedanje presenečenje mnogih sicer sam uvrstil Martina Heideggerja, Maxa Webra, frankfurtsko šolo in samega sebe. Kaj to pomeni? Sedanjest je po Foucaultu mogoče in treba preiskovati na tri glavne načine: »kot nekaj, kar pripada določeni dobi sveta«, »tako, da v njej skušamo razbrati napovedujoče znake prihodnjih dogodkov«, in tako, da jo analiziramo »kot točko prehoda k porajanju novega sveta« (Foucault 2008: 252–253).

Ti poudarki so za nas zanimivi zato, ker veljajo za vsako analizo krize. To vedno analiziramo v razmerju z njeno zgodovinsko dobo, vedno tudi z gledišča tega, kakšne prihodnje dogodke morebiti napoveduje, obenem pa glede na vprašanje, ali morebiti predstavlja

porajanje česa novega. *Krizolacija* nenehno počne prav to – diagnosticira sedanost, obenem pa se sprašuje kaj je tisto novo, kar poraja kriza.

Kriza ima vselej določene učinke na družbo. Ni nepomembno, da se krizo – zlasti ekonomsko – razglasi, kar ima za posledico določene ukrepe, določena delovanja in določena pričakovanja. Za vladajočo politiko ima razglasitev tudi legitimacijsko moč. Vse to se počne ob predpostavki, da je kriza pravzaprav »krizica«, torej kriza, ki bo čez nekaj časa minila. Vladajoči ideologiji upravljanja s krizo se navadno dobro posreči igrati prav na to karto: če se krizo sploh prizna, se jo hkrati nevtralizira (»brez panike, saj je samo (ekonomska) kriza«, »ne gre za krizo kapitalističnega sistema« itn.) in povečuje, celo instrumentalizira. Ker je kriza, je treba pridno delati, ubogati in potrpežljivo počakati, da bo mimo. Ob vsem tem se spregleda videz, ki ob tem nastaja, videz, da se kriza nekako ne konča sama od sebe, samodejno, naravno. Kar pa seveda ni res. Kriza ni naraven, pač pa je družbeni proces. Z vsako krizo, pa naj bo še tako majhna, se upravlja. Vsaka kriza ima krizne menedžerje, upravljalce krize.

Videti je, da vladajoča ideologija ob vsaki krizi perverzno ponavlja reklo »kriza je priložnost«. Že, že – a za koga? Za mnoge ta priložnost prinaša dodatno zatiranje, saj se pod plaščem krize uvajajo ukrepi, ki se sicer ne bi mogli. Priložnost, paradokсно, je tako priložnost le, če vse ostane po starem. Reševanje krize pomeni vrniti se v stare tirnice, v »normalo«. V njej imajo – ob krizi pa še posebej – svojo priložnost plenilci. Splošno gledano pa priložnost, ki se jo omenja ob krizi, pomeni »več možnosti« zgolj v okviru danega. Reševanju ekonomije se mora pogosto podrediti celotna družba. To zgodbo smo videli v desetletju po krizi leta 2008. Potem pa je pandemija covid-19 prinesla še en obrat vijaka: tisto, kar je bilo poprej razglašeno za nemogoče, je naenkrat postalo mogoče. Ob ukrepih proti virusu se je ves svet dobesedno ustavil, ekonomija pa nenadoma ni bila več v položaju vrhovne prioritete. Nič čudnega, da se je zaradi tega popolnega obrata namnožilo toliko teorij zarote,

saj je bil resnično neverjeten. Pa vendar to priča o še eni strani krize. Če se krizo razglasi, pomeni, da se razglasitev opira na neka merila normalnosti. Ta pa vsebujejo pričakovanja in želje. Izjave »kriza je« tako ne moremo ločiti od lastnega mesta, ki ga uokvirja tudi naše lastno pričakovanje – bodisi pričakovanje, da se bo neka težnja, neka naravnost, neki način opravljanja zadev »po starem« nadaljeval, bodisi, da je temu treba narediti konec. Sama izjava »kriza je« na ta način ustvari samoreferenčni prostor, kjer se zdi, ne le, da »je lahko drugače«, da je »mogoč tudi drugačen svet«, temveč, da je »nov svet« šele treba ustvariti. Da je potrebna politika ne kot umetnost mogočega, pač pa kot umetnost nemogočega. Takšna, ki spremeni same parametre tega, kar se v neki situaciji razume kot »mogoče«.

To je še posebej nujno v sedanji krizi, ki ni več »samo« kriza. Zakaj ne? Na to po svoje namiguje tudi naslov Podjedove knjige. Sama beseda »krizolacija« opozori na poseben status današnje krize. Tokrat namreč »kriza« nastopa drugače, kakor smo je bili še donedavnega vajeni. Ujeti smo v krizo, ki ustvarja neobrnljive posledice. Kriza, ki bi je moralo biti že zdavnaj konec, je še vedno tu in iz nje ni več poti nazaj »v normalo«. Kaj ji sledi, kaj bo prinesla prihodnost, je zaenkrat še nejasno. Kakor da staro ne more umreti, novo pa se ne more poroditi, kakor je nedavno v knjigi s takšnim naslovom (angl. izv. *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born*) Nancy Fraser (2019) parafrazirala sto let staro misel Antonia Gramscija.

V čem je razlika? Poprej je bila kriza, zlasti v ekonomskem smislu, definirana kot nekaj časovno omejenega in prehodnega, sledilo ji je »očiščenje« in nov cikel »normalnega stanja«. Pri sedanji krizi pa tega ni, kriza je postala permanentno izredno stanje, ki mu ni videti konca. K temu pa je prispevalo tudi to, da se je več različnih kriz združilo v eno samo in s tem celotnemu dogajanju podelilo neko drugačno dinamiko. Kriza, ki je bila sprva ekonomska, kriza leta 2008, je tako postala *polikriza*. Izraz je najprej predlagal francoski teoretik kompleksnosti Edgar Morin (1999), nekdanji predsednik Evropske komisije Jean-Claude Juncker pa ga je pred leti uporabil

za opis sovpadanja različnih dogodkov: težav na področju evro območja med letoma 2010 in 2016, konflikta v Ukrajini 2014, begunske krize 2015, brexita 2016 ter vzpona nacionalističnega populizma v celotni EU, ki je naraščal istočasno z omenjenimi dogodki. A sedanjo krizo – pa naj ji rečemo polikriza ali ne – bi morali dojeti širše – ne samo kot hkratnost izrednih dogodkov bolj ali manj lokalnega značaja, temveč kot hkratnost in zaostritev različnih procesov, ki imajo različne vzroke. Ti procesi in krize, ki jih povzročajo, potekajo na različne načine in zahtevajo različne načine reševanja. Tako v prostorskem kot časovnem smislu imajo različne parametre.

V časovnem smislu so krize, ki se zgoščajo v sedanji krizi, različne. Nekatere izmed njih so poznane že nekaj časa. Takšna je npr. kriza avtoritete. Mnogi ob tem govorijo tudi o krizi družine, saj avtoriteto razumejo kot avtoriteto očeta, avtoriteto moškega. Tu je nakopičen niz skrajno spornih predpostavk, za katere pa na tem mestu ni ne časa ne prostora, da bi jih obravnavali. Vprašanje je tudi, ali ima »največja avtoriteta« s področja krize avtoritete, Hannah Arendt, ki je to krizo postavila na začetek 20. stoletja (Arendt 2006: 97–149), sploh prav pri svoji diagnozi, vključno z lociranjem krize avtoritete v čas pred dobrim stoletjem. Historično gledano namreč sledimo različnim pristopom k avtoriteti, njenim različnim vzponom in padcem, a tudi to kompleksno vprašanje moramo tu pustiti ob strani (prim. Dolar 2021). Obstajajo namreč še druge krize. Podnebna kriza je npr. danes izjemno zaostrena in zahteva takojšnje ukrepanje. O tem velja splošno soglasje, a dejanskih globalnih in lokalnih ukrepov zaradi razmerij moči in oblasti ni realno za pričakovati, kar povzroča številne frustracije, proteste, celo ekološki terorizem, a razmere se bodo le še slabšale. Poleg tega podnebne spremembe povzročajo številne druge krize – begunsko krizo, prehransko krizo, lokalne ekonomske krize in zaostrene napetosti med državami zaradi virov pitne vode. Za nekatere druge krize, ki so v sedanjem stanju prav tako žgoče, kot so kriza izobraževalnega sistema, kriza politike,

kriza demokracije, kriza javnega zdravstva, kriza države blaginje in kriza suverenosti držav, je videti, da se prekrivajo z vzponom neoliberalizma, katerega nastop navadno postavljamo v sredino 70. let 20. stoletja. Pa vendar zanje ni enega ali izključnega vzroka.

Ne da bi se spuščali v podrobnosti, moramo omeniti še nekatere druge krize. Begunska kriza je najbolj prizadela predvsem Evropo in je vrhunec dosegla leta 2015 kot posledica vojn v Afganistanu, Iraku, Libiji in Siriji. Ta kriza še vedno traja, zanjo namreč obstajajo številni drugi vzroki, kot so učinki podnebne krize, številnih vojn in spopadov, naraščanje prebivalstva zlasti v Afriki, naraščajoča revščina, ki je posledica notranjih in zunanjih dejavnikov ipd. Begunska kriza ni omejena le na Evropo, saj je učinek globalne neenakosti, delitve na revni Jug in bogati Sever. To je npr. očitno, ko gre za problem ilegalnih beguncev in migrantov iz Mehike in Srednje Amerike v ZDA, podobno velja za migrantske delavce iz Indije, Pakistana in Bangladeša v bogatih arabskih zalivskih državah. Pandemija covid-19 je posebna zgodba, ki je za nekaj časa »dobesedno ustavila svet« ter nas obsodila na »življenje med štirimi stenami« (Podjed 2020). Čeprav je pandemija časovno gledano končana, pa njenih številnih, zlasti ekonomskih, posledic še vedno ni mogoče izmeriti (Tooze 2021).

In kakor da vseh kriz še ne bi bilo dovolj, sta nas presenetili še vojni, ki imata daljnosežne globalne konsekvence, tudi če se končata v tem hipu: najprej Putinova vojaška agresija na Ukrajino, ki se je začela leta 2022, nato pa od leta 2023 še vojna v Gazi, ki grozi, da se bo razširila na ves Bližnji vzhod. Obe sta nastopili s pretvezo, da gre za »posebni vojaški operaciji«. Putina naj bi ogrožali NATO in nacisti v Ukrajini, Izrael pa se je najprej legitimno odzval na Hamasov pokol in ugrabitev civilistov, nakar je vse skupaj prestopilo vse meje. Obe vojni sta izjemno kruti ter kršita mednarodno pravo in mednarodni pravni red. Obe sta tudi vpeti v novonastajajoča razmerja globalnih moči. Obe pa sta tudi že del nove hladne vojne med dvema blokoma. Novi svet, ki ga napovedujeta, je zlovesč.

Zaradi vsega navedenega je vse manj tistega, s čimer smo še nedavno označevali »normalnost«. Po izkušnji s pandemijo covid-19 smo začeli uporabljati izraz »nova normalnost«, da bi označili novo nastajajočo in hitro spreminjajočo se realnost. Ta pa dejansko ni nikakršna normalnost, na kar sicer namiguje izraz »nova normalnost«. Še zdaleč ne gre za to, da eno normalnost pač zamenja druga, pa naj bo ta še tako nenormalna, saj je nova normalnost prepletena s krizo, kar pomeni nastop vedno novih nepredvidljivih dogodkov in procesov, ki niti približno nimajo logike. Na to meri misel, ki jo najdemo v *Krizolaciji*: »Trajna kriza je, skratka, nova normalnost.« (nav. delo: 74) Takšna kriza ni polikriza, pač pa prej nekaj, kar bi označili za *katakrizo*. Z novo ustvarjenim izrazom ne poudarjamo toliko značaja krize kot katastrofe ali apokalipse, pač pa novo in drugačno formo krize. S predpono *kata-*, ki v stari grščini pomeni »navzdol«, »proti«, »nazaj«, »z, dol, skozi, po« in izraža nekaj, kar je spodaj, nekaj, proti čemur se deluje, poudarjamo različne moduse spopadanja s sedanjo Krizo – tokrat z veliko začetnico. To stanje se kaže kot trajno, a se bo seveda enkrat končalo. Vse pa je odvisno od tega, kako se bomo spopadli s Krizo oziroma s katakrizo.

K temu bi morda morali dodati vsaj dve kratki opombi. Najprej to, da je sam izraz »kriza« po svoje optimističen. Mogoče že kar preveč. Vse preveč se namreč zanaša na neko verjetje v zgodovinski napredek, napredovanje. Vse preveč meri na to, da so krize vendarle nekaj cikličnega in minljivega, normalnega, naravnega, samodejnega. Tu se predvideva prepričanje, da kriza pride in gre. Tako rekoč sama od sebe mine. Tisto, s čimer imamo opraviti zdaj, pa je nekaj drugega. Iz slabega gremo samo še na slabše. Mnogi zaradi tega – zlasti na politični desnici po prvi svetovni vojni, zgleden primer tega je Spenglerjevo delo *Zaton zahoda*, ki je bil tudi velika prodajna uspešnica (Spengler 2009–2010, izv. 1923) – govorijo o propadu, o zatonu, o uničenju. Ne nujno toliko sveta ali kapitalizma, pač pa Zahoda v pomenu »zahodnega demokratičnega sveta«. Pri tem je marsikaj problematično in iluzorično, posebej ko skupaj

obravnavamo raznotere fenomene. »Rešitev« se zdi jasna – vrniti se je treba k pravim vrednotam, k pravi veri, k pravim (moškim) voditeljem. In seveda: očiščenje, odstranitev tujkov in parazitov naroda, povečanje rodnosti »naših«, trda roka, delo, fašizem. Kaj pa, če bi morali stvari postaviti popolnoma drugače, kaj, če bi morali premisliti o tem, da je čas, da svet dejansko spremenimo v povsem drugi smeri, v smeri dejansko pravičnejše družbe za vse, pa naj ji rečemo »komunizem« ali kaj drugega?

Druga opomba zadeva razumevanje kriz kot krizic: že Marx je pokazal, da so ciklične krize normalen del kapitalističnega gospodarstva, saj izvirajo iz samega kapitalističnega produkcijskega načina. Kapitalizem zanj brez kriz sploh ni mogoč. Vendar pri njem ne najdemo kakšne izdelane teorije kriz, temveč zgolj razpršene, bolj ali manj natančne pripombe, ki jih je potem marksistična tradicija predelala v popolnoma različne teorije kriz. Marx je sprva pričakoval končno krizo kapitalizma kot sistema, ki bo privedla do revolucije. A do tega ni prišlo. Tu in tam je pozneje resda prišlo do hudih kriz, kakršna je bila velika gospodarska kriza v 30. letih 20. stoletja, ki je med drugim na oblast pripeljala nacizem. Vseeno pa so zaradi nje sprejeli ukrepe za spoprijemanje z vsemi nadaljnjimi krizami. Tudi zato so te odtlej videti le še kot krizice, iz katerih se potem sistem izvije tako rekoč samodejno, »obdobje recesije privede do devalorizacije kapitala in ustvari pogoje za okrevanje« (Husson 2011: 213). V tem pomenu je mogoče reči, da so »krize tako rekoč iracionalni racionalizatorji vselej nestabilnega kapitalizma« (Harvey 2010: 71). Še več, krize je (vsaj doslej) kapitalizem vselej uporabil za krepitev svoje moči, in v tem je tudi njegova specifična: »Kapitalizem dejansko ni kot drugi produkcijski načini, ki zaidejo v krizo, ko naletijo na svojo mejo: meja kapitalizma je vzvod njegove moči, kajti bolj kot je v 'krizi', bolj mobilizira svojo dinamiko, da bi jo premagal« (Žižek 2018: 62).

Kaj pa, ko pride do krize večjih razmer? In takšna je dejansko nastopila leta 2008. V takšnem primeru se lahko poznavanje in

vednost o »obnašanju« kriz kot krizic pokaže za pogubno. Tu sta na delu psihološka mehanizma ob *déjà vu* in *fausse reconnaissance*, o čemer je pisal že Freud (Freud 2005: 167–173; Zupancič 2019: 27–42, 118–119). »Že videno« in »napačno prepoznanje« sta psihološka pojava, ko imamo za tisto, kar prvič vidimo, slišimo in preberemo, občutek, da smo vse to že videli, slišali, prebrali in celo izkusili. Nekaj, kar je zdaj pred nami, doživljamo kot nekaj, kar smo že doživeli. Natanko takšen občutek ima vselej tudi ekonomska stroka, ko se mora spoprijeti z novo krizo. Zato jo brž zvede na tisto, kar že pozna. Ob krizi leta 2008 sta zato uveljavljena ekonomista Carmen Reinhart in Kenneth Rogoff poudarila prava občutek, ki bi v primerjavi s krizo leta 2008 lahko pripeljal do nezaželenih posledic. Pri tem sta poudarila, da gre za krizo, ki se v temelju razlikuje od vseh dozdajšnjih znanih kriz, zato je sindrom »tokrat je drugače«, s katerim ekonomska stroka običajno pričaka vsako novo krizo, zavajajoč:

Bistvo sindroma 'tokrat je drugače' je enostavno. Korenini v trdnem prepričanju, da se finančne krize dogajajo drugim v drugih deželah in v drugih časih; krize se ne dogajajo nam, tu in zdaj. Mi namreč delamo bolje, smo pametnejši, naučili smo se iz preteklih napak. (Reinhart in Rogoff 2009: 2)

Nadaljevanje je znano. Politika varčevanja je trajala celo desetletje, še danes pa nam ni jasno, za kakšno krizo je šlo. Čeprav se je za trenutek zdelo, da gre za sistemsko krizo kapitalizma, se še tako velik kritik neenakosti, ki jih povzroča sedanji kapitalistični sistem, kot je Thomas Piketty, izogiba, da bi jo primerjal z veliko gospodarsko krizo iz leta 1929. V njej noče videti česa resnejšega ali dramatičnejšega, ko govori o »veliki Recesiji« (Piketty 2014: 472). Piketty je le eden od mnogih, govor o sedanji krizi kot recesiji pa je splošno uveljavljen. Nekateri govorijo o »trenutni veliki recesiji« oziroma o tem, da »zahodna (zaenkrat) velika recesija označuje konec srednjeročne

zgodovinske faze, ki se je začela pred kakšnimi štiridesetimi leti v krizi sedemdesetih let prejšnjega stoletja» (Wallerstein idr. 2013: 89, 196). Izraz »vélika recesija« se je uveljavil za označbo celotnega desetletja kot časa, zaznamovanega s krizo (prim. Geiselberger 2017). Edini, ki vztraja, da je bila kriza leta 2008 najhujša ekonomska kriza doslej, je sodobni britanski zgodovinar Adam Tooze v delu *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*, v katerem je pojasnil: »Kar je grozilo leta 2008 ni bilo 1929. Kar je grozilo, je bilo celo nekaj večjega in povsem mogoče, da tudi slabšega« (Tooze 2018: 163). Tooze tudi vztraja, da je ta kriza še najbolj prizadela Evropo, ki si od nje ne bo več opomogla. Vprašanje je tudi, kaj kriza pomeni za neoliberalizem. Čeprav so ga mnogi po krizi leta 2008, ki jo je vsaj pomagal pripraviti, če je že ni kar zakuhal, pokopali, je potem ponovno vstal od mrtvih. Vseeno danes ni nikjer ne prav zares dokončno mrtev ne prav zares živ. Enako velja za kapitalizem. Čeprav se je ob krizi leta 2008 govorilo o sistemski krizi in četudi je bil vsaj za trenutek resnično na robu, je kapitalizem preživel ta kritični moment. Toda – ali je res preživel? Ali danes sploh še lahko govorimo o kapitalizmu v strogem pomenu besede? Ne da bi se tega posebej zavedeli, je nemara kapitalizem neopazno zdrsnil v nekaj drugega, v nekaj, kar Cédric Durand, Yanis Varoufakis in Jodi Dean, vsak s svojimi argumenti, imenujejo »tehnofevdalizem« (Dean 2022; Durand 2022; Varoufakis 2023). Ta je za vse omenjene pisce nekaj veliko pogubnejšega od kapitalizma.

Naj bo tako ali drugače, je dejstvo, da so globalne ekonomske razmere po vseh preteklih šokih, od krize leta 2008 do pandemije covid-19, rasti populizma in protekcionizma vseh vrst ter vojn in katastrof, v tem trenutku zelo krhke in nejasne. Globalni ekonomski sistem je trenutno zelo ranljiv. In tu v celotno zgodbo vstopi kontejner, zabojnik, ki ga Podjed v *Krizolaciji* tako mojstrsko in vsestransko opiše:

Zabojnik je morda kar osrednja metafora sedanjega sveta. V zabojniku pridejo do nas stvari, ki jih uporabljamo in jemo. V zabojnik zmečemo stvari, ko odslužijo namenu, v njem pa končajo tudi ostanki hrane, ki je ne pojemo. V zabojnik pospravijo ljudi, ki so se znašli v stiski in nimajo strehe nad glavo po potresu ali drugi naravni nesreči. V njem najdejo zavetje tudi gradbeni delavci, ki pridejo iz tujine in pomagajo urejati infrastrukturo po katastrofi. (nav. delo: 123)

Zabojnik, »inovacija Malcoma McLeana, tovornjakarja, ki je zasnoval zabojnik standardne velikosti, da bi olajšal nakladanje in prevažanje blaga ter posledično pripomogel k standardizaciji prevoza« (nav. delo: 116), je namreč tudi osnova za hiter napredek globalne trgovine v drugi polovici 20. stoletja. Danes je osrednji element svetovne trgovine – velika

večina blaga, ki se prevaža v tujino, se pošilja v zabojnikih, ki jih natovorijo in razložijo v specializiranih pristaniščih in terminalih po vsem svetu. K standardizaciji sodi tudi uveljavitev avtomatiziranih sistemov za ravnanje z zabojniki, ki še povečajo učinkovitost in znižajo stroške. (nav. delo: 116)

Toda vse to je krhkejše, kakor se zdi. Da je tako, je pokazala skoraj tedenska blokada Sueškega prekopa marca 2021, ko se je v njej zataknila 400 m dolga ladja Ever Given. Trenutna posledica vojne v Gazi so napadi hutujskih upornikov na tovarne ladje v Rdečem morju, nekaj so jih medtem celo potopili. Zato se med pisanjem tega besedila večina tovarnega prometa iz Azije izogiba Sueškemu prekopu in potuje okoli Afrike v Evropo, kar podaljša potovanje blaga za 10 do 14 dni. Vse to bo prineslo višje stroške in še dodatno prispevalo k njihovi rasti, recesiji in inflaciji, ki ta hip obremenjuje tudi razvite države EU. In to predstavlja tudi težave v prihodnje za načrtovano novo svileno kitajsko pot. Z dražjimi

stroški prevoza blaga se v celoten sistem vnese neznanka, katere učinki so zaenkrat nepredvidljivi. Kakšno vlogo bo imel v tem pogledu zabojnik, bomo še videli.

V tem kontekstu velja omeniti, da so zabojniki za Podjeda svojevrsten napovedovalec prihodnosti:

Morda v času poznega kapitalizma, ki se preveša v digitalni feudalizem, takšna bivališča predstavljajo idealne enote za življenje in delo, ki lahko v celoti poteka v zabojniku. Z zabojniki, kot rečeno, pridejo do ljudi stvari in hrana, v zabojnike potem stresejo smeti, v zabojniku, ki se mu reče krsta, pa ta svet tudi zapustijo. Tudi zaradi tega postajajo življenja vse bolj zabojniška – in posledično izolirana. (nav. delo: 124–125)

Tu seveda ne morem slediti vsem vidikom zabojnika in zabojništva, ki jih osvetli Podjed. Navsezadnje to tudi ni potrebno, saj sam to stori res izvrstno. Mogoče le nekaj kratkih opomb. Kriza in zabojnik, ki mu pravijo tudi kontejner, gresta namreč skupaj v več pomenih besede. Najprej v dobesednem pomenu, saj glagol, iz katerega izvira beseda zabojnik v angleščini (*to contain*), pomeni tudi »zadrževati«, »obrzdati«, »obvladovati«. V našem primeru – v primeru krizolacije – to preprosto pomeni, da je kriza požrla obrambo pred samo seboj. Če bi namreč imeli opraviti z običajno krizo, s krizico, bi jo preprosto omejili, zadržali, ko pa gre za Krizo, za katakrizo, pa zadrževanje krize in ukrepi zoper njo povsem spremenijo pomen. Krizolacija, skratka, pomeni, da je kriza ušla iz zabojnika, ki ima v našem primeru bolj značaj Pandorine skrinjice.

Kot že večkrat rečeno, ima to posledice. Ena izmed njih je povezana tudi z globalizacijo. Po eni strani se nam, ker smo do nedavnega jezdili na valu globalizacije, zaradi česar je svet postajal vse bolj in bolj ploščat, zdi morda nekoliko nenavadno, da je zdaj »izolacija« v ospredju, in to ne le kot posledica pandemije. Toda globalizacija prej ali slej pripelje do protekcionizma in izolacije. Ali

ni bila posledica prve velike globalizacije, ki se je začela v 70. letih 19. stoletja, Vélika vojna, kot so imenovali prvo svetovno vojno, ki je potem tako ali drugače vodila še v drugo svetovno vojno? In, ali ni zanimivo, da je padcu Vélikega zidu – berlinskega zidu leta 1989 – sledilo postavljanje novih, pogosto nevidnih zidov? Ali ni zanimivo, da je konec hladne vojne prinesel vznik novih vojn, npr. v bivši Jugoslaviji in na območju nekdanje Sovjetske zveze, ki so se nadaljevale v vojno proti terorizmu po 11. septembru 2001 in pozneje opustošile Irak, Sirijo, Libijo? Danes so tako številne dežele že desetletja ujete v vojni vrtinec. Francoski filozof Alain Badiou v tem kontekstu govori o *zonage*, torej o »coniranju«, ki prizadene takšna območja, kjer vojna povzroči anarhijo, ko so »celotne cone družbenega življenja prepuščene gangsterstvu fašističnega tipa« (Badiou 2016: 37). Gre zagotovo za enega glavnih vzrokov za migrantske in begunske valove, ki oblegajo sodobno Evropo, in za neusahljivi vir potrebe po novih zabojnikih, če si sploh lahko privoščimo ta cinizem.

Na drugi strani knjiga *Krizolacija* pokaže, da zabojnik in izolacija nista zgolj negativni. Zame osebno je najbolj skrb vzbujajoča prihodnost zabojnika in zabojništva na področju politike. Naraščajo namreč protekcionizmi in izolacionizmi vseh vrst, prevladuje pa politika »Najprej x«, ki jo tako ali drugače uveljavljajo novi nacionalizmi od Melonijeve, Le Penove, Trumpe in Bolsonara do Modija, Putina, Erdoğana in Šija. Razlogi za to so številni, nekaj od teh smo že našteli. Vprašanje je, ali ima porajanje novih oblik izolacije in segregacije tudi strukturne razloge? V tem kontekstu je pomenljiv opomin in izziv Lacanova izjava, ki je v začetku 70. let prejšnjega stoletja dvignila precej prahu, saj je napovedovala vzpon rasizma in segregacije:

S segregacijo nikoli povsem ne opravimo. Lahko vam rečem, da se bo zgolj ponavljala v vedno bolj nenavadnih oblikah. Brez tega ne more nič delovati – kar se tu zgodi kot *objet petit a*, kot a v

neki živi obliki, pa naj gre še tako za nekaj splavljenega, kaže, da je segregacija učinek govornice. (Lacan 2008: 208)

Seveda se nam ni treba strinjati z Lacanom. In navsezadnje segregacija pač ni čisto isto kot izolacija. Ta je lahko tudi hotena, izbrana, včasih se je preprosto dobrodejno umakniti pred vrvežem sveta v svoj kokon, v svoj zabojnik.

Žal pa se pred vrvežem sveta lahko umaknemo zgolj začasno, saj bosta katakriza in krizolacija še nekaj časa naša skupna usoda. Katakriza je drugačna kriza od kriz, kakršnih smo navajeni. Zahrteva drugačne prijeme za reševanje kriz, ki so vanjo vpletene, in za spoprijemanje z novimi procesi, ki v njej nastajajo. Eden teh je prav gotovo krizolacija. Pri tem ne moremo in se ne smemo zanašati na to, da se bo vse skupaj razpletlo kar samo od sebe. Delovanje v razmerah katakrize je odvisno tudi od novih uvidov in spoznanj, zato je knjiga *Krizolacija* tako dragocena, zanimiva in obenem zabavna. Ob temačnejših podobah ob srečanju s prihodnostjo so tu vselej tudi takšne, pri katerih se lahko do solz nasmejimo. In če velja grški pregovor, da lahko le tisti, ki mu solze sperejo oči, jasno vidi, potem je to tudi prijazno vabilo k branju te knjige.

REFERENCE

- Aboy, Colin. 2016. Jeff Bezos Wants to Move Our Factories to Space to Protect Earth. *Futurism*, 3. 6. <https://futurism.com/jeff-bezos-wants-to-move-our-factories-to-space-to-protect-earth>.
- Adorno, Theodor W. in Max Horkheimer. 2011. *Towards a New Manifesto*. London in New York: Verso.
- AFP. 2020. Mystery Pneumonia Outbreak in China Sparks Fear of Deadly SARS Virus. *CBS News*, 2. 1. <https://www.cbsnews.com/news/china-sars-virus-fears-as-mystery-pneumonia-outbreak-sickens-dozens-in-wuhan-2020-01-02/>.
- Agamben, Giorgio. 2004 (1995). *Homo sacer: Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Studentska založba.
- Alter, Adam. 2019 (2017). *Sužnji zasloni: Kako nas tehnologija zasvoji, industrija pa to izkoristi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Andits, Petra. 2020. Waiting During the Time of COVID-19. *Social Anthropology* 28 (2): 220–221. DOI: 10.1111/1469-8676.12871.
- Arendt, Hannah. 2006 (1961). *Med preteklostjo in prihodnostjo: Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina.
- Asimov, Isaac. 1986a (1953). *Jeklene votline*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- Asimov, Isaac. 1986b (1956). *Golo sonce*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- Asimov, Isaac. 1987 (1983). *Roboti jutranje zore*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije.
- Augé, Marc. 1992. *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Le Seuil: Verso.
- Babič, Saša in Dan Podjed. 2016. Vozila in stereotipi: Primerjava Ljubljane in Beograda. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 56 (1/2): 74–84.
- Badiou, Alain. 2016. *Notre mal vient de plus loin: Penser les tueries du 13 novembre*. Pariz: Fayard.
- Bašič, Barbara. 2023. Življenje na 22 kvadratnih metrih: »Tukaj človek lahko znori«. *24ur.com*, 24. 1. <https://www.24ur.com/novice/tujina/zivljenje-na-22-kvadratnih-metrih-tukaj-clovek-lahko-znori.html>.
- Bateson, Gregory. 1935. Culture Contact and Schismogenesis. *Man* 35: 178–183. DOI: 10.2307/2789408.
- Baudrillard, Jean. 1999 (1981). *Simulaker in simulacija; Popoln zločin*. Ljubljana: ŠOU, Studentska založba.

- Beck, Ulrich. 2009 (1992). *Družba tveganja: Na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
- Bell, Genevieve. 2020. Pandemic Passages: An Anthropological Account of Life and Liminality during COVID-19. *Anthropology in Action* 28 (1): 79–84. DOI: 10.3167/aia.2021.280115.
- Bentham, Jeremy. 1995 (1787). *The Panopticon Writings*. London: Verso.
- Berkes, Howard. 2013. Amid Data Controversy, NSA Builds Its Biggest Data Farm. *NPR*, 10. 6. <https://www.npr.org/2013/06/10/190160772/amid-data-controversy-nsa-builds-its-biggest-data-farm>.
- Boccaccio, Giovanni. 2003 (1349–1353). *Dekameron*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bone, Edith. 1957. *Seven Years Solitude*. London: Hamish Hamilton.
- Borges, Jorge Luis. 1997 (1945). *Alef*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Borges, Jorge Luis. 1998. On Exactitude in Science. V: *Collected Fictions*. New York itn.: Penguin Books, 325.
- Brown, Dan. 2005 (2000). *Angeli in demoni*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bruce, Gary. 2003. The Prelude to Nationwide Surveillance in East Germany: Stasi Operations and Threat Perceptions, 1945–1953. *Journal of Cold War Studies* 5 (2): 3–31. DOI: 10.1162/152039703763336453.
- Burger, Beti. 2022. Dan Podjed: Musk je zdaj kralj veselja in digitalnega sveta. *Delo* (spletna izdaja), 28. 10. <https://www.delo.si/novice/slovenija/dan-podjed-musk-je-zdaj-kralj-vesolja-in-digitalnega-sveta/>.
- Caine, Geoffrey. 2021. *The Perfect Police State: An Undercover Odyssey into China's Terrifying Surveillance Dystopia of the Future*. New York: Public Affairs.
- Cantor, Matthew. 2021. Why Does Jeff Bezos's Rocket Look Like That?: An Inquiry. *The Guardian* (spletna izdaja), 21. 7. <https://www.theguardian.com/science/2021/jul/20/jeff-bezos-rocket-design-an-inquiry>.
- Chaddad, Rafram. 2020. Isolation. *Apartamento* 24. <https://www.apartamentomagazine.com/stories/rafram-chaddad-isolation/>.
- Chalmers, David. 2022. *Reality+: Virtual Worlds and the Problems of Philosophy*. New York: W. W. Norton & Company.
- Chao, Sophie. 2023. Health, Harm, and Habitus: Techniques of the Body in COVID-19. *Thesis Eleven* 177 (1): 103–116. DOI: 10.1177/07255136231186642.
- Chin, Josh in Liza Lin. 2022. *Surveillance State: Inside China's Quest to Launch a New Era of Social Control*. New York: St Martin's Press.
- Collins. 2023. Permacrisis. *Collins Dictionary*. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/permacrisis>.

- Comaroff, Jean. 2020. When the Virus Makes the Timeline. *Social Anthropology* 28 (2): 245–246. DOI: 10.1111/1469-8676.12811.
- Crary, Jonathan. 2022. *Scorched Earth: Beyond a Digital Age to the Post-Capitalist World*. London in New York: Verso.
- Crary, Jonathan. 2023 (2013). *24/7: Pozni kapitalizem in zagate spanja*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Csordas, Thomas J. 1990. Embodiment as a Paradigm for Anthropology. *Ethos* 18 (1): 5–47. DOI: 10.1007/978-1-137-08286-2_3.
- Curry, Andrew. 2015. No, the NSA Isn't Like the Stasi – and Comparing Them Is Treacherous. *Wired* (spletna izdaja), 14. 1. <https://www.wired.com/2015/01/nsa-stasi-comparison/>.
- Dant, Tim. 2004. The Driver-car. *Theory, Culture & Society* 21 (4/5): 61–79. DOI: 10.1177/0263276404046061.
- Dean, Jodi. 2022. Komunizem ali neofeudalizem? *Problemi* 60 (3/4): 63–92.
- Debord, Guy. 1999 (1967). *Družba spektakla; Komentar k Družbi spektakla; Panegirik*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
- Dessem, Matthew. 2021. Why Does Jeff Bezos' Rocket Look So Much Like a Penis?: We Asked a Rocket Scientist. *Slate* (spletna izdaja), 21. 7. <https://slate.com/technology/2021/07/bezos-blue-origin-resembles-penis-rocket-scientist-explains-why.html>.
- Diamandis, Peter H., in Steven Kotler. 2012. *Abundance: The Future Is Better than You Think*. New York: Free Press.
- Dolar, Mladen. 2021. *Od kod prihaja oblast?* Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Donne, John. 1923. *Devotions upon Emergent Occasions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Douglas, Cristina. 2021. A World of Touch in a No-Touch Pandemic: Living with Dementia in a Care Facility during COVID-19. *Anthropology in Action* 28 (1): 8–15. DOI: 10.3167/aia.2021.280102.
- Durand, Cédric. 2020. *Techno-féodalisme: Critique de l'économie numérique 2020*. Pariz: La Découverte Éditions.
- Ellyatt, Holly. 2022. Arguing with Your Partner over Covid?: You're Not Alone, with the Pandemic Straining Many Relationships. *CNBC*, 21. 1. <https://www.cNBC.com/2022/01/21/covid-has-put-pressures-and-strains-on-relationships.html>.
- Eriksen, Thomas Hylland in Finn Sivert Nielsen. 2013 (2001). *A History of Anthropology*. 2. izd. London: Pluto. DOI: 10.2307/j.ctt183gzx9.

- Eriksen, Thomas Hylland. 2014. *Globalization: The Key Concepts*. 2. izd. London in New York: Bloomsbury.
- Eyal, Nir. 2014. *Hooked: How to Build Habit-forming Products*. New York: Portfolio/Penguin.
- Eyal, Nir. 2019. *Indistractable: How to Control Your Attention and Choose Your Life*. Dallas: BenBella Books.
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press. DOI: 10.7312/fabi16926.
- Falkvinge, Rick. 2013. Stasi vs. the NSA Back To Back: Who's Worse – A Visual Guide. *Falkvinge on Liberty*, 5. 7. <https://falkvinge.net/2013/07/05/stasi-vs-the-u-s-nsa-back-to-back-whos-worse-and-by-how-much/>.
- Farrer, Martin. 2019. Historian Berates Billionaires at Davos over Tax Avoidance. *The Guardian* (spletna izdaja), 30. 1. <https://www.theguardian.com/business/2019/jan/30/historian-berates-billionaires-at-davos-over-tax-avoidance>.
- Flander, Benjamin. 2021. Epidemija in ukrepi za njeno zajezitev: Omejitev gibanja na občine in »policijska ura«. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 72 (1): 51–64.
- Forbes. 2023. World's Billionaires: The Richest in 2023 (ur. Rob LaFranco in Chase Peterson-Withorn). *Forbes* (spletna izdaja). <https://www.forbes.com/billionaires/>.
- Foucault, Michel. 2008 (1991). *Vednost, oblast, subjekt*. Ljubljana: Krtina.
- Fran. *Fran: Slovvarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 2014–. www.fran.si.
- Fraser, Nancy. 2019. *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born*. London in New York: Verso.
- Freud, Sigmund. 2005. *Spisi o psihoanalitični tehniki*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Freud, Sigmund. 2013 (1901). *Psihopatologija vsakdanjega življenja: O pozabljanju, spodrseljajih v besedi in ravnanju, zmotah in praznoverju*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Friedman, P. Kerim. 2005. Armchair Anthropology in the Cyber Age? *Savage Minds*, 19. 5. <https://savageminds.org/2005/05/19/armchair-anthropology-in-the-cyber-age>.
- Fromer, Yoav. 2011. Qaddafi's Captive. *Tablet* (spletna izdaja), 15. 2. 2011. <https://www.tabletmag.com/sections/israel-middle-east/articles/qaddafis-captive>.
- Funder, Anna. 2005 (2002). *Zloglasni Stasi: Dokumenti in izpovedi obeh strani*. Tržič: Učila International.

- Furlong, Andy. 2008. The Japanese Hikikomori Phenomenon: Acute Social Withdrawal among Young People. *Sociological Review* 56 (2): 309–325. DOI: 10.1111/j.1467-954X.2008.00790.x.
- Geiselberger, Heinrich (ur.). 2017. *Die große Regression: Eine internationale Debatte über die geistige Situation der Zeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Gell, Alfred. 2001 (1992). *Antropologija časa: Kulturne konstrukcije časovnih zemljevidov in podob*. Ljubljana: Študentska založba.
- Gennep, Arnold van. 1977 (1909). *The Rites of Passage*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- Gibson, William. 1997 (1984). *Nevromant*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Giddens, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Graeber, David, in David Wengrow. 2022 (2021). *Pričetek vsega: Nova zgodovina človeštva*. Ljubljana: UMco.
- Gruden, Toni. 2020. Dalila Jakupović žrtev dima: »Nisem mogla niti hoditi.« MMC (multimedijski portal RTV Slovenija), 14. 1. <https://www.rtvlo.si/sport/tenis/teniski-turnirji/dalila-jakupovic-zrtev-dima-nisem-mogla-niti-hoditi/511567>.
- Grušovnik, Tomaž. 2022. *Midva ne bova rešila sveta!: Eseji o teorijah zarot*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Haidt, Jonathan. 2013 (2012). *Pravičniški um: Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija*. Ljubljana: UMCo.
- Hannerz, Ulf. 2003. Being There... And There... And there!: Reflections on Multi-site Ethnography. *Ethnography* 4 (2): 201–216. DOI: 10.1177/14661381030042003.
- Harari, Yuval Noah. 2017 (2015). *Homo deus: Kratka zgodovina prihodnosti*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Haraway, Donna. 1999 (1991). *Opice, kiborgi in ženske: Reinvencija narave*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
- Hari, Johann. 2022. *Ukradena pozornost: Zakaj se ne moremo zbrati – in kako si znova pridobimo zmožnost poglobljenega razmišljanja*. Brežice: Primus.
- Harris, Michael. 2017. *Solitude: In Pursuit of a Singular Life in a Crowded World*. London: Random House Books.
- Harvey, David. 2010. *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London: Profile Books.
- Hemingway, Ernest. 2005 (1940). *Komu zvoní*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Henig, David, in Daniel M. Knight. 2023. Polycrisis: Prompts for an Emerging World. *Anthropology Today* 39 (2): 3–6. DOI: 10.1111/1467-8322.12793.

- Hern, Alex. 2017. Netflix's Biggest Competitor?: Sleep. *The Guardian* (spletna izdaja), 18. 4. <https://www.theguardian.com/technology/2017/apr/18/netflix-competitor-sleep-uber-facebook>.
- Holt, Nicholas L. 2003. Representation, Legitimation, and Autoethnography: An Autoethnographic Writing Story. *International Journal of Qualitative Methods* 2 (1): 18–28. DOI: 10.1177/160940690300200102
- Howey, Hugh. 2014 (2011–2013). *Silos*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Hoyer, Katja. 2023. *Beyond the Wall: East Germany, 1949–1990*. London: Allen Lane.
- HRW (Human Rights Watch). 2006. Libya: June 1996 Killings at Abu Salim Prison. *Human Rights Watch*, 27. 6. <https://www.hrw.org/news/2006/06/27/libya-june-1996-killings-abu-salim-prison>.
- Husson, Michel. 2011 (2009). *Čisti kapitalizem*. Ljubljana: Sophia.
- Huxley, Aldous. 2016 (1932). *Krasni novi svet*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). 2021. Sixth Assessment Report. <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar6/>.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change). 2023. *Climate Change 2023: Synthesis Report: Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (ur. H. Lee in J. Romero). Ženeva: IPCC. DOI: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647.
- Isaacson, Walter. 2023. *Elon Musk*. London idr.: Simon & Schuster.
- Kafka, Franz. 1961. Preobrazba. V: *Splet norosti in bolečine: Izbrana proza*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 33–88.
- Kafka, Franz. 2008 (1915). Preobrazba. V: *Preobrazba in druge zgodbe: Skice, črtice, novele I*. Ljubljana: Študentska založba, 73–129.
- Kanbur, Ravi. 2021. Meet the New Normal, Same as the Old Normal: The State-Market Balance and Economic Policy Debates After the Pandemic. V: Didier Fassin in Marion Fourcade (ur.), *Pandemic Exposures: Economy and Society in the Time of Coronavirus*. Chicago: HAU Books, 21–35.
- Kant, Immanuel. 2006. *Zgodovinsko-politični spisi*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Katz, Carmit idr. 2021. Child Maltreatment in the Time of the COVID-19 Pandemic: A Proposed Global Framework on Research, Policy and Practice. *Child Abuse and Neglect* 116 (2): 104824. DOI: 10.1016/j.chiabu.2020.104824.
- Kersten-Pejanić, Roswitha. 2022. The Good, the Bad, and the Needy: Discourses of Helpfulness after the 2020 Earthquakes in Croatia. *Comparative Southeast European Studies* 70 (1): 103–124. DOI: 10.1515/soeu-2021-0085.

- Klepec, Peter. 2019. Crisis, Europe. *Filozofski vestnik* 15 (2): 119–138. <https://ojs.zrc-sazu.si/filozofski-vestnik/article/view/8110>.
- Klepeis, Neil E. idr. 2001. The National Human Activity Pattern Survey (NHAPS): A Resource for Assessing Exposure to Environmental Pollutants. *Journal of Exposure Analysis and Environmental Epidemiology* 11 (3): 231–52. DOI: 10.1038/sj.jea.7500165.
- Knight, Daniel M. 2021. *Vertiginous Life: An Anthropology of Time and the Unforeseen*. New York in Oxford: Berghahn. DOI: 10.3167/9781800731936.
- Kos, David. 2023. Jože Anderlič: Gradnji so nasprotovali predvsem tisti, ki so imeli zasebni interes. *Siol.net*, 13. 10. <https://siol.net/posel-danes/novice/joze-anderlic-gradnji-so-nasprotovali-predvsem-tisti-ki-so-imeli-zasebni-interes-617752>.
- Kosseleck, Reinhart. 1988. *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Cambridge (MA): Berg Publishers.
- Krašovec, Primož. 2021. *Tujost kapitala*. Ljubljana: Sophia.
- Kurzweil, Ray. 2005. *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Viking.
- Lacan, Jacques. 2008. *Hrbtna stran psihoanalize*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Lacan, Jacques. 2022. MIT Lecture on Topology. *The American Lacan, The Lacanian Review. Journal of the New Lacanian School* 12. Pariz: New Lacanian School.
- Laing, Olivia. 2016. *The Lonely City: Adventures in the Art of Being Alone*. New York: Picador.
- Le Goff, Jacques. 2008 (1984). *Nastanek vic*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Leitenberg, Danaé. 2023 (predobjava na spletu). 'In and out of time': Towards an Anthropology of the Mundane Experiences of Modern and Capitalist Time. *History and Anthropology*: 1–21. DOI: 10.1080/02757206.2023.2204889.
- Levine, Harold G. 1985. Scientists and Culture Heroes in Ethnographic Method. *Reviews in Anthropology* 12 (4): 338–345. DOI: 10.1080/00988157.1985.9977749.
- Levinson, Marc. 2006. *The Box: How the Shipping Container Made the World Smaller and the World Economy Bigger*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Lončar, Sanja in Dario Pavić. 2020. Areas with Abandoned and Vacant Properties in Croatia: A Plea for Recognition, Research, Policies and the Development of Regeneration Strategies. *Etnološka tribina* 43 (50): 197–237. DOI: 10.15378/1848-9540.2020.43.09.
- Lovelock, James E. in Lynn Margulis. 1974. Atmospheric Homeostasis by and for the Biosphere: The Gaia Hypothesis. *Tellus* 26 (1/2): 1–10. DOI: 10.1111/j.2153-3490.1974.tb01946.x.

- Lovelock, James. 2017 (2014). *Težavna pot v prihodnost*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lovelock, James. 2021 (2019). *Novacen: Pribhajajoča doba hiperinteligence*. Ljubljana: UMCo.
- Low, Setha M. 2003. Embodied Space(s): Anthropological Theories of Body, Space, and Culture. *Space & Culture* 6 (1): 9–18. DOI: 10.1177/1206331202238959.
- Lunden, Ingrid. 2022. How Mastodon Is Scaling Amid the Twitter Exodus. *TechCrunch*, 23. 12. <https://techcrunch.com/2022/12/23/how-mastodon-is-scaling-amid-the-twitter-exodus/>.
- Lyon, David. 2014. Surveillance, Snowden, and Big Data: Capacities, Consequences, Critique. *Big Data and Society* 1 (2): 1–13. DOI: 10.1177/2053951714541861.
- MacAskill, William. 2022. *What We Owe the Future: A Million-year View*. London: Oneworld.
- Makarovič, Svetlana. 2002. *Samost*. Ljubljana: samozaložba.
- Malinowski, Bronislaw. 1989 (1967). *A Diary in the Strict Sense of Term*. London: Cambridge University Press.
- Malinowski, Bronislaw. 2017 (1922). *Argonavti zahodnega Pacifika: Pripoved o podjetnosti in dogodivščinah domačinov v arhipelagih melanezijske Nove Gvineje*. Maribor: Aristej.
- Marx, Karl. 1961 (1867). *Kapital – Kritika politične ekonomije: Proces produkcije kapitala* (1. zvezek, 1. knjiga). Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Marx, Karl. 2009 (1848). *Komunistični manifest*. Ljubljana: Sanje.
- Masquelier, Adeline in Deborah Durham. 2023. *In the Meantime: Toward an Anthropology of the Possible*. New York: Berghahn. DOI: 10.3167/9781800738867
- Mauss, Marcel. 1996 (1923/1924). *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Morin, Edgar. 1999 (1993). *Homeland Earth: A New Manifesto For The New Millennium*. New York: Hampton Press.
- Munn, Nancy D. 1992. The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. *Annual Review of Anthropology* 21: 93–123. <https://www.jstor.org/stable/2155982>.
- Muršič, Rajko. 2006. Nova paradigma antropologije prostora: Prostorjenje in človeška tvornost. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 46 (3/4): 48–54.
- Musil, Robert. 1962–1963 (1930–1943). *Mož brez posebnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- NASEM (National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine). 2020. *Social Isolation and Loneliness in Older Adults: Opportunities for the Health Care System*. Washington (DC): The National Academies Press. DOI: 10.17226/25663.

- Newport, Cal. 2022 (2019). *Digitalni minimalizem: Kako živeti bolje z manj tehnologije*. Brezovica pri Ljubljani: Zavod Iskreni.
- Newsinger, John. 2018. *Hope Lies in the Proles: George Orwell and the Left*. London: Pluto Press. DOI: 10.2307/j.ctt21kk1wk.
- Nguyen, C. Thi. 2020. Echo Chambers and Epistemic Bubbles. *Episteme* 17 (2): 141–161. DOI: 10.1017/epi.2018.32.
- Nietzsche, Friedrich. 1999 (1883). *Tako je govoril Zaratustra: Knjiga za vse in za nikogar*. Ljubljana: Slovenska matica.
- OED (Online Etymology Dictionary). 2023. Crisis. <https://www.etymonline.com/word/crisis>.
- Ogorevc, Blaž. 1998. *Tropska melanholija: Melancholica tropica*. Ljubljana: Mladina.
- Olma, Nikolaos. 2020. Looking into the Past, Living in the Future. *Social Anthropology* 28 (2): 332–333. DOI: 10.1111/1469-8676.12895.
- OpenDataCity. 2013. Stasi versus NSA. <https://opendatacity.github.io/stasi-vs-nsa/>.
- OSCE/ODIHR. 2020. OSCE Human Dimension Commitments and State Responses to the Covid-19 Pandemic. Varšava: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. https://www.osce.org/files/f/documents/e/c/457567_0.pdf.
- Oxfam. 2017. An Economy for the 99%. *Oxfam*, 16. 1. <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620170/bp-economy-for-99-percent-160117-en.pdf>.
- Oxfam. 2023. *Climate Equality: A Planet for the 99%*. Oxford: Oxfam International. <https://policy-practice.oxfam.org/resources/climate-equality-a-planet-for-the-99-621551/>.
- Perhavec, Miran. 2020. *Nikola Tesla: Potovanja*. Ljubljana: Sanje.
- Peternel, Lana in Dan Podjed. 2024 (sprejeto v tisk). Container Life in Post-earthquake Croatia. *Focaal*.
- Petrosyan, Ani. 2022. U.S. Kids & Teens with 4hrs+ Screen Time Before and During COVID-19 Pandemic 2020. *Statista*, 7. 7. <https://www.statista.com/statistics/1189204/us-teens-children-screen-time-daily-coronavirus-before-during/>.
- Pezdur, Zala. 2008. Moško telešenje: Od tehnike do plesa. *Ars & Humanitas* 2 (2): 30–62. DOI: 10.4312/ars.2.2.30-62.
- Piketty, Thomas. 2014 (2013). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge (MA) in London: Belknap Press of Harvard University Press.
- Pinker, Steven. 2011. *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Viking.

- Pinker, Steven. 2019 (2018). *Razsvetljenje zdaj: V zagovor razumu, znanosti, humanizmu in napredku*. Ljubljana: Umco.
- Platon. 1976 (ok. 375 pr. n. št.). *Država*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Podjed, Dan in Katarina Polajnar Horvat (ur.). 2022. *Nevidno žrvljenje odpadkov*. Ljubljana: Založba ZRC. DOI: 10.3986/9789610506096.
- Podjed, Dan in Rajko Muršič. 2021. Biti ali ne biti tam: Etnografija na daljavo med krizo in onkraj nje. *Etnolog* 31: 15–33.
- Podjed, Dan in Saša Babič. 2015. Crossroads of Anger: Tensions and Conflicts in Traffic. *Ethnologia Europaea* 45 (2): 17–33. DOI: 10.16995/ee.1163.
- Podjed, Dan. 2010. Omreženi prostori: Facebook kot znanilec vzpona omrežij in zatona prostorske paradigme. V: Mirjam Mencej in Dan Podjed (ur.), *Ustvarjanje prostorov*. Ljubljana, Praga, Bratislava in Krakov: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Filozofická fakulta Univerzita Karlova, Filozofická fakulta Univerzita Komenského, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, 133–161.
- Podjed, Dan. 2019. *Videni: Zakaj se vse več opazujemo in razkazujemo*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Podjed, Dan. 2020a. *Antropologija med štirimi stenami: Spoznavanje družbe in sebe med pandemijo*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Podjed, Dan. 2020b. *Sve te oči: Zašto se sve češće posmatramo i izlažemo pogledima*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Podjed, Dan. 2022a. Pravičnejša pot v digitalno prihodnost. V: Tin Kampl (ur.), *Pravičnost v 21. stoletju: Razprave o pravičnosti v trenutnih družbenih razmerah*. Ljubljana: Evropska mreža političnih fundacij, 17–23.
- Podjed, Dan. 2022b. Nekrolog dr. Dana Podjeda: Zakaj zapuščam twitter? *Večer* (spletna izdaja), 9. 11. <https://vecer.com/pogledi/pogled-nekrolog-dr-dana-podjeda-zakaj-zapuscam-twitter-10320654>.
- Podjed, Dan. 2023a. Spomini na medčasje: Vzvratni pogled na izolacijo v času krize. *Etnolog* 33: 79–97.
- Podjed, Dan. 2023b. Anthropology at a Crossroads. V: Bojana Bogdanović in Kristijan Obsust (ur.), *Хоризонти будућности: антрополошки и други научни приступи*. Novi Sad in Beograd: Arhiv Vojvodine in Etnografski inštitut Srbske akademije znanosti in umetnosti, 31–49.
- Podjed, Dan. 2024. “You Are Where You Post”: Changing Identities Through Online Social Networks. V: Saša Babič, Nataša Jakop in Rok Mrvič (ur.), *Paremiologija, folkloristika in digitalna humanistika: Novi pogledi in metode / Paremiology, Folkloristics and Digital Humanities: New Perspectives and Methods*. Ljubljana: Založba ZRC.

- Polanyi, Karl. 2008 (1944). *Velika preobrazba: Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Porcher, Thomas. 2018. *Traité d'économie hérétique: En finir avec le discours dominant*. Pariz: Librairie Arthème Fayard/Pluriel.
- PPP (Public Policy Polling). 2013. Democrats and Republicans Differ on Conspiracy Theory Beliefs. *Public Policy Polling*, 2. 4. https://www.publicpolicypolling.com/wp-content/uploads/2017/09/PPP_Release_National_ConspiracyTheories_040213.pdf.
- Prerad, Danijel. 2021. U modularnom Centru novog života vrata otvorilo prvih pet poduzetnika, među njima i DM. *Večernji list* (spletna izdaja), 29. 9. <https://www.vecernji.hr/vijesti/u-modularnom-centru-novog-zivota-vrata-otvorilo-prvih-pet-poduzetnika-medu-njima-i-dm-1526990>.
- Prophetic. 2023. The Halo. *Prophetic*. <https://propheticai.co/>.
- Raunig, Gerald. 2016. *Dividuum: Machinic Capitalism and Molecular Revolution*. South Pasadena: Semiotext(e).
- Reinhart, Carmen M. in Kenneth S. Rogoff. 2009. *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*. Princeton in Oxford: Princeton University Press.
- Rethmann, Petra. 2020. Imagining our Futures in Different Keys. *Social Anthropology* 28 (2): 339–340. DOI: 10.1111/1469-8676.12844.
- Roberts, Gregory David. 2003. *Shantaram*. New York: St. Martin's Griffin.
- Rooney, Tonya. 2010. Trusting Children: How Do Surveillance Technologies Alter a Child's Experience of Trust, Risk and Responsibility? *Surveillance and Society* 7 (3/4): 344–355. DOI: 10.24908/ss.v7i3/4.4160.
- Rosling, Hans. 2019 (2018). *Faktografija: Deset razgovor, zakaj se motimo o svetu – in zakaj mu gre boljše, kot mislimo*. Tržič: Učila International.
- Rushkoff, Michael. 2022. *Survival of the Richest: Escape Fantasies of the Tech Billionaires*. W. W. Norton & Company.
- Salazar, Noel B. 2020. Anthropology and Anthropologists in Times of Crisis. *Social Anthropology* 28 (2): 346–347. DOI: 10.1111/1469-8676.12889
- Samuelsen, Helle in Lea Paré Toé. 2021. Covid-19 Temporalities: Ruptures of Everyday Life in Urban Burkina Faso. *Medicine Anthropology Theory* 8 (1): 1–21. DOI: 10.17157/mat.8.1.5104.
- Scammell, Michael. 2021 (1984). *Solzbenytsin: A Biography*. London in New York: Routledge. DOI: 10.4324/9781003153337.
- Schutz, Alfred. 1972 (1932). *The Phenomenology of the Social World*. Evanston: Northwestern University Press.
- Schwab, Klaus. 2020. *COVID-19: The Great Reset*. Ženeva: World Economic Forum.

- Seaver, Nick. 2019. Captivating Algorithms: Recommender Systems as Traps. *Journal of Material Culture* 24 (4): 421–36. DOI: 10.1177/13591835188203.
- Shannan, Murray. 2015. *The Technological Singularity*. Cambridge: The MIT Press.
- Snowden, Edward. 2020 (2019). *Trajna evidenca: Življenjska zgodba enega najbolj znanih ameriških žvižgačev in velikega borca za svobodo*. Tržič: Učila International.
- Solženicin, Aleksander Isajevič. 2007 (1973). *Otočje Gulag: 1918–1956, poskus umetniškega raziskovanja*. Kranj: Zelolepo.
- Spengler, Oswald. 2009–2010 (1923). *Zaton zahoda: Oris morfologije svetovne zgodovine*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Stocking, George W. (ur.). 1983. *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Strang, Veronica. 2009. *What Anthropologists Do*. Oxford in New York: Berg.
- Strathern, Marilyn. 2008 (1991). *Pisanje antropologije*. Ljubljana: Študentska založba.
- Strathern, Marylin. 1988. *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- Strittmatter, Kai. 2019. *We Have Been Harmonised: Life in China's Surveillance State*. Exeter: Old Street Publishing.
- Sulyok, Mihály in Mark D. Walker. 2020. Community Movement and COVID-19: A Global Study Using Google's Community Mobility Reports. *Epidemiology and Infection* 148 (e284) 1–9. DOI: 10.1017/S0950268820002757.
- Szakolczai, Árpád. 2018. *Permanent Liminality and Modernity: Analysing the Sacrificial Carnival Through Novels*. London, Abingdon in New York: Routledge.
- Szakolczai, Árpád. 2022. The Permanentisation of Emergencies: COVID Understood through Liminality. V: Lee Trepanier (ur.), *Making Sense of Diseases and Disasters: Reflection of Political Theory from Antiquity to the Age of COVID*. New York: Routledge, 13–24.
- Tamaki, Saito. 2013 (1998). *Hikikomori: Adolescence without End*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tavzes, Miloš. 2002. *Veliki slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Tegmark, Max. 2017. *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. New York: Alfred A. Knopf.
- Tesla, Nikola. 2021 (1900). *Problem povečevanja človeške energije s posebnim ozirom na prodobivanje energije Sonca*. 2. razš. in dop. izd. Ljubljana: Založba ZRC.
- Thatcher, Margaret. 1987. Interview for "Woman's Own" ("No Such Thing as Society"). V: *Margaret Thatcher Foundation: Speeches, Interviews and Other Statements*. London: Margaret Thacher Foundation.
- Toot.si. 2023. Pogosti sprožilci in vsebinska opozorila. <https://toot.si/about#triggers>.

- Tooze, Adam. 2018. *Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World*. London: Allen Lane.
- Tooze, Adam. 2021. *Shutdown: How COVID Shook the World's Economy*. New York: Viking.
- Torres, Nicole. 2022. Altered States: Liminality and Consciousness During COVID. *Anthropology of Consciousness* 33 (1): 5–9. DOI: 10.1111/anoc.12147.
- Turkle, Sherry. 2011. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books.
- Turner, Victor. 1974. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Harmondsworth: Penguin Books.
- UL RS (Uradni list Republike Slovenije). 2020. Odredba o razglasitvi epidemije nalezljive bolezni SARS-CoV-2 (COVID-19) na območju Republike Slovenije. *Uradni list RS*, št. 19/20 in 68/20.
- Varoufakis, Yanis. 2021. Techno-feudalism Is Taking Over. *DiEM25*, 9. 7. <https://diem25.org/techno-feudalism-taking-over/>.
- Varoufakis, Yanis. 2023. *Technofeudalism: What Killed Capitalism*. London: The Bodley Head.
- Verbinc, France. 1974. *Slovar tujk*. 4. izd. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Vernick, Daniel. 2020. 3 Billion Animals Harmed by Australia's Fires. *WWF*, 28. 7. <https://www.worldwildlife.org/stories/3-billion-animals-harmed-by-australia-s-fires>.
- Vincent, David. 2020. *A History of Solitude*. Cambridge in Medford: Polity Press.
- Vision Direct. 2022. How Much Time Do We Spend Looking at Screens? *Vision Direct*, 11. 10. <https://www.visiondirect.co.uk/blog/research-reveals-screen-time-habits>.
- Wallerstein, Immanuel idr. 2013. *Ali ima kapitalizem prihodnost?* Ljubljana: Založba/*cf.
- Weber, Gudrun in Thomas Auerbach. 2014. *Genossen, wir müssen alles wissen! DDR-Alltag im Spiegel der Stasi-Akten*. Berlin: Lukas Verlag.
- Whiteford, Linda M. 2020. A Room with a View: Observations from Two Pandemics. *Anthropology Now* 12 (1): 7–10. DOI: 10.1080/19428200.2020.1760630.
- Whitehead, Robbie. 2020. Rafram Chaddad (intervju). *Apartamento* 24: 185–200.
- WHO (World Health Organization). 2021. *Social Isolation and Loneliness among Older People: Advocacy Brief*. Ženeva: World Health Organization. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240030749>
- Yeo, Amanda. 2022. Elon Musk says Twitter Will Give 'Amnesty' to Suspended Accounts from Next Week. *Mashable*, 25. 11. <https://mashable.com/article/twitter-amnesty-elon-musk-suspended-unban>.

- Young, Michael W. 1988. *Malinowski Among the Magi: The Natives of Mailu*. London: Routledge.
- Young, Michael W. 2004. *Malinowski: Odyssey of an Anthropologist, 1884–1920*. New Haven in London: Yale University Press.
- Zalani, Rochi. 2021. Screen Time Statistics 2021: Your Smartphone Is Hurting You. <https://elitecontentmarketer.com/screen-time-statistics/>.
- Zavratnik, Simona in Sanja Cukut Krilić. 2018. Addressing Intersectional Vulnerabilities in Contemporary Refugee Movements in Europe. *Družboslovne razprave* 34 (87): 85–106.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books.
- Zupančič, Alenka. 2019. *Konec*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Žižek, Slavoj. 2018. *Kot tat sredi noči: Kako misliti kapital*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

POVZETEK

Kakšen postane človek, ko se med krizo izolira? Na vprašanje knjiga odgovarja s sledenjem oblikovanju novega načina življenja med krizo, navidezni povezanosti na daljšavo in dejanski izoliranosti v zaprtih prostorih. Ko razpravlja o *krizolaciji*, prepletu izolacije in krize, ne predstavi le njenih negativnih posledic, temveč poudari tudi pozitivne razsežnosti.

V analizi etnografskih raziskav se posveti posameznikom in skupnostim, ki jih zaznamuje izolacija v krizi. Med podrobneje predstavljenimi ljudmi je plesalec in koreograf iz Srbije, ki je zaradi težav z imunskim sistemom moral ostati izoliran več mesecev. Njegova izkušnja, povezana s pomanjkanjem dotika v bolnišničnem okolju, se preplete s pripovedjo direktorice centra starejših občanov, ki je izolacijo spoznavala prek izkušenj varovancev in jim pomagala zagotoviti stik s svojci tudi med zdravstveno krizo. Ekstremno izkušnjo izolacije predstavi umetnik, rojen v Tuniziji, ki so ga v Libiji v času Gadafijevega režima ujeli med fotografiranjem judovskih spomenikov in ga po zaslišanju strpali v samico, kjer je v izolaciji preživel več mesecev. Poseben primer izoliranosti v knjigi oriše še Poljakinja, ki se je v času popolnih zaprtij med pandemijo covid-19 preselila v stanovanje staršev in tam ostala več mesecev, ne da bi s kom spregovorila od blizu. V podobni vlogi se je znašel plesni ustvarjalec iz Slovenije, ki se je v osami zakopal v pretekle travme in se poglobil v lastne miselne procese.

Pomemben del raziskovanja, kako izolirano življenje med krizo vpliva na človeka in družbo, je potekal še v raziskovalnem projektu o izoliranih ljudeh in skupnostih, v katerem se je avtor knjige posvetil popotresnemu območju na Hrvaškem, kjer je preučeval načine življenja v zabojskih, ki so postali začasna bivališča. Ob tem ugotavlja, da je zabojsnik morda osrednja metafora sedanjega sveta,

saj je namenjen prevozu stvari in odvozu smeti, postane pa lahko tudi začasno bivališče za ljudi, ki so se znašli v stiski in nimajo strehe nad glavo zaradi naravne nesreče. Z zabojniki so, kot pojasni knjiga, primerljiva tudi spletna omrežja, saj ljudje vanje pogosto premaknejo velik del svoje identitete in se nato z drugimi povezujejo na daljavo, po zaslonu, s čimer se izolirajo drug od drugega.

V sklepu se knjiga posveti vprašanju, kako izstopiti iz takšnih »zabojnikov« in se znova povezati z drugimi ljudmi na pristen, človeški način. Avtor se sprašuje, kako preprečiti dokončno preobrazbo v izoliranega človeka, homo insulatusa, ki je navidezno priključen in povezan, a dejansko izključen iz stvarnosti in osamljen.

SUMMARY

What becomes of a person isolated in a crisis? The book answers this central question by tracing new ways of living during crises and presenting the apparent remote connectedness and the actual isolation people experienced. In discussing the interplay between isolation and crisis, dubbed *crisolation*, the book focuses on more than just its negative consequences, loneliness certainly being one of them, and also includes its positive dimensions.

In his analysis of the ethnographic research, the author focuses on individuals and communities affected by isolation during a crisis. A dancer and choreographer from Serbia who had to remain isolated for several months due to problems with his immune system is among those whose situations are presented in depth. His experience of a lack of touch in a hospital environment overlaps with the story of a retirement home manager who learned about isolation through experiences of her facility's residents and through helping them stay in contact with their loved ones even during a health crisis. An extreme experience of isolation is described by a Tunisian-born artist who was caught photographing Jewish monuments in Libya during the Gaddafi regime and, after interrogation, was placed in solitary confinement, where he spent several months in isolation. Another relevant case of isolation is described by a Polish woman who moved into her parents' apartment during the total lockdown of the COVID-19 pandemic and stayed there for months without speaking to anyone in person. A similar situation is presented by a choreographer from Slovenia who found himself in isolation, buried in his past traumas, and immersed in contemplation.

Another essential part of the research on isolation in crises was the study of isolated people and communities, specifically the post-earthquake area in Croatia, where the author investigated living in

container homes that had become temporary dwellings. In doing so, he notes that a container is perhaps the central metaphor of today's world, as it is used to transport things and dispose of waste but can also become a temporary shelter for people made homeless by a natural disaster. The book explains that online networks function much like containers, as people often load a large part of their identity into them and then connect with others via a screen – which only makes them more isolated.

The book concludes with the question of how we can get out of these “containers” and connect with other people in a humane way. The author raises the question of how to prevent the transformation into an isolated human being, *homo insulatus*, who appears to be connected and networked but is in fact disconnected and isolated from reality.

STVARNO IN IMENSKO KAZALO

1984 (roman) 96

A

Agamben, Giorgio 179

Alcuin 140

Alibaba 78

Alter, Adam 22, 166, 203

altruizem 162, 174

učinkoviti 162

Amazon 31, 78, 138, 161

amorfn gмота 159, 160, 161

Anaksagora 10

antropocen 30

antropologija 54, 55, 135

foteljska 37, 42, 53, 55

Arendt, Hannah 11, 183

Aristotel 10

Asimov, Isaac 25, 26, 28, 166

B

Badiou, Alain 191

Banija 114, 115, 118

Bateson, Gregory 141

Bell, Genevieve 41, 42

Bentham, Jeremy 83, 84

Berlusconi, Silvio 92

Bezos, Jeff 31, 159, 161

Blair, Tony 92

Bližnja srečanja tretje vrste (film) 149

Blue Origin 161

Boccaccio, Giovanni 12

Bolsonaro, Jair 191

Bone, Edith 97

Borges, Jorge Luis 78, 79, 91

Bregman, Rutger 162

brezčasje 91

Brin, Sergey 160

Brown, Dan 32

Buto, Benazir 11

C

Chaddad, Rafram 88, 90, 91, 93, 97

Chalmers, David 165

ChatGPT 55, 150, 156, 164

Crary, Jonathan 135

Č

Črno ogledalo (serija) 80, 81

D

Dant, Tim 142

dataizem 30

Dean, Jodi 188

demokracija

digitalna 165

Diamandis, Peter H. 28

digitalni dvojnik 133, 145

Diogen 10

dividuum 10

Dnevnik v pravem pomenu besede

(knjiga) 53

Donne, John 9, 10

družbeni kredit 81

Durand, Cédric 188

Džinping, Ši 80, 191

E

elita 33, 138, 158, 159, 160

Ellison, Larry 159

epistemski mehurček 142
Erdoğan, Recep Tayyip 191
Eriksen, Thomas Hylland 17, 116
etnografija
 na daljavo 55
 terensko delo 57
 večkrajevna 55
Eyal, Nir 14, 15, 144, 167

F

Facebook 14, 57, 79, 107, 135, 150, 168
fevdalizem 139
 digitalni 124, 165, 190
filtrirni mehurček 137
Foucault, Michel 180
Fraser, Nancy 182
Frazer, James 53
Freud, Sigmund 16, 174, 187

G

Gadafi, Omar Moamer el 58, 87
Gates, Bill 159
Geertz, Clifford 52
Gennep, Arnold van 39, 41
gibanje 24, 33, 66, 76, 106
globalizacija 116, 190, 191
Golo sonce (roman) 26
Google 31, 55, 78, 79, 136, 138, 158, 160
Gramsci, Antonio 182

H

habitus 24, 25
Haidt, Jonathan 141
Halo 134, 135
Harari, Yuval Noah 30, 31, 32, 157, 158
Haraway, Donna 31
Hari, Johann 14, 167

Harris, Michael 13, 96, 97
Heidegger, Martin 180
Hemingway, Ernest 10
Holbein, Hans, ml. 176
homo covidensis 32, 157, 168, 174
homo deus 30, 32, 157
homo insulatus 168, 174
homo sacer 179
homo sapiens 20, 30, 35, 174
Huxley, Aldous 32

I

Instagram 14, 79, 147, 150, 159
Isaacson, Walter 162
izgon 12
izolacija 9, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 33, 40, 43, 44, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65, 66, 69, 90, 93, 94, 106, 113, 120, 129, 130, 151, 166, 190, 191
digitalna 17
fizična 17
ideološka 17
infrastrukturna 17
med kugo 12, 16, 17, 18
socialna 13, 17
toplotna 19
izoliranost 16, 17, 50, 58, 65, 67, 68, 69, 166, 168

J

Jeklene votline (roman) 26
Juncker, Jean-Claude 182

K

Kant, Immanuel 180
kapitalizem 44, 139, 158, 165, 179, 186, 188
 nadzorni 20, 28
 pozni 190
karantena 40, 45

katastrofa 162, 188
kiborg 31
Knight, Daniel M. 27, 39, 74
kontejner, glej zabožnik
Kosseleck, Reinhart 179
Kotler, Steven 28
kriza 17, 18, 19, 27, 28, 35, 38, 39, 68,
69, 71, 73, 74, 127, 130, 131, 133,
151, 160, 161, 162, 165, 168, 173,
179, 180, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 190, 192
ekonomska 188
gospodarska 186, 187
katakriza 185, 190
polikriza 182, 183, 185
sistemska 187, 188
trajna 29
zdravstvena 57
krizolacija 9, 18, 32, 35, 38, 74, 127,
182, 190, 192
Krona (serija) 110
Kurzweil, Ray 31, 55, 158

L

Lacan, Jacques 176, 177, 178, 191
Le Pen, Marine 191
Le, Vincent 158
Levinson, Marc 34
liminalnost 27, 39, 42, 73, 127, 152
Ljubezen in moda (film) 121
Lovelock, James 29, 30
Lukašenko, Aleksander 11

M

MacAskill, William 162, 165
Makarovič, Svetlana 129
Malinowski, Bronisław 49, 50, 51,
52, 53
Margulis, Lynn 29, 199
Marx, Karl 11, 124, 186
Mastodon 145, 146, 147, 149, 152

Matrica (film) 54, 164, 165
Mauss, Marcel 24, 72
McLean, Malcom 116, 189
medčasje 9, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 45,
46, 47, 57, 64, 66, 70, 71, 73, 74,
91, 100, 101, 104, 105, 127, 131
medprostor 34
Meloni, Giorgia 191
Messenger 57
Meta 78, 138, 150, 159
Metulj (film) 87
Mielke, Erich 77
Misija nemogoče (film) 87
Modi, Narendra 191
Morin, Edgar 182
Musk, Elon 54, 134, 138, 139, 140,
159, 161, 198, 205

N

nadzor 22, 24, 32, 33, 43, 70, 76, 77,
80, 82, 85, 107, 138
Navalna, Julija 12
Navalni, Aleksej 12
negotovost 27, 28, 40, 90, 119, 145
Neumann, John von 158
Neuralink 134
Nevromant (roman) 54
Newport, Cal 13, 167
Newsinger, John 94, 95, 96
Newton, Isaac 12
novacen 30

O

odklop 13, 34, 166
Ogorevc, Blaž 50
omrežje 138, 140, 144
družbeno 97
osebno 151
spletno 16, 33, 46, 56, 57, 63, 73,
79, 84, 141, 149, 150, 152, 153,
159

Orwell, George 96
osama 9, 10, 12, 31, 33, 46, 58, 59, 63,
66, 102, 107, 110, 112, 120, 130,
131, 166, 168
osamitev 13, 89, 112, 130
osamljenost 12, 13, 40, 42, 50, 65, 67,
68, 97, 107, 111, 122
Ostani doma (geslo) 15, 18
Owen, Robert 44
Oxfam 159

P

Page, Larry 160
Pahor, Borut 137
pandemija 9, 16, 22, 23, 24, 32, 38,
40, 41, 42, 56, 62, 67, 68, 70, 71,
73, 99, 100, 101, 102, 105, 106,
107, 110, 127, 130, 131, 159, 174,
181, 184, 188, 190
covid-19 15, 16, 22, 23, 24, 25, 27,
32, 33, 37, 40, 42, 56, 62, 65, 66,
69, 72, 89, 133, 168, 174, 181, 184,
185, 188
ukrepi 22
panoptik 83, 84
Perverznežev vodnik po ideologiji
(dokumentarni film) 115
Peternel, Lana 16, 113, 117, 122, 152
Petrinja 113, 115, 116, 117, 120, 121,
152, 167
Piketty, Thomas 187
Pinker, Steven 27
Platon 176
podatnik 158, 160, 165
Polanyi, Karl 20
popolno zaprtje 22, 40, 102, 110
preobrazba 134
digitalna 13, 20, 31, 143, 153, 165
Pretnar Žagar, Ajda 137
pridnost 76, 83, 132
Prophetic 134
Putin, Vladimir 191

R

Raunig, Gerald 10
Ravnik 120, 122
Rdeči križ 118, 119, 120, 121, 122
Reinhart, Carmen 187
Robocop (film) 54
Rochko, Eugen 146
Rogoff, Kenneth 187
Rosling, Hans 28
Rousseau, Jean-Jacques 11
Rushkoff, Douglas 32, 160, 161, 162
rutina 90

S

Saharov, Andrej Dimitrijevič 11
samoizolacija 40
samota 12, 33, 104
Sarkozy, Nicolas 92
Schlaff, Martin 92, 93
Schwab, Klaus 21
Shakespeare, William 12, 175
Shantaram (roman) 87
shizmogeneza 141
Simpsonovi (serija) 88
sistem družbenega razvrščanja, glej
družbeni kredit
Snowden, Edward 77, 78
Solženicin, Aleksander Isajevič 11
SpaceX 161
Spengler, Oswald 185
standardizacija 116, 189
Stasi (vzhodnonemško ministrstvo za
državno varnost) 79
Strittmatter, Kai 80
strojetvor 55
Svetovna zdravstvena organizacija 37

T

Tegmark, Max 163
tehnofevdalizem 135, 138, 165, 188

Tencent 78
Tesla, Nikola 12, 161
Thatcher, Margaret 29
Threads 150, 151, 152
Tihanovska, Svetlana 11
Toot.si 146, 148, 149, 150
Tooze, Adam 188
Topusko 121
totalitarizem
 digitalni 165
transformacija, glej preobrazba
Trump, Donald 37, 139, 191
Turtle, Sherry 27
Turner, Victor 39, 41
Twitter 14, 137, 138, 139, 140, 141,
 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150,
 151, 152, 159, 161, 173, 205
Tylor, Edward Burnett 53

U

umetna inteligenca 164

V

Varoufakis, Yanis 138, 188
Vinge, Vernon 158
virus 16, 24, 38, 41, 42, 62, 67, 69, 73,
 76, 103, 131, 167
 SARS-CoV-2 16, 37, 63, 67, 73,
 102
vozilo 34, 45, 46
 avtomobil 142
vsakdanjik 4, 13, 22, 23, 25, 49, 50,
 57, 106, 108, 129, 160, 163, 174

W

Weber, Max 180
West, Kanye 139, 140
WhatsApp 150
Whiteford, Linda M. 40, 41, 42

X

X (omrežje), glej Twitter

Z

zabojnik 34, 113, 115, 116, 117, 118,
 120, 123, 124, 125, 152, 157, 162,
 188, 189, 190, 191
zapor 17, 81, 87, 89, 91, 92, 93, 95,
 96, 97
 samica 17, 58, 85, 89, 95, 166
zasebnost 21, 77, 83, 84, 127, 128,
 132, 135, 166
zaslon 14, 19, 21, 22, 23, 27, 28, 31,
 32, 33, 35, 46, 49, 53, 56, 58, 70,
 75, 85, 101, 103, 104, 105, 106,
 109, 110, 111, 112, 128, 155, 156,
 160, 164, 167, 168
zavetje 13, 27, 31
zbir 143
Zoom 19, 57, 61, 65, 166
Zuckerberg, Mark 150, 159

Ž

Žižek, Slavoj 115, 116

»Ob temačnejših podobah ob srečanju s prihodnostjo so tu vselej tudi takšne, pri katerih se lahko do solz nasmejimo. In če velja grški pregovor, da lahko le tisti, ki mu solze sperejo oči, jasno vidi, potem je to tudi prijazno vabilo k branju te knjige.«

dr. Peter Klepec, filozof

V času, ko se kriza preobraža v normalno stanje, nastaja novi človek, *homo insulatus*. Ta je zaradi življenja med štirimi stenami in pred zasloni navidezno povezan s skupnostjo, a dejansko odklopljen od stvarnosti in vse bolj osamljen. Lahko izolirani človek, ki je nasprotje Hararijeve zamisli o *homo deusu*, pretrga spono *krizolacije*, to je prepleta krize in izolacije, umakne pogled od zaslona in stopi na prosto? Ta knjiga ponuja odgovore na takšna vprašanja in pokaže, da imata tako izolacija kot kriza različne podobe, ki jih pisec postavi pred ogledalo. Ni pa nujno, da bodo z odsevom vsi zadovoljni.

Priporočamo, da to knjigo berete vzporedno s Podjedovim romanom *Krizolacija: fantastična povest o izoliranih ljudeh*. Tako boste dobili popolnejšo sliko, kakšen človek nastane, ko se med krizo izolira.

Antropolog **Dan Podjed** v svojih delih obravnava izolirane ljudi in skupnosti, razmerja med ljudmi in tehnologijami ter razvoj izdelkov in storitev po meri ljudi. Je avtor odmevnih knjig *Videni* (2019) in *Antropologija med štirimi stenami* (2020). Po eni strani ga veseli biti v družbi, po drugi pa se rad tudi osami in izključi iz omrežij, da lahko v miru raziskuje, bere in piše.

Cankarjeva
založba

Založba ZRC

ISBN 978-961-05-0864-9

9 789610 508649

29,99 €